

संवाद-संविद्

015,2456,1
Q6

डॉ. पवनकुमार शास्त्री

‘संवादसंविद्’ नाम्नि
सुविचाररमणीये ग्रन्थे
संवादतत्त्वं विवृणोत्याचार्यप्रवरः
श्रीपवनकुमारशास्त्री।
ग्रन्थग्रन्थकारयोश्च युगपदभिनन्दनं
करोमि प्रीत्या।
-प्रो.अभिराजराजेन्द्रमिश्रः

इदं ‘संवाद-संविद्’ आख्यं
ग्रन्थरत्नं विदुषां
समालोचकानाञ्चोपकाराय
स्यादिति महान् मे
आनन्दसन्दोहः ....
-प्रो. गङ्गाधर पण्डा

ग्रन्थोऽयं पर्याप्तं प्रचारमाप्नुयात्
ग्रन्थकारश्चासौ यशोभाग्
भूयादिति
भगवन्तं श्रीकाशीविश्वनाथं
प्रार्थये।
-प्रो.राजारामशुक्लः

015, 2156, 1
5768
Sastri, Pawan Kumar.
Samvada samvid.

015, 2 N56, 1 JA
Q6

5768

JANGAMAWADIMATH, VARANASI

• • • • •

Please return this volume on or before the date last stamped
Overdue volume will be charged 1/- per day.

[illegible]

'सं
सु
संवादत
श्री
ग्रन्थग्रन्थ

इदं 'सं

सम

मन्त्र

संवाद-संविद्

(संस्कृतनाटकेषु प्रयुक्तानां संवादानां समीक्षणम्)

लेखकः

डॉ. पवनकुमार शास्त्री

साहित्याचार्यः, विद्यावारिधिः (एम.ए., पीएच.डी.)

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी।

प्रकाशक

सूर्या प्रकाशन

के 56/29 औसानगंज, वाराणसी-221001

मोबाइल- 09307473817

e-mail : suryaparakashanam@gmail.com

015,2N56,1

AG

प्रथम संस्करण-2016

कॉपीराइट © सन् 2016 डॉ.पवनकुमार शास्त्री

आवरण-आशुतोष शास्त्री

ISBN 9788192931616

9 788192 931616

मूल्य- ₹ 1000/मात्र

प्रतियाँ : 500

सर्वाधिकार सुरक्षित। इस पुस्तकका पुनः प्रकाशन, किसी भी प्रकारका आंशिक या पूर्ण प्रकाशन, इलेक्ट्रॉनिक प्रयोग, छायाचित्रका उपयोग आदि, विशेषज्ञकी समीक्षाके अलावा, प्रकाशककी अनुमतिके बिना कानूनका उल्लंघन है।

मुद्रक-प्रिंटेक, इण्डियन प्रेस कॉलोनी, वाराणसी।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. ....57.62.....

Samvāda Samvid

(Critics on Dialogues used in Sanskrit Dramas)

Author-

Dr. Pawan Kumār Śāstri

Sahityacharya, Vidyavaridhi (M.A., Ph.D.)

Sampurnanand Sanskrit Vishva Vidyalaya, Varanasi.

Published By
Surya Prakashan
K 56/29 Ausanganj,
Varanasi. 221 001
Mobile No. 9307473817
Email : suryaprakashnam@gmail.com

First Edition-2016
Copyright © **Dr. Pawan Kumar Shastree**

ISBN 9788192931616

Cover designed by-Ashutosh Shastree

Price: ₹ 1000/Only.

Copies : 500

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in writing of the publisher.

Printed by- Printeck, Indian Press Colony, Varanasi.

॥श्रीमन्महागणाधिपतये नमः॥

विश्वेशं माधवं दुर्द्धं दण्डपाणिश्च भैरवम् ।

वन्दे कार्शीं गुहां गङ्गानं भवानीं मणिकर्णिकाम् ॥

सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥
धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥
विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री,
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ॥
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रसन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थं प्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे ।

रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ॥

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम् ।

रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम! मामुद्धर ॥

अतुलितबलधामं हेमशैलाभदेहं, दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।

सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं, रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥

आङ्गिकं भुवनं यस्य, वाचिकं सर्ववाङ्मयम् ॥

आहार्यं चन्द्रतारादिः, तं नुमः सात्त्विकं शिवम् ॥

विषयानुक्रमणिका

-मङ्गलाचरणम्	५
-प्रकाशकीयम्	७
-श्रीदीक्षागुर्वाशीः	८
-शुभाशंसनम्-	
प्रो.अभिराजराजेन्द्रमिश्रः	९
प्रो.गङ्गाधरपण्डा	११
प्रो.राजारामशुक्लः	१४
- आधमर्ण्यं बिभर्मि	१५
- भूमिका	१७
१- प्रणयसंवादाः	२२
-प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः	२३
-प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्य वृद्धिक्रमः	२९
-प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये प्रेमपत्रादिलेखनम्	४६
-रागवर्द्धकाः संवादाः	५५
-प्रणयियुगलमध्ये प्रत्यक्षवार्त्तालापः	६६
-प्रणयार्थं विवाहार्थं वा प्रस्तावः, तस्य स्वीकृतिरस्वीकृतिश्च	१०४
-विप्रलम्भसंवादाः	११६
२-सुहृत्संवादाः	१४०
३-स्नेहवात्सल्यात्मकाः संवादाः	१६६
४-सुभाषितसंयुक्ताः संवादाः	१९०
५-हास्यसंवादाः	२०५
६-आशीर्वादात्मकाः संवादाः	२२८
७-अतिथिसत्कारविषयकाः संवादाः	२३८
८-विविधसंवादाः	२६२
-उपसंहारः	२७६
-सन्दर्भग्रन्थाः	२८६
-ग्रन्थ समीक्षा-श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रम्(अन्नपूर्णा हिन्दीभाष्यम्)	
प्रो.प्रभुनाथद्विवेदी।	२८८

प्रकाशकीयम्

अखिलमपि जगत् पवित्रीकर्तुं शक्तां महाशक्तिस्वरूपां संस्कृतगीर्वाणीं हिन्दीभाषाञ्च अहर्निशं सेवमानानां पूतान्तःकरणानां प्राच्य-प्रतीच्यदिशा समधिगत-शास्त्रार्थानां दिक्षु दोलायमानकीर्तिपताकानामस्मत्पूज्यपितृचरणानां डॉ. पवनकुमारशास्त्रि-महोदयानां स्वाध्यायतपसो मूर्तिमान् ग्रन्थोऽयं 'संवाद-संविद्' प्रकाशयतामेतीति नातोऽधिकं किमपि प्रमोदकारणं भवितुमर्हति।

गद्यलेखः संस्कृते सुदुष्करः। प्रकाशिताऽनेकगद्यबन्धा विराजन्ते डॉ० पवनकुमारशास्त्रिणः। वाचि माधुर्यं, व्यवहारे विनयवैभवं, निरवद्यविद्यासु तलस्पर्शिपाण्डित्यं निरुपमा, शास्त्रचातुरी, राष्ट्रप्रसृतं शुभ्रं यशः, सर्वेप्येते गुणविशेषाः श्रीमत्सु डॉ. पवनकुमारशास्त्रिमहाशयेषु अहमहमिकया समवतिष्ठन्तेः।

एते साहित्यशास्त्रीयासु चर्चासु प्राक्तनं निखिलमपि चिन्तनामृतं निपीय प्रपानकरसमिव नवास्वादसम्भृतं शास्त्रप्रतिभाव्यञ्जकं सुधीजनानां पुरःस्मितं काञ्चिद् भावभूतिं प्रकटयन्ति। सान्द्रा गाढभावान्विता साहित्यविद्या डॉ. पवनकुमार-शास्त्रिप्रस्तुतौ सद्यस्तरलासती स्नापयति श्रोतृजनान्, घ्रापयति अपूर्वं कञ्चित् सौरभविशेषं, समास्वादयति च कञ्चित् अनास्वादितरसम्।

डॉ.शास्त्रिमहोदयानां ग्रन्थमिमं प्रकाश्य सूर्याप्रकाशनमद्यात्मनो धन्यताम-नुभवति। अग्रे च सुधियः प्रमाणम्।

०५ सितम्बर २०१६ई.

आशुतोष

(आशुतोष शास्त्री)

श्रीदीक्षा-गुर्वाशी:-

श्री श्री १०८ श्रीभगवतदासजीमहाराज त्यागी
तपोवन-आश्रम, नक्खीघाट, वाराणसी।

'यह अत्यन्त हर्षका विषय है कि परम करुणावरुणालय
भगवान् श्रीसीतारामजीकी असीम अनुकम्पासे प्रिय पवनकुमार संस्कृत
और हिन्दीमें अनेक विषयों पर अनुसन्धानपूर्वक लिख रहे हैं। भगवान्
श्रीरामजी इनका यशोवर्द्धन करें यही शुभकामना है।'

भगवतदासः

प्रो. राजेन्द्र मिश्रः

पूर्व-कुलपतिः

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः,

वाराणसी। २२१ ००२

नान्दीवाक्

मानसिक-वाचिक-वास्तविकभेदैर्व्यापारस्त्रिविधो भवतीति नाऽविदितं प्रेक्षावताम्। तत्रापि वास्तविकाद्वाचिको, वाचिकाच्च मानसिको व्यापारः सूक्ष्मतरो महीयांश्च भवति। वाचिकव्यापार एव नादब्रह्मात्मके सकलाऽपि जगत्सृष्टिः समाहितेति निगदति भगवान् भर्तृहरिर्विक्रयपदीये। अयं तावद्वाग्व्यापारस्य दार्शनिकः पक्षः, परन्तु सामान्यदृष्ट्या समीक्षिते सति ज्ञायते यद् 'वाचं विना लोकव्यवहारो न प्रवर्तते'। मनसोऽतिसूक्ष्मत्वात् लोकव्यापारे मनसो भूमिकाऽपि नाऽति गरीयसी न चापि दुर्बारा, परन्तु वाग्व्यवहारस्तु सर्वजनोपादेयत्वात् सर्वजनबोध्यत्वात् सर्वजनप्रयोज्यत्वाच्च सर्वथाऽनुपेक्षणीय एव।

इदमेव वाक् तत्त्वं लोके भाषापदवाच्यं भवति। भाष्यते मिथोऽभिप्राय-परिज्ञानार्थं मुखगुहाङ्गैर्विविधैः समुच्चार्यत इति भाषा। भाष् व्यक्तायां वाचीति व्यवस्थातः स्पष्टं जायते यदनुच्चारिता वाङ् न भवति भाषा। परा-पश्यन्ती-मध्यमावस्थाऽपि वाक् न भवति लोकदृष्ट्या भाषा। या वाक् प्रोच्चार्यते, भाष्यते-सेव भवति भाषा।

सा भाषा भवति प्रायशस्संवादात्मिका। अन्यथा विचाराणामादानं प्रदानञ्च दुष्करं स्यात्। यावद् द्वयोर्वार्तालापः परस्परं न श्रूयेत, भावज्ञानं कथं सम्भवेत्? अतएव एकतरस्य वार्ताऽन्यतरेण श्रुता स्यात्। वार्ताया इयमेव पद्धतिः संवाद इति कथनोपकथनमिति वा समुच्यते। संस्कृतनाटकेष्वस्य संवादतत्त्वस्य महती प्रतिष्ठा सन्दृश्यते। संवादमाध्यमेनैव नाट्येतिवृत्तमग्रेसरति। स च संवादः प्रायशो

भवत्येव गद्यात्मकः, परन्तु समापतित एव रूपसौन्दर्यसमीक्षासन्दर्भे निसर्गरमणीयतावर्णनक्रमे वा संवादोऽयं पद्यात्मकोऽपि जायतेऽकस्मादेव। तत्र नाटकान्येव प्रमाणम्।

संस्कृतनाट्यपरम्परायां यश्चतुर्विधोऽभिनयः प्रख्यातो वर्तते तत्र नासीरे विराजते वाचिकोऽभिनय एव मुख्यतमत्वात्। वागङ्गसत्त्वेनपथ्यशाखे तुर्याभिनये वागभिनय एवाऽतिशेतेऽन्यान्। दृश्यकाव्यं येन वैशिष्ट्येनाऽतिरिच्यते श्रव्यकाव्यात् तद्वैशिष्ट्यं दृश्यकाव्ये वागभिनयप्रयोग एव। तत एव दृश्यकाव्ये उभयेन्द्रिय-सम्प्रीणनं सम्भवति। श्रोत्राभ्यां वागभिनयात्मकानां संवादानां श्रवणं, नेत्राभ्याञ्च पात्राभिनयदर्शनम्। श्रव्यकाव्ये तदुभयं न सम्भवति।

‘संवादसंविद्’ नाम्नि सुविचाररमणीये समीक्षाग्रन्थे तदेव संवादतत्त्वं विवृणोत्याचार्यप्रवरश्रीपवनकुमारशास्त्री। तत्रादौ विविधप्रकारकान् संवादान् नामभिः प्रख्याप्य, पश्चात्तेषां प्रमाणपुरस्सरसमीक्षां संविधत्ते विद्वान्। भासकालिदासशूद्रकभवभूतिविशाखदत्तमुरारिराजशेखरश्रीहर्षजयदेवप्रभृतीनां नाट्यकाराणां कृतीर्लक्ष्यीकृत्य स्वोपज्ञप्रस्तावं विद्वत्परितोषानुकूलं समुपबृंहयति समीक्षते च शास्त्रिमहोदयः।

ग्रन्थमिमं परिशील्य परमानन्दमावहतेतरां मन्मनः। कामये यत् पवनकुमारवर्यैराराधिता सरस्वती सर्वदैव प्रह्वीभूय तत्पक्षे महीयताम्।

ग्रन्थग्रन्थकारयोश्च युगपदभिनन्दनं करोमि प्रीत्या।

सप्रणयम्

शिमला।

२७ सितम्बर २०१५ ई०

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः

(मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः)

SHRI JAGANNATH SANSKRIT VISHVAVIDYALAYA
SHRI VIHAR, PURI - 752003, ODISHA

Prof. Gangadhar

Panda

VICE-CHANCELLOR

Ph. (06752) 251663(Off)
251640(Res.)
250484(Fax.)
visit : www.sjsv.nic.in
Email: sanskrit.university@yahoo.com

॥शिवसङ्कल्पः॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारो न चन्द्रोज्ज्वला,
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजा।
वाण्यैका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते,
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्॥

अनया ज्ञायते यद् वाणी एव भूषणम्। इयं च वाणी परा-पश्यन्ती-
मध्यमा-वैखरीभेदेन चतुर्धा। तिसृणां परापश्यन्तीमध्यमानां संस्कारेण वैखरी
केवलं बहिरायाति। यतो हि पूर्वाः तिस्रोऽन्तस्थाः तिष्ठन्त्यो वैखरीं प्रेरयन्ति।

परावाक् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया, वैखरी कण्ठदेशगा॥

अनया वैखर्या कवयः स्वस्वकाव्येषु चमत्कारं जनयन्ति। इयञ्च
शब्दरूपा ज्योतिः संसारं दीपयति। उक्तं च दण्डिना-

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥

महाकवयो यत्नेन एतान् शब्दान् व्यवहरन्ति। गवेषणतत्त्वमर्मज्ञाः
डॉ.पवनकुमारशास्त्रिमहोदयाः कतिपयप्रतिनिधिरूपकेषु संलापकौशले
पारदर्शितामाविष्कर्तुं कृतभूरिपरिश्रमाः सन्ति।

शब्दास्तु सर्वेषां कृते समानाः, परन्तु महाकवयस्तु तानैव शब्दान्
चित्वा महाकाव्यानि विरच्यामरसरणीं भजमानाः मृता अपि जीवमानाः सन्ति।
उक्तं चाग्निपुराणे-

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा॥

इदानीं प्राकरणिकानां सान्दर्भिकानां कतिपयानां संलापानां संवादानां वा समीक्षां कुर्मः। प्रतिमानाटके भासेन प्रब्रजितरामस्य वनगमनं वर्णयता अपूर्वं बिम्बं प्रस्तौति—

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः।

सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता॥

यद्यप्ययं संवादः साक्षान्नास्ति संलापवदस्य संरचना विद्यते। शाकुन्तले दुष्यन्तः शकुन्तलायाश्चरित्रं दूषयितुं किमपि किमप्याक्षिपति। परन्तु शकुन्तला केवलमेकमेव पदमनार्यमिति व्यवहरति—

‘अनार्य! आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे।’

अनेन वाक्येन व्यङ्ग्येनापि शकुन्तला दुष्यन्तचरितं तमसावृतं करोति। एवं च हास्यरसं जनयितुं ‘ततो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः’ इति शब्दाः विदूषकद्वारा प्रयुङ्क्ताः। अत्र भारस्योपरि अतिभारोऽर्थः परोक्षेणायाति। तथैव ‘कृतं भवता निर्मक्षिकम्’। अत्र एकान्तभावेन रहस्यकथनस्यावसर इत्यर्थं व्यनक्ति। शूद्रकप्रणीतं मृच्छकटिकं संलापपूर्णम्। नगरवधूः कथं कुलवधूपदं प्राप्स्यतीति कवेः परिश्रमः समग्रे नाटके। यदा दासी रदनिका शर्विलकेन सह विवाहं रचयति तदानीं वसन्तसेना वदति यद् ‘इदानीं त्वं वन्दनीयाऽसि।’

अनेन संवादेन अर्थोऽयं प्रतिभाति यद् ‘मदपेक्षया त्वं श्रेष्ठा’ यतोहि वसन्तसेना नगरवधूः वर्तते रदनिका च कुलवधूः सञ्जाता। एवं च वेणीसंहारे भानुमत्याः कृते उक्ताऽस्ति—‘विषविटपी समाश्रिता वल्ली’। इत्यत्र विषविटपीत्वेन दुर्योधनस्तदाश्रयत्वाद् भानुमती वल्ली पदेन ध्वन्यते। विषविटपी विषफलं ददाति, तदाश्रयेण लता विषगुणमादधता मूर्च्छत्वं प्रयच्छति।

एवं बहुभिः कारणैर्नाट्यं वेदपदेन व्यपदिश्यते। उक्तं च यथा भरतेन—

योऽयं भगवता सम्यग् ग्रथितो वेदसम्मतः।

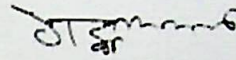
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मन्नुत्पन्नः कस्य वा कृते॥

एतद्विषयमधिकृत्याद्यावधिरनालोचितपक्षस्योद्घाटको विद्वद्वरेण्यो
डॉ.पवनकुमारशास्त्रि महोदयोऽवश्यं प्रशंसनीयः। इदं 'संवाद-संविद्' आख्यं
ग्रन्थरत्नं विदुषां समालोचकानाञ्चोपकाराय स्यादिति महान् मे आनन्दसन्दोहः।
श्रमोऽयं विद्वज्जनोपकाराय स्यादिति दृढं विश्वसिमि-

निजलाभं परित्यज्य परार्थं साधयन्ति ये।

साधवस्ते हि कथ्यन्ते सर्वलोकप्रशंसिताः॥

११ अप्रैल २०१६ ई.

(प्रो. गङ्गाधर पण्डा)

प्रो. राजारामशुक्लः
आचार्यः, वैदिकदर्शनविभागः,
संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसङ्घायः
काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः,
वाराणसी।

Prof. Rajaram Shukla
Vaidic Darshan Department
Faculty of Sanskrit Vidya-
Dharmvijñan
Banaras Hindu University,
Varanasi.

॥ श्रीमङ्गलमूर्तये नमः ॥

शुभाशंसनम्

विश्वस्मिन् विश्वे भाषा या काऽपि वा भवतु परप्रतिपत्तिस्तस्याः परमं प्रयोजनम्। वक्ता हि स्वात्मस्थान् विचारान् परं प्रत्याययितुं शब्दान् प्रयुङ्क्ते। श्रोता चापि तदीयं तात्पर्यमवगत्य तदनुगुणं शब्दार्थं निश्चित्य च वाक्यार्थमवगच्छति। कदाचिच्छ्रोता तस्मिन्नर्थे सन्दिहानो विपर्यस्तो वा पृच्छति आक्षिपति वा, तत्समाधानाय वक्ता पुनः किमपि वाक्यमुच्चारयति। एषा प्रक्रिया लोके शास्त्रे च प्रचुरं प्रसृता संवाद इति नाम्ना प्रथिमानं प्राप्तवती। शास्त्राणां चिन्तकेषु मिथः संवादाः शास्त्रीयं वाङ्मयं सुविपुलं कृतवन्त इति न तिरोहितं कस्यापि। तद्वदेव सुकवयः काव्यकृतिषु विशेषतो नाट्यरचनासु पात्राणां मिथः संवादमुखेन लौकिकानामिवा-लौकिकानामपि विषयाणां रहस्यं तथा समुद्घाटयन्ति यथा सुकुमारमतीनामपि तत् सितशर्करैव हृद्यं भवेत्। तेभ्यः संवादेभ्यः जीवनस्य विविधा अवस्थाः, शास्त्राणां निगूढानि दुरवबोधानि च तत्त्वानि सुगमतयाऽवबोद्धुं शक्यन्ते।

विदुषा डॉ. पवनकुमारशास्त्रिमहाशयेन संस्कृतनाटकानां विशिष्टान् संवादान्-धिकृत्य 'संवादसंविद्' इति नाम्ना विशिष्टः शोधपूर्णो ग्रन्थः सज्जीकृतः, यत्र संवादस्य विविधान् प्रकारान् केन्द्रीकृत्य उदाहरणादिमुखेन वैदुष्यपूर्णो विमर्शो लेखकेनानुष्ठितः। ग्रन्थोऽयं पर्याप्तं प्रचारमाप्नुयात् ग्रन्थकाश्चासौ यशोभागं भूयादिति भगवन्तं श्रीकाशीविश्वनाथं प्रार्थये।

राजारामशुक्लः

०५ सितम्बर २०१६ ई.

(राजारामशुक्लः)

आधमर्ण्यं बिभर्मि

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः। आदौ असुरसुरमुनीन्द्रैरर्चितस्येन्दुमौलेः काशीपतेः श्रीविश्वनाथस्य चरणकमलयोः प्रथमं प्रणमामि। भगवत आशुतोषस्यैव श्रीविग्रहस्य परमादरणीयस्य श्रीजैगीषव्येश्वरमहादेवस्य श्रीचरणयोः वाक्यपुष्पाञ्जलिमिमर्पयन् महत्सुखमनुभवामि यस्य कृपाप्रसादेनैव भाष्यस्यास्यारम्भो मध्यःसमाप्तिश्च अभवत्।

अद्य विद्याबुद्ध्योः दात्रीं भगवतीं वाग्देवीमथ च सर्वविधमङ्गलकर्तारं भगवन्तं चिन्तामणिविनायकं (ईश्वरगङ्गीस्थितं), श्रीमहाराजविनायकञ्च (लोहटियायां विराजितं बड़ागणेशनामानं) विशेषतया वन्दे येषां कृपादृष्ट्यैव मे बुद्धिः ग्रन्थ-स्यास्य लेखने, सम्पादने, प्रस्तुतौ च समर्थाऽभवत्।

अद्य रघुकुलतिलकं दशरथात्मजमस्माकमिष्टदेवं श्रीसीतावल्लभं श्रीरामचन्द्रं शिरसा प्रणमामि यस्यानुग्रहस्याधमर्ण्यं सकलं जगद्विभर्ति।

अथ दुर्गममपि कार्यं यस्य कृपाप्रसादेन सुगमं भवतीति तं ज्ञानिनामग्रगण्यं, बुद्धिमतां वरिष्ठं, सकलगुणनिधानं, वानराणामधीशं, श्रीरामद्वाररक्षकं श्रीचिन्ताहरण-हनुमन्तं शिरसा प्रणमामि।

अथ गुरुपरम्परायां प्रथमतः श्रीमज्जगद्गुरुश्रीरामानन्दाचार्याणां पादपद्मयोः प्रणम्य तत आरभ्य शिष्यपरम्परायां सर्वेषामाचार्याणां पादपद्मेषु प्रणामं विनिवेद्य परमपूज्यानां गुरुचरणानां श्रीश्री१००८ श्रीवासुदेवदासत्यागिमहाराजानां, श्रीश्री१०८ श्रीकाशीदासत्यागिमहाराजानां, दीक्षागुरुवर्याणां श्रीश्री१०८ श्रीभगवतदासत्यागि-महाराजानाञ्च पादपद्मयोः सादरं प्रणमामि, येषामाशीर्भिरेव ग्रन्थोऽयं प्रणीतम्।

अथामूलात्समाप्तिपर्यन्तं निजस्नेहस्यच्छायां विधाय नानाविधज्ञानविज्ञानेन मम ज्ञानकोशस्य वृद्धिकर्त्रीणां, ग्रन्थस्यास्य परिकल्पनारचनासम्पादनादिषु सततमार्ग-निर्देशकानां, कृपामूर्तीनामाचार्यवराणां श्रीमतां म.म.पं.विश्वनाथशास्त्रिदातारमहाभागानां (सम्प्रति स्वर्गीयानां), श्रीमतां प्रो.कैलासपतित्रिपाठिमहाभागानां (सम्प्रति स्वर्गीयानां), श्रीमतां पं.कोमलप्रसादशर्ममहाभागानाञ्च चरणकमलयोः शिरसा प्रणमामि।

अथ ममाल्पबुद्धेश्चापि हृदये संस्कृतभाषाव्याकरणादीनां बीजारोपकाणां, संवर्द्धकानां, संरक्षकानां, गुरुचरणानां स्वर्गीयानां श्रीवैद्यनाथमिश्रमहाभागानामथ च शिवसायुज्यं गतां स्वामिआनन्दाश्रममहाभागानश्च चरणकमलं विशेषतया वन्दे यस्य स्नेहातिशयेनैव संवर्द्धिता मे संस्कृतवाङ्मयसम्बन्धिनी जिज्ञासाऽद्य फलवती सञ्जाता। प्रत्यक्षतः परोक्षतो वा येषामाचार्याणां कवीनां वा वचसां मयोपयोगः कृतः तेषां सर्वेषामानृत्यं बिभर्मि। अद्य श्रीरामभक्तिपरायणयोः स्वस्य पित्रोः गोलोकवासिनोः श्रीमतीअन्नपूर्णादेवीश्रीसूरजप्रसादयोः पादपद्मयोः शिरसा प्रणामं विनिवेदयामि।

वाराणस्यां जंगमवाडीमठस्थितस्य श्रीजगद्गुरुविश्वाराध्य-ज्ञानसिंहासनपीठस्या-धिष्ठातारः श्री श्री१००८जगद्गुरु डॉ.चन्द्रशेखरशिवाचार्यमहास्वामिनो ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं रुद्रसहस्रमुद्रा दत्तवन्त इति तेभ्यो विशेषतयाऽऽधमर्ण्यं बिभर्मि।

अद्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वकुलपतीनां काव्यनिर्माण शास्त्रपरिशीलनपरायणानामुदारचेतसां प्रो.अभिराजराजेन्द्रमिश्रमहाभागानां, पुरीस्थितस्य श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतीनां पुराणमर्मज्ञानां प्रो.गंगाधरपण्डा महाभागानां, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकायस्य वैदिकदर्शनविभागे आचार्याणां प्रियसुहृदां प्रो.राजारामशुक्लमहाभागानाञ्च हार्दं कार्त्तज्ञं ज्ञापयामि, यैः स्वीयैराशीर्वचोभिः, शुभांसादिभिः नान्दीवाचा च ग्रन्थोऽयं मण्डितम्। अद्य सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य तुलनात्मकदर्शनविभागाध्यक्षानां प्रियसुहृदां प्रो.हरिप्रसादअधिकारिमहाभागानामपि हार्दं कार्त्तज्ञं ज्ञापयामि। अन्येषामपि सर्वेषां शताधिकानां(विस्तरभयेन प्रत्येकस्य नामोल्लेखं विनैव)सुहृदामङ्गलश्लेषपूर्वकं हार्दं कार्त्तज्ञं ज्ञापयामि येषां स्नेहगुणानां वर्णनं शब्दैः सर्वथाऽशक्यमस्ति।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादने ममात्मजः(मध्यमः) शुभंकरबाबू महत् साहाय्य-मनुष्ठितमिति तस्मै शुभान्यनेकानि कामये। टंकनकर्मणि, अक्षरसंयोजने-परीक्षणे प्रकाशनादिषु च शेषेषु सर्वेषु कार्येषु मे आत्मजौ(ज्येष्ठ-कनिष्ठौ)आशुतोषसुधांशु-शेखरौच महत् साहाय्यमनुष्ठितवन्तौ इति ताभ्यां शुभान्यनेकानि कामये। मम गार्हस्थ्यरथस्य द्वितीयचक्रं मे भार्या अपि कार्येष्वेतेषु महत् साहाय्यमनुष्ठितवतीति तस्यै प्रणयातिशयेनाभिनन्दामि। इति शम्।

भाद्रपदशुक्ला श्रीगणेशचतुर्थी,
संवत् २०७३ वि.।

यवन कुमार अस्ती

संवाद-संविद्

भूमिका

वक्तव्यं बहुभिस्तत्त्वैश्चारुतरं भवति। संलापचातुर्यं तेषु अन्यतमम्। अत्र आगामिषु प्रसङ्गेषु संवादपदेन संलापो गृह्यते। प्रतिभया वक्तव्यं रमणीयतमं भवति। संलापोऽपि तस्य अङ्गमिति सोऽपि प्रतिभया उदेति। व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्यां तद् ग्राह्यतमं भवति। तस्यैव संवादस्य(संलापस्य) वैविध्यं विचारयितुं, विश्लेषयितुं संकलय्य व्यवस्थापयितुं ग्रन्थोऽयं समुद्यतते। संस्कृतनाट्यस्य प्रतिभासतां कवीनां संलापवैशिष्ट्यानि परीक्ष्य तेषां प्रभेदान् निरूप्य तत्रत्यान् चारुताहेतुंश्च विमृश्य ग्रन्थोऽयं संपिपादयिषितः।

संलापः कैस्तत्त्वैः सुपेयो भवतीति विचारप्रसङ्गे कानिचित् तत्त्वानि बुद्धिपदवीमधिरोहन्ति। तानि च क्रमशो विचार्यन्ते-

निदर्शनप्राचुर्यम् > अप्रस्तुतानि प्रस्तुतं विशेषयन्ति। एकस्यैव प्रस्तुतस्य कृते भूयांसि अप्रस्तुतानि प्रयुज्यन्ते। तानि सर्वाणि सम्भूय स्वीयैरुतमांशैः प्रस्तुतं भूषयन्ति। अतएव महाकवयः स्वविवक्षितप्रस्तुतये भूयसामप्रस्तुतानामुपमानानां वा प्रयोगं कुर्वन्ति। एवंविधाः प्रयोगाः संलापमपि विद्योतयन्ति। कालिदासप्रभृतीनां महाकवीनां संलापेषु निदर्शनप्राचुर्यं वचोवैशिष्ट्यं प्रकटयति।

तथ्यप्रस्तुतिः > वाचां पल्लवनमात्रं न तर्पयति, तथ्यानां समुचितो गुम्फः संलापं सारवन्तं करोति। अतएव अभिज्ञानशाकुन्तले अनसूयायाः प्रयोगः। अनसूया असूयां परित्यज्य सत्यं प्रस्तौति। सत्यस्य किमपि तेजो भवति। इदं तेजः संलापं ग्रहणीयतमं करोति।

प्रियत्वसंप्लुतिः > उपरि वर्णिता तथ्यप्रस्तुतिः (सत्यप्रस्तुतिः) महतीमपेक्षां पूरयन्ती चापि माधुर्याय स्पृहयति, यतोहि गरिष्ठस्य सत्यस्य सुपाच-
नाय प्रियत्वसंप्लुतेरप्यावश्यकता भवति। वाचः प्रियत्वं संलापं प्रियतमं करोति।
अतएव कालिदासेन शाकुन्तले प्रियंवदा प्रयुक्ता। 'अनसूयायास्तथ्यप्रस्तुतिर्घटना-
चक्रं कदाचित् विसंभ्रुलनं न कुर्यात्', एतदर्थं प्रियंवदायाः प्रयोगः। सा प्रियत्वमूर्तिः।
तदीया वाचः कालिदासभारतीं भूषयन्ति। अपेयमपि सुपेयं कुर्वन्ति। अश्रव्येऽपि
श्रवणीयतामापादयन्ति।

उच्चारणस्पष्टता > अतिस्पष्टवर्णसंस्कारवती वाक् वक्तारं यशोभासुरं
करोति। यथा कादम्बर्यां शुकस्य वाचं प्रशंसन् राजा शूद्रको भणति-

“श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च
मधुरता। प्रथमं तावदिदमेव महदाश्चर्यं यदयमसङ्कीर्णवर्णविभागामभिव्य-
क्तमात्रानुस्वारस्वरसंस्कारयोगां विशेषयुक्तामतिपरिष्फुटाक्षरां गिरमुदीर-
यति। तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवती
बुद्धिपूर्वाप्रवृत्तिः। तथाहि अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्यं जय
शब्दमियमार्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता। प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च
भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति। इदं महच्चित्रम्।”

(द्रष्टव्यः कादम्बर्यां शुकवर्णनप्रसङ्गः)

प्रसन्नश्लेषः > सरसा अथ च प्रसादगुणमञ्जुलाः श्लेषाः वाचि चमत्कृतिं
जनयन्ति। गुणोऽयं संलापं चमत्कारसम्प्लुतं करोति। यथा त्रिविक्रमभट्टेन
नलचम्पवामुक्तम्-

प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः।

भवन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः॥ (न. च./१-४)

व्यङ्ग्यार्थयोजना > वाचि यदि व्यङ्ग्यार्थव्यञ्जनक्षमता भवेत् तदा
संलापा अमरतां धारयन्ति। यतोहि तेषु आत्मवत्ता सम्पद्यते। अयमेव व्यङ्ग्यार्थः

वाचि अमरत्वं निष्पादयति। संलापाः व्यंग्यार्थैः सहृदयहृदयं परितर्पयन्ति।

एवमादीन् विचारबिन्दून् मनसि निधाय मया ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टौ(८) अध्यायाः परिकल्पिताः। तेषां च संक्षिप्तः विवृतिगन्ध इह प्रस्तूयते-

प्रणयसंवादाः> प्रणयः परस्परं प्राप्यते। काञ्चिन्नारीं विलोक्य पुरुषहृदये, पुरुषं विलोक्य च स्त्रीहृदये वा प्रणयः कस्मिंश्चिद्रूपे अंकुरति, पल्लवति, विकसति, फलति चेति विषया अध्यायेऽस्मिन्ननुशीलयितव्यास्सन्ति। प्रणयस्य साफल्यार्थं सन्देशप्रेषणं, प्रेमपत्रादिलेखनं, प्रत्यक्षवार्तालापाः, प्रणयप्रस्तावा इत्यादयो विषया अपि अध्यायेऽस्मिन् विचारयितव्या भविष्यन्ति। प्रणयस्य निकषो विप्रलम्भो भवति। अतो विप्रलम्भमूलका अपि संवादा अध्यायेऽस्मिन् सम्मिलिताः भविष्यन्ति।

सुहृत्संवादाः> 'शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद्'। मित्राणां लक्षणलाभभेदादीनि नीतिमूलकानि सन्ति बहूनि वाक्यानि पञ्चतन्त्रादिग्रन्थेषु किन्तु तेषु नीतिवाक्येषु आधृताः संलापाः नाट्यग्रन्थेष्वेव प्राप्यन्ते। नाट्यग्रन्थस्थितानां संवादानां नीति-शास्त्रविषयकैर्वाक्यैस्सह संगतिं निधाय तेषां वैशिष्ट्यमध्यायेऽस्मिन् वर्णितव्यं भवति।

स्नेहवात्सल्यात्मकाः संवादाः> कस्यापि श्रेष्ठस्य कनिष्ठेषु या प्रीतिर्भवति, समानवयसामपि कामादतिरिक्ता याऽऽसक्तिर्दृश्यते सा लोके स्नेह इत्युच्यते। महाकविना शारदातनयेन परिभाषितः स्नेह अधोलिखितोऽस्ति-

मनसो यद् द्रवार्द्रत्वं विषयेषु ममत्वता ।

भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते ॥

द्विधा द्रवः स्यान्मनसो दर्शनात्स्पर्शनादपि ।

जतुवद्वह्निसंस्पर्शाद् दर्शनाच्चन्द्रकान्तवत् ॥ .

आर्द्रता शिशिरत्वं यत्सर्वाष्वस्थासु मानसम् ।

द्विधा भवेद् स च स्नेहः कृत्रिमाकृत्रिमात्मकः॥

सोपाधिः कृत्रिमस्नेहो निरुपाधिरकृत्रिमः।

उपाधौ विनिवृत्ते तु तज्जन्यो विनिवर्तते।

स्नेहः स्वभावजो यावद्द्रव्यभावी भविष्यति॥

स्नेहस्य प्रकारविषये शारदातनयेनोल्लिखितमस्ति-

एकाश्रयः स च क्वापि क्वापि स्यादुभयाश्रयः।

एकाश्रयस्तिर्यगादौ मर्त्यादावुभयाश्रयः॥

....स तु स्नेहस्त्रिधा प्रौढमध्यमन्दविभागतः।

....स्थिरश्च गत्वरश्चेति नश्वरश्चेति स त्रिधा॥

गुरुमातृपित्रादीनां निजपुत्रशिष्येषु प्रणयव्यवहारो वात्सल्यमित्युच्यते।

विविधैराचार्यैः स्वकीयासु नाट्यरचनासूल्लिखिताः संवादा अध्यायेऽस्मिन् विविच्यन्ते।

सुभाषितसंयुक्ताः संवादाः > शोभनानि भाषितानि सुभाषितानीत्युच्यन्ते।

सुभाषितानि कथ्यस्य पुष्टिं कुर्वन्ति। एषां सहकारेण कथ्यविषये समर्थनं लभ्यते तथा च एभिः वक्तव्ये प्रभाववृद्धिर्भवति। नाट्यग्रन्थेषूल्लिखितानां सुभाषिताना-
मध्ययनं वैशिष्ट्यादिविश्लेषणं चास्याध्यायस्य प्रमुखविषयो भविष्यति।

हास्यसंवादाः > वक्तव्यं संलापकौशलेन श्रोतॄणां मनस्सु तृप्तिं जनयति चमत्कृतिं समुत्पादयति च। हास्यसंवादा अस्यैव संलापकौशलस्य परिचायका भवन्ति। परिहास उपदेशस्यापि एकः प्रभावशालि- प्रकारो भवति। यत्र नानाप्रकारकैः संलापैरभीष्टं न सिद्ध्यति तत्र एक एव हास्यसंवादः सफलतां गच्छति किन्तु हास्यसंरचना अतीवकठिना भवति। संस्कृतनाटककर्तृभिः संरचितानां हास्यसंवादानामनुशीलनं, तेषां रचनारहस्यं, प्रभावादि परीक्षण-
मध्यायस्यास्य वर्ण्यविषयाः भविष्यन्ति।

आशीर्वादात्मकाः संवादाः > आशीर्वादाः विधिवाक्यमपि परिवर्तयितुं

प्रथमोऽध्यायः

प्रणयसंवादाः

प्रणयः परस्परं प्राप्यते। विरोधः प्रापणे अवरोधं करोति। अन्योन्य-
संश्लेषणमूलस्य प्रणयस्य बहुविधा भवन्ति अवस्थाः, तद्यथा-प्रियतमस्य
प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः, प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये
प्रेमपत्रादिलेखनमित्यादिः। तत्रादौ प्रस्तूयते प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य
प्रणयस्याभिव्यक्तिः >

प्रणयसंवादान्तर्गतः प्रथमोऽनुभागः

प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः

एका प्रेयसी यदा प्रियतमस्य प्रथमदर्शनं करोति अथवा प्रियश्चैकः
यदा प्रियतमां प्रथमतया विलोकयति तदा तौ केन प्रकारेणात्मानुरागं प्रकाशयत
इत्यस्मिन्शीर्षके प्रस्तूयते, यथा-

क-प्रियमुखदर्शनकारिकाया दुरवस्थायाश्चापि प्रशंसाकार्यः>

विक्रमोर्वशीये अधोलिखितः संवादः शीर्षकमिदं सविशेषं विश्लेषयति-
उर्वशी > (राजानमवलोक्य आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवैः। (विक्रम.१/१७)

अत्र पुरुरवसो दर्शनेन प्रसन्नाया उर्वश्या वचनमिदमाश्चर्यजनकमस्ति,
यतो हि सा दानवदत्तानि सर्वाणि दुःखानि विस्मृत्य तेषां दानवानामुपकारमेव
मन्यते। अतः प्रियमुखदर्शनेन जनितं सुखं न केवलं पूर्ववर्त्तिनं दुःखं विस्मारयति
अपितु तस्यां दुरवस्थायामुपकारिभावमपि जनयतीति प्रणयाभिव्यक्तौ एकं सूत्रं
निस्सरति। अस्मिन्सूत्रे (विषये वा) संरचितं वाक्यं वक्तुं रागातिशयं प्रकटयति
यच्च भविष्यकाले प्रणयप्रसङ्गे सहायको भवति। विक्रमोर्वशीयस्य प्रसङ्गेऽस्मिन्नेव
एकः पुरुरवसोऽपि संवादः प्राप्यते येन शीर्षकमिदं विस्तरेण स्पष्टीभवति यथा-

प्रणयसंवादाः

-विवृतिः-

- १- प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः।
- २- प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्य वृद्धिक्रमः।
- ३- प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये प्रेमपत्रादिलेखनम्।
- ४- रागवर्द्धकाः संवादाः।
- ५- प्रणयियुगलमध्ये प्रत्यक्षवार्त्तालापः।
- ६- प्रणयार्थं विवाहार्थं वा प्रस्तावः, तस्य स्वीकृतिरस्वीकृतिश्च।
- ७- विप्रलम्भसंवादाः।

प्रथमोऽध्यायः

प्रणयसंवादाः

प्रणयः परस्परं प्राप्यते। विरोधः प्रापणे अवरोधं करोति। अन्योन्य-
संश्लेषणमूलस्य प्रणयस्य बहुविधा भवन्ति अवस्थाः, तद्यथा-प्रियतमस्य
प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः, प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये
प्रेमपत्रादिलेखनमित्यादिः। तत्रादौ प्रस्तूयते प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य
प्रणयस्याभिव्यक्तिः >

प्रणयसंवादान्तर्गतः प्रथमोऽनुभागः

प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्याभिव्यक्तिः

एका प्रेयसी यदा प्रियतमस्य प्रथमदर्शनं करोति अथवा प्रियश्चैकः
यदा प्रियतमां प्रथमतया विलोकयति तदा तौ केन प्रकारेणात्मानुरागं प्रकाशयत
इत्यस्मिन्शीर्षके प्रस्तूयते, यथा-

क-प्रियमुखदर्शनकारिकाया दुरवस्थायाश्चापि प्रशंसाकार्यः>

विक्रमोर्वशीये अधोलिखितः संवादः शीर्षकमिदं सविशेषं विश्लेषयति-
उर्वशी > (राजानमवलोक्य आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवैः। (विक्रम.१/१७)

अत्र पुरुरवसो दर्शनेन प्रसन्नाया उर्वश्या वचनमिदमाश्चर्यजनकमस्ति,
यतो हि सा दानवदत्तानि सर्वाणि दुःखानि विस्मृत्य तेषां दानवानामुपकारमेव
मन्यते। अतः प्रियमुखदर्शनेन जनितं सुखं न केवलं पूर्ववर्तिनं दुःखं विस्मारयति
अपितु तस्यां दुरवस्थायामुपकारिभावमपि जनयतीति प्रणयाभिव्यक्तौ एकं सूत्रं
निस्सरति। अस्मिन्सूत्रे (विषये वा) संरचितं वाक्यं वक्तुं रागातिशयं प्रकटयति
यच्च भविष्यकाले प्रणयप्रसङ्गे सहायको भवति। विक्रमोर्वशीयस्य प्रसङ्गेस्मिन्नेव
एकः पुरुरवसोऽपि संवादः प्राप्यते येन शीर्षकमिदं विस्तरेण स्पष्टीभवति यथा-

पुरुषवाः>(चक्रोद्घातं रूपयित्वा आत्मगतम्) हन्त! दत्तफलो मे विषमावतारः।

यदयं रथसंक्षोभादंसेनांसो रथोपमश्रोण्याः।

स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितं मनसिजेनेव॥

(विक्रमोर्वशीयम् १/२३)

अत्र पुरुषा अपि उर्वशीवानुभवति। सम्प्रति रथस्यविषमावतारस्तस्मिन् हृदये क्लेशं नोत्पादयति, अपितु रथसंक्षोभात् तस्यांसस्य उर्वश्या अंसेन सह सञ्जातः स्पर्शः तस्मै सुखं प्रददाति। यच्च संवादेऽस्मिन् 'दत्तफलो' इति वाक्यांशेन 'यदयमि'त्यादिना श्लोकेन च स्पष्टमस्ति। श्लोकेऽस्मिन् 'रथ' इतिशब्दस्य पुनरावृत्तिः 'अंस' इति पदस्य द्विरुक्तिः शोभना, रचनाकर्तुर्वाक्चातुर्यञ्च प्रकाशयति। 'अङ्कुरितमिति' पदेन सात्त्विकोऽनुरागो ध्वन्यते। यदुक्तं वात्स्यायनेन- 'कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः, स्विन्नमुखी च भवति। पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति। एभिरनयोर्भावं परीक्षेत्।'।

सात्त्विकभावाश्च भरतोक्ताः>

'स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यं वेपथू।

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियताङ्गता॥

प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः॥' इति

ख-प्रियतमस्य व्याजपूर्वकं प्रशंसा >

लोकलज्जावशीभूता कन्यकाः प्राय एवं कुर्वन्ति। यथाधोलिखितेन संवादेन स्पष्टीभवति-

उर्वशी >(राजानं सस्पृहं पश्यन्ती)समदुःखः पिबतीव मां नयनाभ्याम्।

चित्रलेखा >(साकूतम्) अयि कः?

उर्वशी > ननु सखीजनः।

(विक्रमोर्वशीयम् पृ २१-२२)

अत्र वस्तुत उर्वशी पुरुषवसः प्रशंसां करोति किन्तु सहसा स्वाभिप्रायः प्रकटितो न भवेदिति कामनया सा सखीजनानामाश्रयं गृहीत्वा निजमनोदशां

गोपयति। तस्याः प्रियसखी चित्रलेखा एतत्सर्वं जानाति यच्च तस्या वाक्यस्य पूर्वं 'साकूतमिति' निर्देशांशेन ध्वन्यते। अत्र राजानं प्रति भणितस्य वाक्यस्य सखीकृते विनियोगेन कथा प्रसङ्गे एका चमत्कृतिरुत्पन्नाऽभवत् सैवात्र वैशिष्ट्यकारिका। अनेन संवादेन रचनाकर्तुर्महाकविकालिदासस्य भावसङ्कल्पनायां चातुर्यं प्रकटयति।

ग-असत्याभिनयं कृत्वा प्रियमुखस्य पुनर्पुनर्दर्शनम् >

प्रियमुखदर्शनेन जनितोऽनुरागः प्रणयिन्या हृदि तस्य प्रियतमस्य पुनर्पुनर्दर्शनेच्छां जनयति, एतदर्थं सा कदाचिदसत्याभिनयमपि करोति। यथा-
उर्वशी > (उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा) अहो! लताविटपे एकावली वैजयन्तिका मे लग्ना। (सव्याजं परिवृत्य राजानं पश्यन्ती) चित्रलेखे! मोचय तावदेनम्।

चित्रलेखा > (सस्मितम्) दृढं खलु लग्ना। दुर्मोचनीयेव मम प्रतिभाति।
भवतु, यतिष्ये तावत्।

उर्वशी > (स्मितं कृत्वा) सखि! स्मर, तावदेतदात्मनो वचनम्। (विक्रम. १/३०)

अत्रोर्वश्याः सव्याजविलम्बनेन चित्तासङ्गाभिधा द्वितीया स्मरावस्था सूचिता। यथा चोक्तं रतिविलासेऽनुरागेऽङ्गितमधिकृत्य- 'विलम्बस्तु पथि व्याजात्परावृत्यापि दर्शनमिति'। महाकविना कालिदासेन शाकुन्तलेऽपि एवंविध-प्रसङ्गं समायोजितमस्ति। यथा-

शाकुन्तला > (गतिरोधं रूपयित्वा) हा धिक्, हा धिक् उरुस्तम्भविह्वलाऽस्मि संवृत्ता।...हला अनसूये! अभिनव-कुश-सूचि-परिक्षतं मे चरणम्, कुरुबकशाखा-परिलग्नञ्च वल्कलम्। तावत् परिपालयतं माम्, यावदेनं मोचयामि। (शाकु. अं. १/७८-७९)

अत्र विक्रमोर्वशीयादधिका प्रभावशालिनी शब्दसंरचना दृश्यते। 'उरुस्तम्भमिति' पदं न केवलं स्वाभाविकं प्रतीयते अपितु कामविवर्द्धकमप्यस्ति।

अनेनैव प्रकारेण परिक्षतेन चरणेन शीघ्रगमनमशक्यमिति स्वाभाविकः प्रभावशाली च तर्कः शकुन्तलाया मनोभावं दृढतयाऽनुगोपयति। अतः कुरबकशाखापरिलग्नं वल्कलं शकुन्तला स्वयं मोचयति। अनेन तस्याः रहस्यं रहस्यमेव तिष्ठति। अत्र मुग्धानायिकायाश्छलेन नायकदर्शनमित्यवधेयम्। यदुक्तं कामसूत्रे-‘दूरे स्थिता पश्यतु मामिति मन्यमाना परिजनं समदनविकारमाभाषते’ इति। अनेन प्रकारेण शाकुन्तलीयस्य संवादस्य श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितं भवति।

घ-प्रियतमायाः सौन्दर्यस्य प्रशंसाकार्यम् >

अग्निमित्रः> अहो! सर्वास्ववस्थाषु चारुता शोभान्तरं पुष्यति। तथाहि-
वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे,
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्त्रस्तमुक्तं द्वितीयम्।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं,
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम्।। (मालविका.)

अत्र मालविकायामनुरक्तोऽग्निमित्रः तामद्य प्रथमतया विलोकयति। अवसरेऽस्मिन् सः तस्या अनुपमरूपसौन्दर्यस्य प्रशंसां करोति। संवादेऽस्मिन् मालविकाया अङ्गप्रत्यङ्गानां लावण्यस्य यथावर्णनं कृतमस्ति तेन राज्ञः कलापूर्णचित्तवृत्तेर्परिचयं प्राप्नोति।

पूरुरवाः> (उर्वशीमवलोकयन्) महति विषादे वर्तते। पश्यतु भवति।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः, पथिस्थिता सुन्दरि! यस्य नेत्रयोः।
त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेत्, सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः।।
उर्वशी> (अपवार्य) अभिजातं खल्वस्य वचनम्। अथवा चन्द्रादमृतमिति
किमत्राश्चर्यम् ?

अत्र ‘त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेत्’ इति सामान्योक्त्याऽहमपि त्वया विना पर्युत्सुको भविष्यामीति तदर्थमात्मन औत्सुक्यं सूचयतो राज्ञः प्रणयारम्भप्रयासो दृश्यते। आत्मन औत्सुक्यं सामान्योक्त्यां वर्णनेन राज्ञः सात्विकं स्वभावं प्रकटयति यच्चोर्वश्याः ‘अभिजातं...आश्चर्यमि’ ति पर्यन्तेन संवादेन प्रमाणितं भवति।

ङ-प्रेयष्यामनुरक्तस्य चित्तस्य निवर्त्तनमशक्यम् >

दुष्यन्तः>शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति। न खलु शक्तोऽस्मि शकुन्तलादर्शनव्यापारादात्मानं निवर्त्तयितुम्। मम हि-
गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ।।(शाकु. १/८१)

अत्र प्रथमदर्शनादङ्कुरितस्य रागस्य स्थायित्वं निरूपितमस्ति। संवादेऽ-
स्मिन् 'मन्दौत्सौक्योऽस्मि' तथा 'न खलु शक्तोऽस्मि' इति द्वाभ्यां वाक्यखण्डाभ्यां
दुष्यन्तस्य शकुन्तलागतानुरागस्य वृद्धिक्रमः सूच्यते। पुनश्च श्लोकस्योत्तरार्द्धः
सर्वं प्रसङ्गं समासीकृत्य यथार्थत उदाहरति। इदमेव वाक्कलाकौशलम्।

च-प्रेयष्याः दुष्प्राप्यत्वं विचार्य कामस्य निन्दाकार्यः>

पुरूरवा>(उर्वशीमार्गोन्मुखः)अहो! नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती।

सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रासूत्रं मृणालादिव राजहंसी।।

(विक्रम. १/३३)

'पुरूरवा' इत्येकस्य मानवकृते काचित् सुराङ्गना सर्वथा दुर्लभाऽस्तीति
विचार्य तथा च उर्वश्या सह व्यतीतानि क्षणानि संस्मृत्य राजा अत्र काममुपालम्भति
'दुर्लभाभिनिवेशी मदनः' इति पदेन। महाकविकालिदासेनात्र कामस्य यत् स्वरूपं
निरूपितमस्ति तदतिश्लाघ्यं वर्त्तते। यतोहि अधुनापि नागरकाः प्राय आत्मानं
(सुलभां) विवाहितां स्त्रीं परित्यज्य (विस्मृत्यवा) अन्यस्त्रीषु आसक्ता भवन्तीति
दृश्यते। अतः पदस्यास्य त्रिकालसत्यत्वं कथ्यविषये चमत्कृतिं समुत्पादयति।
पुनश्च श्लोकगतोपमा संवादस्यास्य सौन्दर्यं द्विगुणीकरोति।

छ-प्रेयष्याः सुलभत्वं विचार्य हर्षानुभूतिः>

दुष्यन्तः>(सहर्षमात्मगतम्)भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो

जातः।^१ आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम्।(शाकु.१/६६)

१- दुष्यन्तः>अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा भवेत्, अथवा कृतं सन्देह-
असंशयं क्षेत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।। >

अत्र 'भव हृदय साभिलाषमि'ति श्लोकांशो ध्यातव्यः। पूर्वमेतत् शकुन्तलायाः ग्राह्यता विषये शङ्कितेन दुष्यन्तेन आत्मनश्चित्तवृत्तिनिरोधितासीत्। सम्प्रति स तां शिथिलयति। श्लोकांशोऽयं शकुन्तलायाः ग्राह्यत्वं, राज्ञः तस्यामभिलाषा च द्वावेव भावौ प्रकाशयति। पुनश्च महाकविना दत्तोपमा वाक्यस्यास्य सौन्दर्यं प्रभावश्चात्यधिकेन विवर्धयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। ज-प्रथमबारोद्भूतमनुरागं प्रति आश्चर्याभिव्यक्तिः>

शकुन्तला>(आत्मगतम्) कथमिदं जनं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता। (शाकु. १/५३)

अत्र शकुन्तला राजानंप्रेक्ष्य निजमनसि उद्भूतमनुरागं प्रति आश्चर्यमनुभवति। अत्र च 'तपोवनविरोधिनो' इति वाक्यखण्डं शकुन्तलायाः शिष्टत्वं सूचयति। महाकविकालिदासस्य सूक्ष्मदृष्टिः शकुन्तलायाः कौमार्यावस्थां पश्यति। अतोऽत्र 'कामवशीभूतास्मी'त्यादि स्फुटस्य वाक्यस्य प्रयोगो नास्ति। यद्यपि विक्रमोर्वशीये स्वयं महाकविना कालिदासेन स्फुटशब्दावली प्रयुक्तास्ति^१ तथाप्यत्र स्थानसमयादीन् प्रेक्ष्य तेनैवं प्रयुक्तम्।

झ-प्रियवियोगे कष्टानुभूतिः>

शकुन्तला>नैतं जनं पर्यहरिष्यम्, यद्यात्मनः प्राभविष्यम्।(शाकु. १/७२)

अत्र प्रथमदर्शनानन्तरे प्रियतमस्य प्रस्थानकाले च प्रेयष्या उक्तिरियं चित्तमाकर्षयति अत्र च संवादेऽस्मिन् वियोगाभिव्यक्तिर्गम्भीरानास्ति यतोहि अत्र सम्मेलनमपि अचिरकालिकमेव भविष्यतीति निश्चितमस्ति। अतोऽत्र वियोगं प्रत्यरुचिमात्रं निर्दिश्य महाकविना कालिदासेन शकुन्तलायाः मनसि दुष्यन्तं प्रत्यङ्कुरितस्यानुरागस्य सुकोमलं परिचयं दत्तमस्ति।

प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितोऽनुरागः कथं पल्लवितः पुष्पितो वा भवतीति अग्रिमेऽध्याये स्फुटं विविच्यते।

>तथापि तत्त्वत एवैनामुपलप्स्ये। (शाकु. १/४४/४५)

१-उर्वशी >अयं ममापहस्तित लज्जोव्यवसायः। मदनःखलु मां नियोजयति। किमत्र सम्प्रधार्यते॥ (विक्रमोर्वशीयम् २/५५/५६)

प्रणयसंवादान्तर्गतः द्वितीयोऽनुभागः

प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्य वृद्धिक्रमः

पूर्ववर्तिनि प्रकरणे प्रणयस्याङ्कुरणं वर्णयित्वा सम्प्रति तस्यैवाङ्कुरितस्य प्रणयस्य पल्लवधारणं प्रस्तूयते। प्रथमदर्शनेनानुरक्तो नायकः नायिकाया विषये किं चिन्तयति आचरति वा इत्यस्य विषयस्य विमर्शमध्यायेऽस्मिन् वर्णितमस्ति। अनेनैव प्रकारेण नायिकाश्चैका निजप्रियतमस्य विषये किं चिन्तयति तथा च ताभ्यां भणितसंवादिषु किं वैशिष्ट्यमस्तीत्यपि विवेचयिष्यामि। प्रथमतः प्रियतमस्य हृदये समुद्भूताः भावाः समीक्ष्यन्ते।

प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्यानुरागस्य प्रियतमहृदये विकासः >

आत्मीयजनसमक्षे प्रेयस्याः सौन्दर्यवर्णनम् >

सम्प्रति प्रथमदृष्ट्यावलोकितायाः नायिकायाः सौन्दर्यविषये नायकाः निजात्मीयजनानां समक्षे किं वर्णयन्तीति तेषां वाक्कौशलं, तैर्भणितेषु वाक्येषु शब्दसौष्ठवं, भावप्रकाशनमित्यादि समीक्ष्यते। प्रथमतो विक्रमोर्वशीयादुदाहरणमधोलिखितमस्ति। यथा—

पुरुषवा > आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः।

उपमानस्यापि सखे! प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः॥

(विक्रमोर्वशीयम् २/४५)

अत्रानेन श्लोकेन पुरुषवसा उर्वश्या अलौकिकं विचित्रञ्च शारीरकं सौन्दर्यं वर्णितमस्ति। अत्राभरणेन (कस्यचित् प्रसाधनेन वा) न तदीयशरीरश्रीः समधिकी-क्रियते किन्तु तच्छरीरसम्बन्धद्वारा स्वस्मिन्नेव विशेष आधीयत इति भावः। किञ्च तस्या वपुः उपमानस्य समधिकसौन्दर्यशालितया सुन्दरतया विवर्णयिषितस्य वस्तुनो निदर्शनत्वेन सर्वसम्मतस्य चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम्। इत्यनेन प्रकारेण

प्रतीपालंकारसंयुक्तोऽयं संवादः श्रोतृजनमनस्तु विशेषतः विदूषकचित्ते एकामाश्चर्य-
कारिकां चमत्कृतिमुत्पाद्य राज्ञः प्रणयस्यौचित्यं स्थापयति।

मालविकाग्निमित्रस्थः संवादः>

अग्निमित्रः> वयस्य!

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम्। (मालविका.

सम्प्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता। २/५८)

अत्रापि उपरिलिखितसममेव वर्णनं दृश्यते किन्तु संवादेऽस्मिन् तत्समा-
तीक्ष्णता नास्ति। संवादेनानेन मालविकायाः उर्वशीतुल्यमनुपमं सौन्दर्यमपि न
प्रकटयति। मात्ररूपवैशिष्ट्यमेव परिलक्षयति अतोऽयं संवादः मध्यस्तरीयोऽस्ति।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्थः संवादः>

दुष्यन्तः> सखे! माधव्य! अनाप्तचक्षुःफलोऽसि, येन त्वया द्रष्टव्यानां

परं न दृष्टम्।....सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति अहन्तु तामेव

आश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि। (शाकु. २/१०५)

अत्र संवादेऽस्मिन् न केवलं भावसौन्दर्यमस्त्यपितु रचनाकर्तुर्महाकवेः
कालिदासस्य रचनापटुत्वमपि दर्शनीयमस्ति। यद्यपि उपरोक्तास्त्रयः संवादाः तस्यैव
रचनास्सन्ति। चक्षुरेकं ज्ञानेन्द्रियमस्ति लोकस्यास्य दर्शनं तस्य कार्यफलं वर्तते।
अतः विदूषकस्य चक्षुषोऽफलत्वं निर्दिश्य संवादोऽयं श्रोतृजनमनस्सु असाधारणं
कौतूहलं जनयति तथा च 'द्रष्टव्यानां परमि' ति वाक्यखण्डेन शकुन्तलाया अपरिमितं
सौन्दर्यं लक्षयति। दुष्यन्तः प्रायो देवलोकेऽपि गच्छति अतस्तस्य मुखान्निर्गतं
'द्रष्टव्यानां परमि'ति वाक्यखण्डमधिकं प्रभावयति। संवादेनानेन आभरणादि
वियुक्ताया अपि शकुन्तलायाः सौन्दर्यं मालविकोर्वशीभ्यामधिकतरं प्रतिभाति।
अत्र चक्षुसाफल्यस्यावधारणा वैशिष्ट्यकारिकाऽस्ति। 'द्रष्टव्यानां परं' तथा च
'आश्रमललामभूतामि'ति द्वयोः वाक्यखण्डयोः शब्दसौष्ठवं श्लाघनीयमस्ति। अत्र
'द्रष्टव्यानां परमि' ति वाक्यखण्डान्निःसृता व्यङ्ग्यध्वनिः मनोहारिणी।

प्रेयसीगतानुरागस्यौचित्यसिद्ध्यर्थं भणिताः संवादाः>

प्रेयस्यां निजानुरागस्यौचित्यसिद्ध्यर्थं भणितसंवादानामनुशीलनमत्र प्रस्तूयते यथा—
दुष्यन्तः>धिङ् मूर्ख!

निवारित निमेषाभिर्नेत्रपंक्तिभिरुन्मुखः।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति।।

न च परिहार्ये वस्तुनि दुष्यन्तस्य मनः प्रवर्तते। (शाकु. २/१०६)

‘इयं शकुन्तलानभ्यर्थनीया’ इति विदूषककृतां कुशंकामत्र समादधाति राजा दुष्यन्तः। आरम्भे स इन्दुकलासदृशीषु अलभ्यवस्तुष्वपि लोकस्य रुचिं निर्दिश्य आत्मनः कार्यस्य लोकाविरुद्धत्वं प्रतिपादयति ततः ‘न च’ इति प्रारभ्य प्रवर्तते इति पर्यन्तेन वाक्येन सः आत्मनोऽनुरागस्य सर्वथा निर्दोषतां साधयति। वस्तुतः संवादस्यास्य गद्यखण्डमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति। यतोहि वाक्यस्यास्यानेकाः विकल्पा आसन् यथा—

क-शकुन्तलेयमभ्यर्थनीया। अथवा

ख-न सा कण्वदुहिता, अपितु अप्सरस्सम्भवा। इत्यादिः।

किन्तवनेन वाक्येन दुष्यन्तः न केवलं शकुन्तलामभ्यर्थनीयत्वं प्रतिपादयति अपितु आत्मन आचारशुद्धिमपि स्थापयति। वाक्यमिदं दुष्यन्तस्य चरित्रे उत्कर्षं दधाति। वाक्कलायां नैपुण्यप्राप्त्यर्थं संवादेनानेन सूत्रमिदं निस्सरति यत् ‘कार्यस्यौचित्यसिद्ध्यर्थं कर्ता सदाचारैः सह आत्मनः सहजसाम्यं प्रदर्शयेत्।’
दुष्यन्तः>ललिताप्सरोभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम्।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम्।।

(शाकु. २/१०९)

शकुन्तलायात्मनः प्रीतेरौचित्यसिद्ध्यर्थं सम्प्रति दुष्यन्तः शकुन्तलाया उत्पत्तिपालनयोः रहस्यं प्रकाशयति। संवादेऽस्मिन् श्लोकस्य परार्द्धस्थितोपमा वैशिष्ट्यकारिका अनया संयुक्तं वक्तव्यं श्रोतृन् विशेषेण प्रभावयति, वस्तुस्थितिं

स्पष्टीकरोति च।

दुष्यन्तः> एनां न जानासि, येनैवमवादीः।...वयस्य किं बहुना-

चित्ते निवेश्य परिकल्पित सर्वयोगान्,

रूपोच्चयेन विधिना विहिता कृशांगी।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे,

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः॥ (शाकु.२/१०९)

शकुन्तलाया उत्पत्तिपालनादिकं वर्णयित्वा सम्प्रति दुष्यन्तस्तस्यासाधारणं रूपसौन्दर्यं वर्णयति। अत्र दुष्यन्तसमक्षे द्वौ प्रश्नौ समुपस्थितौ स्तः। तत्रच प्रथमः 'अनाप्त चक्षुःफलोऽसी' ति वाक्येन विदूषके आरोपितस्य निजारोपस्य सिद्धिकार्यम्। द्वितीयश्च अत्राधोलिखितायां पादटिप्पण्यामुल्लिखितस्य^१ विदूषककृतस्य व्यंग्यस्य समुचितमुत्तरं देयमस्ति।

दुष्यन्तः सर्वप्रथमतो विदूषककृतस्य व्यंग्यस्योत्तरं ददाति-'एनां न ..वादीः' इति वाक्येन। वाक्येनानेन स एकदा पुनः विदूषके 'अनाप्तचक्षुःफलोऽसी'ति आरोपमारोपयति। तत्पश्चात् 'चित्ते..' इत्यादिना श्लोकेन सः शकुन्तलाया एवं सौन्दर्यं वर्णयति यं श्रुत्वा विदूषकः सर्वथा नतमस्तकं संगच्छति। अस्तु। दुष्यन्तः श्लोकेऽस्मिन् 'रूपोच्चयेन' इति पदेन विदूषककृतस्यारोपस्य 'स्त्रीरत्नपरिभोगिनो' इति वाक्यांशेन विखण्डयति पुनश्च 'स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा' इति श्लोकांशेन विदूषकस्यारोपस्य सर्वथा निमूर्लत्वं साधयति। अतएव संवादेऽस्मिन् इमे द्वे वाक्यखण्डे तथा च महाकवेः कालिदासस्य भावसंकल्पनेति त्रीणि समुत्कर्षकारकाणि तत्त्वानि सन्ति।
दुष्यन्तः> इदं च मे मनसि वर्तते-

अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनामुक्तं रत्नं मधुनवमनास्वादितरसम् ।

१-विदूषकः> यथा पिण्डीखजूरुद्वेजितस्य तित्तिड्यां श्रद्धा भवति, तथा अन्तःपुरस्त्रीरत्न-परिभोगिनो भवत इयं प्रार्थना। (शाकु.०२/१०८)

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं,
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि ।।

(शाकु. २/१११-१२)

अत्र महाकविकालिदासेन शकुन्तलायाः कौमार्यमधिकृत्यैका श्लाघनीया संरचना निर्मितास्ति। अत्र 'अनाघ्रातमिति' विशेषणेन आमोदसत्ता ध्वनिता, आघ्राणार्थं गृहीतस्य कथमपि करदलिततया कथञ्चित् सौन्दर्यव्याघातः सम्भवेदित्यस्य सोऽपा-
क्रियते। कररुहैरलूनमिति पदेनाक्लान्तत्वं ध्वनितं तथा च नखच्छिन्नस्य पल्लवादेः सम्भावितं वैरूप्यं निरस्यते। अथ च 'अनामुक्तमिति' वाक्यांशेन दोषराहित्यं सूचयति, परिहृतस्य रत्नादेः घर्षणादिना यत् स्वरूपापचयं संभवतीति तन्निराक्रियते। नवमनास्वादितरसं चेति विशेषणद्वयेन अतिहृद्यत्वं व्यंजितमस्ति तथा च पर्युषितस्य एवमास्वादितस्य च रसस्य आश्रयवैषम्यात् स्वरूपवैषम्यं कथंचित् सम्भवतीति तत् व्युदस्यते। श्लोकेनानेन शकुन्तलायाः स्वरूपस्य सुरतादिसम्भोगरहिततया सम्पूर्णं स्वास्थ्यं परमाभिनवत्वं सूचयित्वा दुष्यन्तस्तस्यां निजानुरागस्यौचित्यसिद्धौ सफलं भवति।

एभिः संवादैः सूत्रमिदं निस्सरति यत् प्रणयिन्यामात्मनोऽनुरागस्य किं कारणमस्तीति प्रणयस्यौचित्यसिद्ध्यर्थं प्रेयस्याः स्वरूपवैशिष्ट्यं दोषराहित्यमित्यादि वर्णनीयं भवति, कुलवर्णादिनाऽपि सा प्रार्थनीया, इत्यपि वर्णनयोग्यं भवति। अनेन प्रकारेण प्रस्तावितः प्रणयः वासनादिराहित्यत्वादात्मीयैः जनैः स्वीकृतो भवति, प्रणयिपुरुषस्याचारेषु समुत्कर्षञ्च दधाति। तथ्यमिदमितरदस्ति यत्तस्य प्रणयि-
पुरुषस्य साहित्यिकं परिज्ञानं कीदृशमस्ति, यतोहि कश्चिद् साहित्यिकमेधासम्पन्नः पुरुष एव इदं दुष्यन्तोपमं वाक्यमुद्धर्तुं शक्नोति।

प्रेयसीगतानुरागस्य प्राबल्यद्योतकाः संवादाः >

प्रेयस्याः प्रथमदृष्ट्यावलोकितेन समुत्पन्नोऽनुरागः केन क्रमेण (रूपेण वा) वृद्धिं गच्छतीति अनुरागस्य प्राबल्यक्रमद्योतकाः संवादाः शीर्षकेस्मिन् विवेचयामि—

प्रथमतो विक्रमोर्वशीयस्य निम्नलिखितः संवादः प्रस्तूयते-

पुरुषा > आदर्शनात्प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम्।

बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन।। (विक्रम. २/४१)

अत्र 'प्रविष्टे' ति पदं राज्ञः पुरुषस्य अनुरागं सूचयति। पदेनानेन राज्ञ उर्वश्यामनन्यभावेनासक्तायाश्चित्तवृत्तेः परिचयं प्राप्नोति। श्लोकेस्मिन् 'अवन्ध्यपातेने' ति विशेषणपदमपि वैशिष्ट्यकारकमस्ति येन 'बाणेन मकरकेतोरि'त्यंशस्य प्रभावं वर्द्धते। विषयेऽस्मिन्नेवापरमुदाहरणमधोलिखितमस्ति, यथा-

दुष्यन्तः > अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा भवेत्। अथवा कृतं

सन्देहेन -

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।।

तथापि तत्त्वत एवैनामुपलप्स्ये।

(शाकु. १/४४-४५)

अत्र प्रेयस्याः प्रथमदृष्ट्यावलोकितेनोत्पन्नोऽनुरागः 'इयं पत्नीत्वेन ग्राह्या न वे'ति विमर्शरूपं धृत्वा विकासमधिगच्छति। अत्र संवादे स्थितः श्लोको विशेषेण प्रभावयति। श्लोकेनानेन दर्शकाः वक्तुः सदाचारस्य परिचयं प्राप्नुवन्ति तथा च भारतीयाया आचारपरम्पराया उत्कर्षो ध्वन्यते। विशेषतः श्लोकस्य परार्द्धः कठिनतरां नीतिं सरलतमे रूपे प्रस्तुत्य श्रोतृजनानां हृदयति। अनुरागस्य एतस्य वर्द्धिक्रमस्यापरमुदाहरणमधोलिखितमस्ति। यथा-

दुष्यन्तः > (स्वगतम्) कथमियं गच्छति। (जिघृक्षुरिव पुनरिच्छां निगृह्य) अहो!

चेष्टानुरूपिणी कामिजनचित्तवृत्तिः। अहं हि -

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः।

स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः।।

(शाकुन्तलम् १/६८)

अत्र 'कथमि' ति पदं सविषादसम्भ्रमव्यञ्जकम्। इयं शकुन्तला गच्छति।

न गच्छत्विति भावः। राज्ञस्तद्रूपामृतपानोत्सवविच्छेदात् शकुन्तलायाः गमनमनभि-
मतमिति व्यज्यते। 'जिघृक्षुरिव' इत्यनेन प्रबलौत्सुक्यं तस्य च धारावाहिकतया
कालाक्षमत्वं च व्यज्यते। तथापि 'विनयेन वारितप्रसरः' इति श्लोकांशः राज्ञःधीरत्वं
प्रकाशयति, यदा च मालविकाग्निमित्रस्थिते अधोलिखिते संवादे राज्ञ अग्निमित्रस्या-
धीरता स्पष्टतया परिलक्ष्यते। तथाहि-

अग्निमित्रः > वयस्य !

नेपथ्यपारगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः।

संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम्।।

(मालविकाग्निमित्रम् २/५६)

अत्र तिरस्करिणीं संहर्तुमुद्यतः राजा अग्निमित्र आत्मनोऽनुरागस्य प्राबल्यं
प्रदर्शयति, किन्त्वेवं सम्भाषणं तस्यौद्धत्यमपि संसूचयति, यस्माच्चरित्रापकर्षं भवति।
यद्यप्यत्र संवादरचनायां कालिदासस्य किमपि दोषो नास्ति यतोऽहि अत्र अग्निमित्र
एको धीरललितो नायको वर्तते तत्र च दुष्यन्त एको धीरोदात्त नायकोऽस्ति।
अतः द्वावेव संवादौ तयोः स्वभावानुसारौ स्तः। लोके सदाचारस्य उत्कर्षव्यञ्जकाः
संवादा एव ग्राह्या, प्रभावोत्पादकाश्च भवितुमर्हन्तीति कारणादत्र शाकुन्तलीयसंवाद
एव श्रेष्ठः। शाकुन्तलीये संवादे कामिजनानां चित्तवृत्तेः सूक्ष्मतमं चित्रं विरचय्य
महाकविना कालिदासेन यदात्मनस्तीक्ष्णदृष्टेः परिचयं दत्तं तेन सः संवाद अधुनाऽपि
सहृदयजनैः प्रशंसितो भवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। अस्तु।

अस्मिन्नेव शीर्षके चत्वारोऽपराः संवादाः प्रस्तूयन्ते, यत्र प्रेयसीगतानुरागस्य
प्राबल्यं भिन्नप्रकारेणास्वाद्यते। तथाहि-

१-अविमारकः >

अद्यापि हस्तिसीकरशीतलाङ्गीं, बालां भयाकुलविलोलविषादनेत्राम्।

स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य पुनर्विबोधे, जातिस्मर प्रथमजातिमिव स्मरामि।।

(अवि.पृ.३२)

२-अविमारकः>अहो! बलमनङ्गस्य ! कुतः -

दृष्टिस्तदाप्रभृति नेच्छति रूपमन्यद्,
बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च स्मरन्ती।
पाण्डुत्वमेति वदनं तनुतां शरीरं,
शोकं ब्रजामि दिवसेषु निशाषु मोहम्।। (अवि.पृ.३२)

३-अविमारकः>अहो! तस्या रूपसम्पत्!

उरः स्तनतटालसं जघनभारखिन्ना तनुः,
मुखं नयनवल्लभं प्रकृतिताम्रविम्बाधरम्।
भयेऽपि यदि तादृशं नयनपात्रपेयं वपुः,
कथन्नु सुरतान्तरप्रचुरविभ्रमं तद् भवेत्। (अवि.पृ.४०)

४-दुष्यन्तः>(सचिन्तितं निःश्वस्य)-

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम्।
न च निम्नादिव सलिलं, निवर्त्तते मे ततो हृदयम्।।

(शाकु. ३/१४१)

अत्र चतुर्षु संवादेशु दुष्यन्ताविमारकयोः स्वां-स्वां नायिकायामनन्या-
नुरागश्चित्रितः। यद्यपि द्वयोः नायकयो अभिप्राय एक एवास्ति तथापि तयोरभिव्यक्तिः
भिन्ना अस्ति। अविमारकस्य दृष्टिः 'तदा-प्रभृति रूपमन्यद् द्रष्टुं नेच्छति', दुष्यन्तस्य
हृदयः 'शकुन्तलाया न निवर्त्तते'। अत्र गूढार्थव्यञ्जकत्वेन दुष्यन्तसंवादः श्रेष्ठः।
संवादोऽयं समासेनैव अविमारकोक्तान् सर्वान् भावान् प्रकाशयति। संवादेस्मिन्
'निम्नादिव सलिलमि' ति वाक्यांशेन कथनीये विषये एवं चमत्कृतिः समुत्पद्यते
या क्षुरस्य तीक्ष्णधारमिव श्रोतृजनानां हृदि सहसा प्रविश्य वक्तुः प्रबलानुरागस्यैकं
रमणीयं चित्रमालिखति।

अत्र दुष्यन्तेन भणितः संवाद अश्लीलादि दोषरहितः शिष्टश्चास्ति।
अविमारकेन भणिते संवादेऽपि अनुरागस्य प्राबल्यद्योतकाः कतिचन विन्दवः

सन्ति यानधीत्य नागरकाः वाक्कलायां निपुणा भवितुं शक्यन्ते। यथा-

क- 'स्वप्नेषु नित्यमुपलभ्य' इति वाक्यांशः प्रियतमस्य अहर्निशं नायिकाविषयकं चिन्तनं निर्दिशति।

ख- 'दृष्टिस्तदाप्रभृति नेच्छति रूपमन्यद्,' इत्यनेन नायिकायामनन्यासक्तिर्ध्वनिता भवति।

ग- 'बुद्धिः प्रहृष्यति विषीदति च स्मरन्ती'ति श्लोकांशः प्रियतमस्य बुद्धेः निर्णायकत्वे शक्तौ गतिरोधं सूचयति। अनेनापि तस्य नायिकायामनन्यासक्तिर्ध्वनिता भवति।

घ- 'शोकं ब्रजामि दिवसेषु निशाषु मोहमि' ति संवादांशः वक्तुः नायिकायामनन्यासक्तिं प्रकाशयति।

अस्तु। सम्प्रति भासस्य स्वप्ननाटकस्य द्वौ संवादौ समुपस्थापयामि। यत्र प्रतिद्वन्द्विन्यां नायिकाया(सपत्न्यां)मनुरागस्य प्राबल्यं चित्रितमस्ति। अतिमनोहरौ तौ संवादौ निम्नलिखितौ स्तः -

अ-उदयनः>पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः।

वासवदत्ताबद्धं न तु तावन्मे मनोहरति।।

(स्वप्न. अं.४)

ब-उदयनः>भवतु भवतु बसन्तक! सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै।

(स्वप्न. अं.४)

अत्र प्रेयसीगतानुरागस्य प्राबल्यं सर्वथा भिन्नमस्ति। अत्र महाकविना भासेन एकस्याः महासमस्याया अतिविपरीतायामपि परिस्थितौ समाधानं कृतमस्ति। तेन गुणानामुपभोगकालं निर्दिश्य महता कौशलेन द्वे अपि नायिके सन्तुष्टे कृते। रूपशीलमाधुर्यादि गुणाः यद्यपि सम्पदिव प्रभावयन्ति तथापि स्थायिप्रभावमुत्पादयितुं तेषु दीर्घायुष्यता अपेक्षते। अतः सपत्नीनां तुलनाकर्तुं महाकविना भासेन इदमेव तथ्यं गृहीत्वा संवादोऽयं विरचितः। अत्र उदयनः प्रथमतः पद्मावत्याः रूपशीलमाधुर्यादीनां प्रशंसां करोति। ततः स वासवदत्ताया अविस्मरणीयत्वमपि

प्रतिपादयति। परिणामश्च नाटके स्पष्टं परिलक्षयति। लतामण्डपस्थिता पद्मावती, तत्रैव स्थिता छद्मवेशधारिणी वासवदत्ता च द्वे एव पर्याप्तं तोषमनुभवतः। अत्र वासवदत्तायाः प्रशंसामूलकः श्लोकोत्तरार्द्धः ध्यातव्यः श्लाघनीयश्चास्ति। अनेन राज्ञ उदयनस्य प्रणयस्थायित्वं (दाक्षिण्यं) प्रमाणितं भवति, यच्च द्वाभ्यां कोणाभ्यां वासवदत्तापद्मावत्योश्चित्तयोः प्रविश्य ते आह्लादयति। यथा-

क-एकेन कोणेन वासवदत्ताया अज्ञातवासजन्यं परिश्रमं खेदञ्चापाकरोति।^१

ख-द्वितीयेन कोणेन उदयने अधिकाधिकमनुरागकर्तुं पद्मावत्यामुत्साहमाभरति।^२

अतोऽयं संवादः वाक्कलायामेकां नवीनां विधां निर्दिशति। द्वयोः समानशीलयोर्मध्ये तुलनाकर्तुं संवादेस्मिन् निर्दिष्टा दिशा अधुनाऽपि व्यवहारयोग्याऽस्ति। अत्र वर्णितं वाक्चातुर्यं अद्यापि प्रासङ्गिकमनुकरणीयञ्चास्तीति संलापवैशिष्ट्यम्। प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्यानुरागस्य प्रेयसीहृदये विकासः>

सम्प्रति प्रथमदर्शनेनाङ्कुरित अनुरागः प्रेयसीनां हृदये कथं विकासमधिगच्छति, ता इममनुरागं केन प्रकारेण, केषु शब्देषु च प्रकटीकुर्वन्तीति प्रश्नाः शीर्षकेऽस्मिन्ननुशील्यन्ते। अत्र विषयोऽयं त्रिषु शीर्षकेषु विभज्य क्रमशः प्रस्तूयते। तत्रादौ-

१-प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्यानुरागस्य कुमारिकाणां हृदये विकासः>

क-प्रबलस्याप्यनुरागस्य बाह्यप्रकाशनं कठिनं प्रतिभाति > एकस्याः कुमारिकायाः हृदये निज प्रियतमं प्रति योऽनुरागः विकसति, प्रथमतः सा तमनुरागं लोकलज्जावशान्निगूहति। कदाचिल्लोकापवादो न भूयादिति आशंकातः सा यस्मै-कस्मै निजमनोदशां न प्रकाशयति। अपितु निजविश्वस्तस्य कस्यापि सखीजनस्य सन्मुखे मन्दं मन्दमुपस्थापयति। शाकुन्तलनाटके शकुन्तलाभणित अधोलिखितः संवादः विषयेऽस्मिन् समुचितं प्रकाशं प्रक्षिपति, यथा-

१-वासवदत्ता-भवतु भवतु। दत्तं वेतनमस्य परिखेदस्य। अहो! अज्ञातवासोऽप्यत्र बहुगुणः

सम्पद्यते।

(स्वप्न. अं. ४)

शकुन्तला > बलीयानायासः, न शक्नोमि सहसा निवेदयितुम्। ...यतः प्रभृति
तपोवनरक्षिता स राजर्षिः मम दर्शनपथं गतः ...ततः प्रभृति
तद्गतेन अभिलाषेण एतावदवस्थाऽस्मि संवृत्ता। ...तद् यदि
वामनुमतम्, ततस्तथा प्रवर्त्तितव्यम् यथा तस्य राजर्षेरनु-
कम्पनीया भवामीति। अन्यथा स्मरतं माम्। (शाकु. ३/१६२)

अत्र प्रथमपङ्क्तौ शकुन्तलाया लोकलज्जावशादात्मनोऽनुरागस्य निगूहनं
स्पष्टतया परिलक्षयति। निजप्रणयस्यौचित्यविषये शङ्कितमना शकुन्तला
लोकापवादेन भयमनुभवतीति तस्याः 'न शक्नोमि सहसा निवेदयितुमि'ति वाक्यांशेन
व्यंजयति। सा निजमनोदशां शनैः-शनैः प्रकाशयति। अत्र महाकवेः कालिदासस्य
वाक्यसंरचनाऽतीवमुग्धकरी अस्ति। विशेषतः 'अभिलाषेणे' ति पदेन तेन महता
कौशलेन शकुन्तलायाः प्रणयस्य सुकोमलं चित्रमालिखितम्। 'एतावदवस्थाऽस्मि
संवृत्ता' इत्यनेन वाक्यांशेन शकुन्तलायाः कौमार्यावस्थागतं शीलं, गाम्भीर्यं च
स्पष्टी भवति। 'तद् यदि वामनुमतमि' ति वाक्यांशेन शकुन्तलायाः निजप्रणयस्य
औचित्यविषये संशयं, सखीजनं प्रति आदरविश्वासयोः भावोऽपि सूचितो भवति।
'राजर्षेरनुकम्पनीया भवामी' ति पङ्क्तौ शकुन्तलाया अप्रगल्भत्वं, प्रियतमं प्रति
समादरं चेति द्वावेव भावौ प्रकाशयेते। 'अन्यथा स्मरतं मामि' ति वाक्यांशेनानुरागस्य
प्राबल्यं ध्वन्यते। अतः शिष्टाचारैराप्लावितोऽयं संवादः श्रोतृजनानां हृदि चिर-
स्थायिनं प्रभावमुत्पादयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

ख-सर्वत्र प्रियतमस्यैव दर्शनम् >

बकुलावलिका > एष उपारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्त्तते।

मालविका > किं भर्ता ?

(मालविकाग्निमित्रम् अं. ३)

अत्राग्निमित्रे अनुरक्ता मालविका बकुलावलिकया भणितेन द्वयर्थकेन

२-पद्मावती- हला! मा मैवम्। सदाक्षिण्य एवार्थपुत्रः, य इदानीमप्यार्याया वासवदत्ताया

गुणान् स्मरति।

(स्वप्न. अं. ४)

संवादेन राज्ञः पक्षे भावार्थं गृहीत्वाश्चर्यान्विता भवति। संवादेऽस्मिन् 'राग' इति शब्दस्य पुल्लिङ्गस्वरूपं सम्पूर्णं वाक्ये पुल्लिङ्ग प्रयोगार्थं निर्दिशति। तस्मात् संवादोऽयं राज्ञः पक्षे तथा च रागरंजितस्य चरणस्य पक्षे, द्वयोः क्षेत्रयोः (पक्षयोः) अर्थं ददाति। इदमेवास्य संवादस्य वैशिष्ट्यं, वक्तुर्वाक्चातुर्यञ्चास्ति।

२-प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्यानुरागस्य विवाहितानां स्त्रीणां हृदये विकासः>

शीर्षकेस्मिन् सद्यः विवाहितानां (यथा-पद्मावती) तथा सुदीर्घकालपर्यन्तं वैवाहिकजीवनमुपभुज्य सम्प्रति गुप्तवासकारिण्याः पत्न्याः (यथा-वासवदत्ता) निजभर्तारं प्रत्यभिव्यक्तानामाचरणानां संवादानाञ्चानुशीलनं करिष्ये। तत्र च प्रथमः-
क-निजगुणसमृद्धिभिः भर्तारं प्रसादयितुं प्रयासः कार्यः>

पद्मावती >हला! मा मा भूयोऽवचित्य।...आर्यपुत्र इहागत्य इमां कुसुम
समृद्धिं दृष्ट्वा सम्मानिता भवेयम्। (स्वप्न. अं. ४)

अत्र पारिजातपुष्पावचयं वर्जयित्वा निजाभिप्रायं भणित्वा च पद्मावत्या निजभर्तारमुदयनं प्रति आत्मनोऽनुरागं प्रदर्शितमस्ति। 'सम्मानिता भवेयमि' ति वाक्याशः तस्याः कौलिकं शीलमुद्घाटयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

ख-भर्तावियोगादुत्कण्ठानुभूतिः>

पद्मावती >आर्ये न जानामि, आर्यपुत्रेण विरहितोत्कण्ठिता भवामि।

(स्वप्न. अं. ४)

अत्र 'भर्तारि कीदृशी तव प्रीतिरिति' वासवदत्ताप्रश्नं समादधाति पद्मावती। संवादस्यास्य प्रथमार्द्धे अज्ञानताप्रकाशनं सद्यः विवाहितायाः स्त्रियाः लज्जाभावं प्रकाशयति। ततः परार्द्धे वर्णिता विरहावस्थायामुत्कण्ठानुभूतिः नायिकायां वर्द्धमानस्यानुरागस्य परिचयं ददाति।

ग-भर्तुः स्वास्थ्यादिविषये औत्सुक्यप्रकाशनम् >

वासवदत्ता >अथ कुशली स राजा ?... हला! किं दृष्टो जमाता? हला!

भण, भण, किं दर्शनीयः?

(स्वप्न. अं. २)

अत्र उदयनस्य स्वास्थ्यादि विषये वासवदत्तयाकृतैः प्रश्नबाहुल्यैः तस्या अनुरागस्य प्राबल्यं ध्वन्यते। विशेषतः 'भणे'ति शब्दस्य द्विरुक्तिः वासवदत्ताया उदयनं प्रति रागातिशयमभिव्यञ्जयति।

घ-भर्तुः स्वास्थ्यं प्रेक्ष्य सन्तोषानुभूतिः>

वासवदत्ता >दिष्ट्या प्रकृतिस्थशरीर आर्यपुत्रः। (स्वप्न. अं.४)

उदयनं प्रेक्ष्य वासवदत्ताहृदि समुद्भूतेयं सन्तोषानुभूतिः प्रकारान्तरेण तस्या उदयनविषयिक्या(उपरि 'ग' शीर्षके वर्णितायाः)श्चिन्ताया एव प्रकाशनं करोति। अनेन वासवदत्ताया उदयनं प्रति अनुरागो लक्ष्यते। संवादेऽस्मिन् 'प्रकृतिस्थ शरीर' इति पदं ध्यातव्यमस्ति। अनेन राज्ञः शरीरस्य नातिपीनत्वं, नातिकृशत्वञ्च ध्वन्यते। यच्च राज्ञः समुचितपोषणं प्रति वासवदत्तामाश्वासयति। 'दिष्ट्या'इति पदमाश्वास्तिमूलकमस्ति।

ङ-भर्तुः पक्षग्रहणम् >

वासवदत्ता >नहि, नहि, दर्शनीय एव । (स्वप्न. अं.२)

अत्र 'नही' ति पदस्य द्विरुक्तिः वासवदत्तायाः मनोगतं रागातिशयं अभिव्यञ्जयति। अयं पक्षपातः तस्या उदयनं प्रति प्रणयस्य प्रतिविम्बमिव प्रतिभाति।

च-भर्तारि सपत्न्याः प्रीतिं प्रतीर्ष्याभावः>

वासवदत्ता >अतोप्यधिकम् । (स्वप्न. अं.४)

उपरि 'ख' शीर्षकस्थितेन संवादेन पद्मावत्याः प्रीतिविषयकं मनोभावं प्रेक्ष्य वासवदत्ता अत्र निजप्रीतेराधिक्यं भणति। प्रच्छन्नावस्थायामपि वासवदत्तया कृतमाचरणमिदं भणितः संवादश्च तस्याः स्त्रीहृदयोचितमीर्ष्या भावं प्रकाशयति, किन्तु संवादेनानेन तस्या उदयनं प्रति रागातिशयमपि ध्वन्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

छ-भर्तुः प्रसादार्थं सपत्नीप्रेषणम् >

वासवदत्ता >अथवा तिष्ठ त्वम्। उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वाऽयुक्तं निर्ग-

मनम्। अहमेव गमिष्यामि।

(स्वप्न. अं.४)

अत्र वासवदत्ताहृदि उदयनं प्रति पूर्ववर्तिन अनुरागः (राज्ञः मनोरञ्जनार्थं) तामेवमाचरमितुमुत्प्रेरयति। 'केनापि प्रकारेण मम भर्ता शान्तिमाप्नोत्विति' आकांक्षया वासवदत्तया पद्मावत्याः सम्प्रेषणमिदं श्रोतृजनहृदयेषु गम्भीरं प्रभावमुत्पादयति। अनेनाचरणेन वासवदत्तायाः गुप्तवासजनिताऽसमर्थता, उत्कटपतिभक्तिः, आदर्शसपत्नीव्यवहाराश्च प्रकाश्यन्ते। संवादेऽस्मिन् 'उत्कण्ठितं भर्तारमुज्झित्वाऽयुक्तं निर्गमनम्' इति वाक्यमत्र वासवदत्तायाः गुप्तवासजनितां परतंत्रावस्थामुद्घाटयित्वा तस्यै दर्शकानां स्नेहं ददाति। तथा च वाक्यमिदं पतिशुश्रूषाविषये नीतिमपि निर्दिशति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

ज-भर्तुः मनस्तापवर्द्धकामवस्थां प्रति शोकानुभूतिः >

वासवदत्ता > अहो! अकरुणाः खल्वीश्वरा मे। विरहपर्युत्सुकार्यपुत्रस्य

विश्रमस्थानभूतेऽयमपि नाम पद्मावत्यस्वस्था जाता।

(स्वप्न. अं.५)

अत्र उदयनं प्रति वासवदत्ताहृदिस्थितोऽनुरागः (पद्मावत्याः शिरोपीडां श्रुत्वा) शोकानुभूतिव्यञ्जकस्यास्य संवादस्य रूपं गृहीत्वा प्रकटीभवति। पद्मावती विरहपर्युत्सुकस्य राज्ञः विश्रामस्थानमस्तीति भावः संवादेऽस्मिन् वैशिष्ट्यं दधाति। विरहकालपरिसमाप्तौ वासवदत्ता अपि तस्य विश्रान्तिस्थानं भविष्यतीति व्यङ्ग्यार्थोऽत्र विशेषेणाह्लादयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

झ-विवाहिता भर्तुर्दर्शनार्थं सेवाकार्ये च सदैव तत्परा तिष्ठति >

वासवदत्ता > नात्र कश्चिज्जनः। यावन्मुहूर्तकं स्थित्वा दृष्टिं, हृदयञ्च तोषयामि।..अथवा, शय्याप्रलम्बितमार्यपुत्रस्य हस्तं शयनीये आरोप्य गमिष्यामि।

(स्वप्न. अं.५/१८९)

अत्र प्रथमवाक्ये 'दृष्टिमिति' पदेन सह 'हृदयमिति' पदस्यापि संयोजनं वाक्यस्यास्य प्रभाववृद्धिं कृत्वा सौन्दर्यमपि वर्द्धयति। अनेन वासवदत्तायाः

हार्दिकमनुरागं प्रकाशते। द्वितीयेन वाक्येन प्रकटिता पतिसेवावृत्तिः वासवदत्तायाः पूर्वकालिकमनुरागं प्रकाशयति। वाक्यमिदं वासवदत्तायाः पूर्वकालिकस्यानुरागस्य विकासवृक्षस्यैका नवीना शाखेव प्रतिभाति।

३-वाराङ्गनानां स्त्रीणां हृदये प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेन जनितस्यानुरागस्य विकासक्रमः >

पूर्वमेतत् कुलललनानां (विवाहितानां, कुमारीणां वा) हृदये प्रणयस्य विकासक्रमो मयाऽनुशीलितः। सम्प्रति 'गणिकानामप्सराणां वा हृदये पूर्वदृष्टं प्रियतमं प्रति कीदृशीप्रीतिर्भवति?, तासां हृदि प्रियतमस्य प्रथमदर्शनेनोद्भूत अनुरागः केन रूपेण विकसती' ति? प्रणयस्य विकासक्रमः प्रस्तूयते।

क-स्वयमेव प्रियतमसकाशे गमनम् >

वाराङ्गनाः निजप्रणयस्य प्रकाशने तथाविधां लज्जां नानुभवन्ति यथा कुमार्योऽनुभवन्ति। वाराङ्गनाः स्वयमेव प्रियतमसकाशे अभिसारिकावेषं धृत्वा गच्छन्ति, सखीभिः सह आत्मनः प्रणयविषये निर्लज्जा भूत्वा चर्चा कुर्वन्ति च। तथाहि-

१-उर्वशी >सखि!तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्नताकाश-
गमनां मामुपहस्य किमिदानी पृच्छसि?...अयं ममापहस्तित
लज्जो व्यवसायः। (विक्रम. अं.२/५५)

२-वसन्तसेना >त्वं मया सह कामदेवायतनं गता आसीः। तथापि माम्
उदासीनेव पृच्छसि? (मृच्छकटिकम् अं.१)

अत्रोर्वशीवसन्तसेने द्वे एव समानमाचरतः। आत्मनः प्रणयविषये तयोः किमपि लज्जा नास्ति। ते आत्मनोऽनुरागं गमनप्रयोजनञ्च न केवलं निर्भीकतया, निर्लज्जतया च प्रकटयत, अपितु सखीजनस्याज्ञानतां प्रति तस्यामुदासीनत्वदोषमपि आरोपयतः। अनयोः संवादयोः उर्वशीभणितः संवाद अधिकस्पष्टः तीक्ष्णश्चास्ति।

ख-प्रियतमगतानुरागस्य प्राबल्यद्योतकाः संवादाः >

चित्रलेखा > कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः?

उर्वशी > हृदयम् ।

चित्रलेखा > स्वयमेव साधु सम्प्रधार्यतां तावत् ।

उर्वशी > मदनः खलु मां नियोजयति, किमत्र सम्प्रधार्यते?

(विक्रम. अं. २)

यथा पुरुषा आत्मनः प्रणयस्य स्पष्टप्रकाशनं कुर्वन्ति तथा वाराङ्गनाऽपि। अत्र उर्वश्युक्तिः तथ्यमिदं प्रमाणयति। संवादेऽस्मिन् 'हृदयमिति पदं चित्तमाकर्षयति। मनोवेगे शारीरिकवेगेनाधिक्यं भवति तथाच हृदयस्यैव (मनस एव) प्रेरणाद् हस्तपादादीनीन्द्रियाणि सञ्चालितानि भवन्तीति शारीरिकविज्ञानस्य अभिमतं संवादेऽस्मिन् महाकवेः कालिदासस्य बुद्धिचातुर्येण मनोहरतामुपैति। इदमेवात्र वाक्सौन्दर्यम्। मदनः खलु मां नियोजयति, किमत्र सम्प्रधार्यते ? इत्यपि वाक्यमत्र चित्ताकर्षकमस्ति। पूर्वमेतत् 'अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः' इत्यनेन कामस्य प्राबल्यं वर्णयित्वा महाकविरत्र पुनः मदनस्य दुर्मोचनीयत्वं प्रतिपादयति। संवादेऽस्मिन् कथनीयविषयस्य प्रस्तुतिसारल्यं दर्शकान् विमोहति। अनेन कथनोपकथनेन उर्वश्या स्वभावऋजुत्वं परिलक्ष्यते। इत्यपि संवादस्यास्य वैशिष्ट्यकारकं तत्त्वमस्ति।

ग-प्रियतमस्य सौन्दर्यस्य प्रशंसा >

उर्वशी > सखि! इदानीं प्रथमदर्शनात्सविशेषः प्रियदर्शनो महाराजः

प्रतिभाति।

(विक्रम. अङ्क-२)

अत्र 'प्रथमदर्शनात्सविशेषः' इति वाक्यखण्डेनोर्वश्याः प्रीतिवृद्धिं लक्षयति। यतोहि 'प्रतिभाती'ति पदमात्मावबोधसूचकं भवति।

प्रियतमसकाशे दूतीसम्प्रेषणम् >

उर्वशी > हला! यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि, तावत् त्वम्

अस्यात्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद् भण।

(विक्रम. अङ्क-२)

यथा मया प्रथममेवालोचितं यद् वाराङ्गनाः प्रणयप्रस्तावादिभिः स्वयमेव प्रणयारम्भं कुर्वन्ति। दूतीसम्प्रेषणमपि तस्यैव एकमङ्गं भवति। संवादेऽस्मिन् 'यन्ममक्षमं तद् भण' इति वाक्यांशो ध्यातव्यः। संवादांशोऽयं 'दूतीषु विश्वासः कार्यः' इति सिद्धान्तं प्रतिपादयति। अस्मिन् वाक्यांशे राज्ञ मनोदशायाः परिज्ञानं, आत्मन आगमनस्य सूचनेत्यादय अनेका भावाः समाविशन्तस्तिष्ठन्ति। इदमेवात्र वाक्कौशलम्।

---o---

प्रणयसंवादान्तर्गतस्तृतीयोऽनुभागः

प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये प्रेमपत्रादिलेखनम्

प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितोऽनुरागो यदा विकसितो भूत्वा प्रियतमाप्रियतमौ परस्परं सम्मिलनार्थमुत्प्रेरयति तदा ताभ्यां भणितानां संवादानामनुशीलनमत्र प्रस्तूयते। शीर्षकेऽस्मिन् प्रियतमाप्राप्त्यर्थं प्रियतमस्य, प्रियतमप्राप्त्यर्थं प्रियतमायाश्च प्रेमपत्रलेखनादि प्रयासोऽपि विमृश्यते।

प्रेयस्याः साहचर्यप्राप्त्यर्थमुपायान्वेषणम् >

दुष्यन्तः>सखे! तपस्विभिः कश्चित् परिज्ञातोऽस्मि। चिन्तय तावत् केना-

पदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः।

(शाकु. २/११७)

अत्र शकुन्तलाया आत्मानं प्रति रागवर्द्धनार्थं, तस्याः प्राप्तिकामनया च दुष्यन्त एवं विचिन्तयति। संवादेऽस्मिन् प्रथमवाक्येन राज्ञश्चिन्ताकारणं प्रकटयति द्वितीयेन च तस्य शकुन्तलाविषयिण्या रतेः परिज्ञानं भवति। संवादेऽस्मिन् 'केनापदेशेने'ति पदं मुख्यमस्ति। पदेनानेन राज्ञः विदूषकं प्रति मैत्रीभावस्य, शकुन्तलायामासक्तेश्चेति, द्वयोर्मनोभावयोर्दर्शनं भवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

प्रेयस्याः प्रेमपत्रस्य उत्तरदानम् >

दुष्यन्तः>अवसरः खल्वयमात्मानं दर्शयितुम् (सहसोपसृत्य)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवसः।।

(शाकु. ३/१८०)

अयमपि प्रियतमाप्राप्त्यर्थं प्रियतमकृतैकः प्रयासोऽस्ति। अत्र दुष्यन्त अवसरं प्रेक्ष्य शकुन्तलायाः पत्रोत्तरं दातुं स्वयमेवोपस्थितोभवति। तेन भणितेन श्लोकेन तस्य रागातिशयं प्रकटयति। श्लोकेनानेन स आत्मनः प्रणयस्याधिक्यं उपस्थापयति। अत्र शकुन्तलायाः प्रेमपत्रस्य 'तापयती'ति पदमधिकृत्य महाकविना

कालिदासेन महता कौशलेन दुष्यन्तपक्षमुपस्थापितमस्ति। अत्र संवादेऽस्मिन् 'दहत्येव' इति पदं प्रभावोत्पादकमस्ति। पदमिदं श्लोकोत्तरार्द्धस्थितं स्पष्टीकरणं श्रोतुमुत्प्रेरयति। 'कुमुद्वती-शशाङ्कयो' रुदाहरणं दत्त्वा दुष्यन्तेनात्मवाक्ये आकर्षणा-तिशयमुत्पादितमासीत्। इदं तु तस्य साहित्यविषयकं ज्ञानं पुष्पाति। इदमेवात्र अनुकरणीयं वाक्कलाकौशलमस्ति।

प्रेयस्यै सन्देशकथनम् >

पुरूरवा > भद्रमुखि!

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ता-
मार्त्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे।
साधारणोऽयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य,
तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्।।

(विक्रमोर्वशीयम् २/७२)

अत्र कामाग्निजन्यतापमधिकृत्य महाकविना कालिदासेन एकं सरसं व्यङ्ग्यं रचितमस्ति। संवादेऽस्मिन् श्लोकस्य चतुर्थः पादो वैशिष्ट्यकारकोऽस्ति। पादोऽयं प्रकारान्तरेण उर्वशीमामन्त्रयति। प्रेयसिप्राप्तकर्मणि संवादोऽयमद्भुतं प्रभावमुत्पादयति।

प्रेयसीमुपस्थापयितुमाज्ञाप्रदानम् >

उदयनः > तेन हि शीघ्रमानीयताम्।

(स्वप्नवासवदत्तम् ६/२४३)

अत्र पद्मावत्या मुखाद् वासवदत्ताया रूपसाम्यायाः कस्याश्चन नार्या वृत्तान्तं श्रुत्वा उदयनः तामुपस्थापयितुमाज्ञापयति। साधारणेप्यऽस्मिन् संवादे 'शीघ्रमि'ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अनेनोदयनस्य वासवदत्तायामनुरागातिशयं लक्षयति।

प्रियतमप्राप्त्यर्थं प्रियतमाभिः कृतानां प्रयासानामनुशीलनम् >

प्रियतमे अनुरक्ताः स्त्रियः तं प्रियतममवाप्तिकामनया कथमाचरन्ति,

कानि वाक्यानि वदन्ति, तासां सखीनां वाक्पटुत्वमित्यादयो विचारविन्दवः शीर्षकेऽस्मिन्ननुशील्यन्ते। यथा—

अनसूया > प्रियंवदे! को नु उपायो भवेत्, येन अविलम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः?

प्रियंवदा > निभृतमिति चिन्तनीयं, शीघ्रमिति न दुष्करम्।

अनसूया > कथमिव?

प्रियंवदा > ननु सोऽपि राजर्षिः अस्मिन् जने स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाषः

एषु दिवसेषु प्रजागरकृश इव लक्ष्यते। (शाकु.३/१६६)

अत्र 'अविलम्बितं', 'निभृतमि'ति पदाभ्यां द्वाभ्यां समुपस्थिते प्रसङ्गे आकर्षणं समायातम्। 'अन्यथा स्मरतं मामि'ति शकुन्तलोक्तिं श्रुत्वा सखीभ्याम-विलम्बितमिति विचारितमासीत्। तच्च तयोः सखीस्नेहं सूचयति। पुनश्चात्र संवादेऽस्मिन् 'अविलम्बितमि'ति समस्यायाः प्रियंवदया कृतं निराकरणं दर्शकानाह्लादयति। तत्र च 'प्रजागरकृश इवे'ति वाक्यखण्डं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। पदेनानेन सख्योः सूक्ष्मदृष्टेः परिचयं प्राप्नोति। विशेषतः प्रियसखीमुखान्निःसृतोऽयं वाक्यांश अत्यधिकं लावण्यं दधाति। इदमेवात्रवैशिष्ट्यम्।

प्रियंवदा > (विचिन्त्य) हला! मदनलेखनमिदानीमस्याः क्रियताम्। अहं तत् सुमनोगोपितं कृत्वा देवतासेवापदेशेन तस्य राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामि।

अनसूया > सखि! रोचते मे सुकुमार एष प्रयोगः। किं वा शकुन्तला भणति?

(शाकु.३/१६८-१६९)

अत्र 'मदनलेखनमि'ति पदे अक्षराणां सौकुमार्यमाकर्षकमस्ति। पदमिदं कथनीयविषये मृदुतां दधाति। पुनश्च 'सुमनोगोपितं कृत्वा देवता सेवापदेशेन' इति वाक्यखण्डेन आश्रमवासिन्योः सख्योः स्वाभाविकं ऋजुत्वं प्रकटयति। उपायोऽयं वस्तुतः कामसूत्रसमर्थितोप्यस्ति। प्रणयसदृशस्य सुकुमारकार्यस्य

सम्पादनार्थं सुकुमार एव उपायो वाञ्छितो भवतीत्यत्र निष्कर्षः।

शकुन्तला>सखीनियोगोऽपि विकल्प्यते?...

प्रियंवदा >तेन हि आत्मन उपन्यासानुरूपां चिन्तय ललितपदावलिबन्धां
गीतिकाम्।

शकुन्तला>चिन्तयामि, किन्तु अवधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयम्।

(शाकु.३/१७०-१७६)

अत्र 'उपन्यासानुरूपामि'ति पदं मुख्यार्थबोधकमस्ति। 'प्रथमकथनयोग्या मि'त्यस्य तात्पर्यम्। उपन्यासस्तु वाङ्मुखमित्यमरः। 'ललितपदावलिबन्धामि'ति वाक्यखण्डेन प्रियंवदा गीतिकायाःस्वरूपं निर्दिशति। माधुर्यादिगुणवत्पदप्रयोगेण राज्ञश्चित्तमाकृष्टं भवेदिति तस्या आशयः। 'अवधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयमि' ति वाक्यांशेन शकुन्तलाया मानिनीत्वं लक्षयति। तथाच पत्रिकाप्रदानेन प्रणयित्वे प्रकाशिते स तु राजर्षिर्यदि मम वनवासिनीत्वेनान्येन वा केनचित्कारणेन मय्यवज्ञा कुर्यात्तदा तादृशलेखने केवलकुलटाव्यवहारः प्रकाश्येतेति भीरुत्वान्मम हृदयं कम्पत इति भावार्थः। शकुन्तलायाः वाक्यमिदं प्रसङ्गेऽस्मिन् तस्या धीरतां, गम्भीरतां, दूरदृष्टिञ्च प्रकाशयति। 'अवधीरणाभीरुकमि'ति पदमत्र सहृदयहृदयानां चित्तं विमोहति।

सख्यौ >अयि! आत्मगुणावमानिनि! को नाम सन्तापहेतुकां शारदीं ज्योत्स्नां

आतपत्रेण निवारयति?

(शाकु.अं.३/१७७)

अत्राप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेणालङ्कृतोऽयं संवादः शकुन्तलायाः पूर्वोक्तां आशङ्कां समादधाति। संवादस्यास्य प्रत्येकः शब्दः प्रभाववैशिष्ट्यं जनयति। यथा— 'आत्मगुणावमानिनी'ति पदेन 'आत्मनो गुणानवमन्यत' 'स्वगुण गौरवानभिज्ञे'। 'त्वदुणैरेव स क्रीतोऽतोऽवधीरणाशङ्काऽपि क्वे' तिभावा निःसरन्ति। सन्ताप-निर्वाणहेतुकां शरीरतापोपशमयित्रीमित्यर्थः। 'शारदीमि'ति पदेनाह्लादकारित्वं ध्वन्यते। एवंच दुष्यन्तश्चन्द्रिकामिव परमसुन्दरीं त्वां स्वकामसन्तापोपशमैककारणभूतां

प्राप्य स्वप्नेष्यवज्ञया न प्रत्याख्यास्यत इत्याशयः। संवादेनानेनास्माकं शोधविषये निष्कर्षोऽयं प्राप्नोति यद् उपयुक्तेन दृष्टान्तेन गम्भीरायाऽपि समस्यायाः समाधानं सरलतया भवितुं शक्यते। वक्तुः शब्दरचना उपमायोजना चात्र विमुग्धकारिकाऽस्ति। शकुन्तला>हला! चिन्तिता मया गीतिका। असन्निहितानि पुनःलेखन-साधनानि।

प्रियंवदा >नन्वस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे पदच्छेदभक्त्या नखै-
रालिख्यताम्। (शाकु. ३/१७६)

अत्र 'नलिनीपत्रे नखैरालिख्यतामि' ति प्रियंवदानिर्देशः चित्तमाकर्षयति। यदि मसिलेखनीभूर्जपत्रादीनां लेखनसामग्रीणां संग्रहणं स्यात्तदा कृत्रिमं व्यवहारं प्रदर्शयेत्, रहस्योद्घाटनस्यापि आशंकाऽऽसीत्। अतएव महाकविना तेषामुपेक्षा कृता। सः प्रियंवदामुखेन 'नलिनीपत्रे नखैरालिख्यतामि' ति तपोवनोचितस्य लेखनसाधनस्य प्रयोगं निर्दिशति। अनेन महाकविना कालिदासेन समुपस्थिते प्रसङ्गे स्वाभाविकत्वमुत्पादितम्। 'शुकोदरसुकुमारे' इति विशेषणपदेन (नलिनीपत्रस्य 'उपमया वा) प्रियंवदोक्तेर्शोभा द्विगुणीभवति। पदेनानेन सहकारेण महाकविना सुकुमारस्यास्य प्रसंगस्य सौकुमार्यं वर्द्धितम्। रहस्यगोपनेऽपि उपायोऽयं सहायको भवितुमर्हतीत्यत्र वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला>(यथोक्तं रूपयित्वा) हला! शृणुतं तावत् सङ्गताः न वेति-
तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवाऽपि रात्रिमपि।
निष्कृप! तापयति बलीयस्तव हस्तगतमनोरथानि अङ्गानि।।

(शाकु.अं.३)

अत्र प्रियतममुद्दिश्य प्रियतमया गीतिर्नामछन्दसा विरचितं मदनलेखं समुपस्थितमस्ति। संवादेस्मिन् मदनतापमसहमाना शकुन्तला सोपालम्भं निजदशां निवेदयन्ती प्रार्थयते। श्लोकस्यास्य शब्दाः गूढार्थान् व्यञ्जयन्ति। यथा- 'निष्कृप' इत्यनेन सम्बोधनपदेन 'राज्ञा लोकसन्तापानोदनस्य कर्तव्यत्वादत्र तु सम्राजा

त्वया मम सन्तापं जानताऽपि प्रतिकाराप्रतिविधानादिति भावो निःसरति। 'हृदयमि' ति विशेषोपादानेन स्वस्योत्कण्ठातिशयस्तस्य तु तदभाव इति द्योत्यते। ननु तथासति स्वहृदयनिवेदनमनुचितम्, अनुचितत्वेऽपि तत्करोमीत्याशयेनाह—'ममेति'। 'तव हस्ते मनोरथः'—यथा अन्यो जनः करस्थितं वस्तु स्वेच्छामात्रेण अन्यथाकर्तुं शक्नोति तद्वत्त्वमपि ममाभिलाषं पूरयितुमपूरयितुं वा शक्नोषीति भावः। तापयति, व्यथयति लटा तापावसानं न दृश्यत इति सूच्यते। अत्र प्रणयप्रलेखस्य रचनाकार्ये संवादोऽयं त्रीणि आधारभूतानि सूत्राणि निर्दिशति। यथा—

१—आत्मनः प्रणयस्य, मदनतापजनिताया दुरवस्थायाश्च निवेदनम्।

२—प्रियतमस्य उपेक्षाव्यवहारं दर्शयित्वा तस्य उपालम्भनम्।

३—आत्मनोऽभिलाषं पूरयितुमामन्त्रणम् इति।

पुनश्चेदं द्रष्टव्यं तथ्यमस्ति यत् प्रथमतृतीययोः सूत्रयोः व्यञ्जनार्थं शब्देषु तीक्ष्णत्वेन सह माधुर्यमपि अपेक्षितं भवति किन्तु द्वितीयस्य सूत्रस्य प्रयोगे (उपालम्भवाक्यरचनायाम्) माधुर्यं, शिष्टत्वञ्च द्वयोरेव आवश्यकता भवति। ताभ्यामेव मनोरथपूर्तिर्भवति। अयं संवादः, अत्र प्रयुक्ताः शब्दाश्च मदनलेखलेखने सहायका भवितुमर्हन्तीति मे मतिः। अत्र संवादेऽस्मिन् प्रयुक्ताः शब्दाः, मनोभावाश्च संलापकौशलस्य मानका इव तिष्ठन्ति।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA

JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No. 5768

चित्रलेखा > कः पुनः सख्या पुरतः प्रेषितः?

उर्वशी > हृदयम्।

चित्रलेखा > स्वयमेव साधु सम्प्रधार्यतां तवित्।

उर्वशी > मदनः खलु मां नियोजयति, किमत्र सम्प्रधार्यते ?

चित्रलेखा > अतः परं नास्ति ममोत्तरम्।

(विक्रमोर्वशीयम् अङ्क-२)

अत्र पुरुषवसा सह सङ्गमनार्थं प्रस्थिता उर्वशी स्वसख्या चित्रलेख्या भणति—'मया पुरतः हृदयं प्रेषितः।' संलापेऽस्मिन् 'हृदयमि' ति पदमाकर्षकम्। वस्तुतः हस्तपादादीनां कर्मेन्द्रियाणां मुख्यतया सञ्चालकं हृदयमेव भवति। तथ्यमिदं

प्रकाशनत्वात् 'हृदयमि'ति पदं प्रसंगेऽस्मिन् सौन्दर्यं दधाति।

उर्वशी > तेन ह्यादेशय मार्गं येन गच्छन्त्या अन्तरायो न भवेत्।

चित्रलेखा > सखि! विश्रब्धा भव। ननु भगवता देवगुरुणा अपराजिता
नाम शिखाबन्धनविद्यामुपदिशता, त्रिदशप्रतिपक्षस्यालङ्घ-
नीये कृते स्वः। (विक्रमोर्वशीयम् अङ्क-२)

अत्रोर्वशीवाक्यं ध्यातव्यमस्ति। 'येन गच्छन्त्या अन्तरायो न भवेदि'ति
वाक्यांशेन संलापेऽस्मिन् आकर्षणविशेषमागतम्। अनेनोर्वश्या रागातिशयं ध्वन्यते।
अन्तर्ध्यानविद्यायाः प्राप्तिप्रयोगपरिणामादि विषये चित्रलेखया भणितं वाक्यमपि
आकर्षकमस्ति। प्रियतमप्राप्तिकामनया बाधारहितस्य कस्यापि मार्गस्य, उपायस्य
वा अन्वेषणं संवादस्यास्य मूलाधारोऽस्ति।

उर्वशी > ...असमर्थास्म्यग्रतो भूत्वाऽस्य प्रतिवचनस्य। प्रभावनिर्मितेन
भूर्जपत्रेण सम्पादितोत्तरा भवितुमिच्छामि। (विक्रम. अङ्क-२)

अत्रात्मानं दर्शयितुमुर्वश्या लज्जामिश्रित उत्कण्ठाभावः समुपस्थिते
प्रसङ्गे आकर्षणमुत्पादयति। संवादोऽयं महाकविकालिदासस्य प्रस्तुतिवैशिष्ट्यमु-
दाहरति। प्रत्यक्षप्रतिवचनेन तथाप्रभावः कदापि न भवेत् यथा भूर्जपत्रोपरि लिखितेन
लेखनेन(उत्तरेण वा)भवेत्।

उर्वश्याः पत्रम् -

स्वामिन्सम्भाविता यथा त्वयाऽज्ञाता,

तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि।

ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति,

नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके।। (विक्रम. अं.२)

भूर्जपत्रोपरि उर्वश्या विलिखितं वाक्यमिदमपि(शकुन्तलया लिखितं
मदनलेखमिव)प्रियतमप्राप्त्यर्थं प्रियतमया कृतैकः प्रयासो वर्तते। अत्रापि विरहजन्य
-संतापस्य वर्णनमस्ति किन्तु श्लोकस्यास्य शब्दा न तथा प्रभावयन्ति यथा

शाकुन्तलीयस्य संवादस्य पदानि प्रभावयन्ति। संवादेऽस्मिन् 'नन्दनवनवाता' इति पदमुर्वश्याः स्वर्गीयत्वं प्रकाशयति यच्च जनसाधारणेभ्य अनुपलब्धमस्ति। अतः पदेनानेन संवादेऽस्मिन् स्वाभाविकत्वमागतम् कृत्रिमतालोपश्चाप्यभवत्। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दूतीसम्प्रेषणविधिः >

चित्रलेखा > उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति- ..... 'मम सुरारिसम्भवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीत्'। साहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्वाध्यमाना भूयोऽपि महाराजेन अनुकम्पनीयेति।' (विक्रम. अं. २)

अत्र चित्रलेखा दूतीवदुर्वश्याः प्रणयप्रस्तावं राज्ञः सम्मुखे प्रस्तौति। संवादेऽस्मिन् 'शिरसा प्रणम्य इति वाक्यांशेन उर्वश्या इन्द्रसेविकावदाचरणं तथाच पुरुरवसः देवेन्द्रतुल्यतेजो ध्वन्यते। संवादस्यास्य प्रत्येकेन पदेन विनयं द्रवति। अत्र 'मम' इत्यारभ्य 'सुरारिसम्भवे दुर्जाते महाराज एव शरणमासीदिति पर्यन्तेन वाक्येनोर्वश्याः कृतज्ञताभावं परिलक्षयति। 'महाराज एव' तथाच 'भूयोऽपि' इति पदाभ्यां व्यङ्ग्यार्थमिदं निःसरति यद् 'इदानीं मदनपीडितां मां समुद्धर्तुं त्वमेव शक्रोषीति' अथवा 'त्वामेव समुद्दिश्य अहं इदमवस्थान्तरं गतास्मीति'।

कान्तासम्मितशैल्यां विरचितोऽयं संवादः कस्यापि श्रेष्ठस्य सम्मुख आत्मनः प्रणयनिवेदनविधिं शिक्षयति। राज्ञा पुरुरवसा कृतमुपकारं प्रति कृतज्ञताप्रकाशनमात्मनः प्रस्तावोपरि प्रत्याख्यानस्याशङ्कां निर्मूलयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

उर्वशी > सखि! मदनः खलु त्वामाज्ञापयति। शीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसितम्।...तेन हि प्रभावाज्जानीहि तावत् क्व स मम हृदयचोरः? किं वानुतिष्ठति?

(विक्रमोर्वशीयम् अङ्क-२)

अत्र पुरुरवसा सङ्गमोत्सुकया उर्वश्या भणितं शीघ्रतामूलकं वाक्यमिदं

मनोहरति। अत्र सा चित्रलेखां स्वयं नादिशति अपितु मदनस्याश्रयं गृहीत्वा परोक्षतया आज्ञापयति। अग्रे सुहृत्संवादानां प्रकरणे मया विश्लेषितमस्ति यन्मित्राणि स्वयमेव मित्रहिते रतास्तिष्ठन्ति। अतस्तेषां चित्तेषु स्वाभिप्रायनिवेशनमेव कार्यसिद्धौ पर्याप्तं भवति। अत्रापि उर्वश्या इदमेवाचरितमस्ति। पुनश्चात्र संवादेऽस्मिन् 'हृदयचोर' इति पदं वाङ्.माधुर्यं दधाति। 'किं वानुतिष्ठती?' इति प्रश्नेन उर्वश्या औत्सुक्याधिक्यं प्रकटयति।

अत्र निष्कर्षोऽयं निःसरति यत् प्रणयिनः प्रणयिन्या वा प्राप्तये आचरणीयेषु साधनेषु प्रेमपत्रमेकं सशक्तं साधनमस्ति। आत्मनोऽनुरागं प्रकाशय परपक्षस्य चित्तान्वेषणमस्य प्रमुखमुद्देश्यं भवति। यथास्थिति आत्मसमर्पणमपि कर्तव्यं भवति किन्तु प्रेमपत्रेण अधैर्यादिदोषं प्रकटितं न भवेदित्यपि तथ्यं ध्यातव्यं भवति। पुनश्च वाङ्.माधुर्यादिगुणा उपरि वर्णिता एव। तान् सम्यगधीत्य प्रयुक्ताः (संलापिताः) संवादाः वाङ्.नैपुण्यं प्रकाशयन्ति।

प्रणयसंवादान्तर्गतश्चतुर्थोऽनुभागः

रागवर्द्धकाः संवादाः

प्रणयसंवादिषु रागवर्द्धकाणां संवादानां स्थानं महत्त्वपूर्णमस्ति। यद्वाक्यं श्रुत्वा प्रियतमाप्रियतमयो रागः समुद्भवति, वृद्धिञ्च गच्छति तद्रागवर्द्धकमित्यत्रोच्यते। अस्माकं संस्कृतनाटकेषु नायिकानायकयोः कुलशीलरूपसौन्दर्यादीन् अधिकृत्य विरचितास्सन्ति कतिचन संवादाः, ये तयोः परस्परमनुरागं वर्धयन्ति। यथा नायिकाया रूपमधिकृत्य भणिता रागवर्द्धकाः संवादाः —

प्रियंवदा > हला! शकुन्तले! इहैव मुहूर्त्तकं तिष्ठ।

शकुन्तला > किं निमित्तम्?

प्रियंवदा > त्वया समीपस्थितया लतासनाथ इव अयं चूतवृक्षः प्रतिभाति।

शकुन्तला > अत एव त्वं प्रियंवदेति भण्यसे। (शाकु. १/३८)

अत्र शकुन्तलायाः लतेव सुकोमलत्वमधिकृत्य संवादोऽयं निर्मितः। 'लतासनाथ इवे'ति वाक्यखण्डेन श्रोतृजनहृदयेषु स्त्रीपुरुषयोरालिङ्गनजन्य-सुखावबोधकं चित्रं प्रकटयति। इदमेव चित्रं शकुन्तलाचित्ते कामं विवर्द्धयति प्रच्छन्नस्थिते दुष्यन्तहृदयेऽपि शकुन्तलागतानुरागो वर्द्धयति। अपिच—
दुष्यन्तः > उपपद्यते —

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य संभवः।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥

(आत्मगतम्)हन्त! लब्धावकाशो मे मनोरथः। (शाकु. १/६२)

अत्र श्लोकस्योत्तरार्द्धे महाकविना कालिदासेन शकुन्तलाया रूपस्याति-सङ्गतोपमा दत्ता। इदमेवात्र संवादस्यास्य सौन्दर्यमूलमस्ति। अनेन सौन्दर्यपूर्णवचनेन शकुन्तलां प्रशंस्य दुष्यन्तेन तस्यां हृदि आत्मानं प्रति स्नेहोत्पादितः। संवादोऽयं शकुन्तलाहृदि दुष्यन्तं प्रति रागं जनयति, तस्य संलापं पुनः पुनः श्रोतुं शकुन्तलाया

हृदि औत्सुक्यं वर्द्धयति च।

दुष्यन्तः > भद्रे! वृक्षसेचनादेवात्रभवतीं परिश्रान्तां तर्कयामि। तथा ह्यस्याः-

स्वस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः।

बद्धं कर्णाशिरीषरोधि वदने धर्माभसां जालकं

बन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः॥

तदहमेनामनृणां करोमि।(इत्यङ्गुरीयकं ददाति) (शाकु. १/६९)

अत्र शकुन्तलायाः श्रमपीडितं रूपं प्रेक्ष्य दुष्यन्तेन महताकौशलेन तस्या आत्मानंप्रति रागो वर्द्धितः। स्तनादिषु दृष्टिपातने राज्ञ अपि अनुरागस्य प्रकाशनं भवति। अत्र सखीभ्यां कृतेन परिहासेन खिन्नचित्तायाः प्रियतमायाः पक्षमधिकृत्य राज्ञावसरानुकूल एव संवादो भणितः। शकुन्तलायाः तात्कालिकस्य श्रमपूर्णकार्यस्य एवं शृंगारिकं वर्णनं कृत्वा, आत्मनः सहानुभूतिश्च प्रदर्श्य दुष्यन्तेन तस्या हृदि आत्मन औदार्यस्य विस्तारं कृतमस्ति। इदमेवात्र अनुशीलयितव्यं वाक्कलासूत्रमस्ति। नायिकायाः शारीरिकंसौष्ठवमधिकृत्य भणिताः रागवर्द्धकाः संवादाः> शकुन्तला > हला! अनसूये! अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया दृढं पीडिताऽस्मि तत् शिथिलय तावदेनम्।

प्रियंवदा >(सहासम्)अत्र तावत् पयोधरविस्तारहेतुकमात्मनोयौवनारम्भं

उपालभस्व मां किमुपालभसे?

(शाकु. १/३५)

यथा प्रियंवदोक्त्या स्पष्टमस्ति शकुन्तलायाः शारीरिकं सौष्ठवमधिकृत्य तया परिहासोऽयं कृतोऽस्ति। अत्र 'यौवनारम्भमिति' पदं शकुन्तलादुष्यन्त-योर्द्वयोश्चित्तयोः कामविवर्द्धनं करोति। प्रच्छन्नस्थितो दुष्यन्तस्तस्या वचनमिदं श्रुत्वा शकुन्तलायाः कायिकसौन्दर्यं प्रत्याकृष्टो भवति। नायिकानायकयोः कायिक-सौन्दर्यमेव तयोर्मध्ये आकर्षणस्य प्रथमः सोपानो भवति। कालिदासः संवादेनानेन शकुन्तलायाः शारीरिकं सौष्ठवमुद्घाटने सफलो भवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

नायिकायाः कार्यव्यवहारमधिकृत्य भणिता रागवर्द्धकाः संवादाः >

प्रियंवदा > (सस्मितम्) अनसूये! जानासि किं निमित्तं शकुन्तला वनतो-
षिणीमतिमात्रं प्रेक्षत, इति?

अनसूया > न खलु जानामि। तत्कथय मे।

प्रियंवदा > यथा वनतोषिणी अनुरूपेण पादपेन संगता तथा अहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय, इति।

शकुन्तला > एष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथः। (शाकु. १/४१-४२)

अत्र वनतोषिण्या लतायाः पादपेन संश्लेषं दर्शयित्वा शकुन्तलाचित्ते
कामचेष्टानुवर्द्धिता प्रियंवदया। प्रच्छन्नस्थितो दुष्यन्तोऽपि तद्वाक्यं श्रुत्वा शकुन्तला-
यामासक्तोऽभवत्। संवादेऽस्मिन् विशेषतः 'अनुरूपमि'ति पदमनुशीलनयोग्यमस्ति।
यतोहि पदेनानेन वक्तुर्दूरदृष्टेः सौहार्दस्य च परिचयं प्राप्नोति अपिच तस्य
(वक्तुः) मर्यादानुपालनगुणोऽपि ध्वन्यते।

विवाहसम्बन्धिभिर्वाक्तालापै रागविवर्द्धनम् >

प्रियंवदा > आसन्नपाणिग्रहणासि त्वम्। ...सखि! न खलु ते परिहासेन
भणामि। श्रुतं मया तातकण्वस्य मुखात् तवकल्याणसूचकं
एतन्निमित्तमिति। (शाकु.-१/४५)

अत्र महाकविना कालिदासेन शकुन्तलया सह विवाहार्थमुत्सुकस्य
दुष्यन्तस्यानुरागो वर्द्धयितुमेव संवादोऽयं विरचितः। 'आसन्नपाणिग्रहणासी'ति
वाक्यमत्र दुष्यन्तस्य चित्ते उत्थितेन शकुनविचारेण सह मिलित्वा तस्मिन् (दुष्यन्ते)
अनुरागो वर्द्धयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

सख्यौ > (उभयोराकारं विदित्वा) हला शकुन्तले! यदि अद्य तात इह सन्निहितो
भवेत् ...

शकुन्तला > ततः किं भवेत् ?

सख्यौ > ततो जीवितसर्वस्वेनापि इमं अतिथिविशेषं कृतार्थं करोति।

शकुन्तला > (सकृतककोपम्) अपेतम्, युवाम् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयथः।

न वां वचनं श्रोष्यामि।

(शाकु. १/५७-५८)

अत्र संवादेऽस्मिन् त्रीणि स्थलानि उत्कर्षकारकाणि सन्ति। तत्र च—
प्रथमः— ‘उभयोराकारं विदित्वा’ इति निर्देशवाक्येन एवं प्रतिभाति यच्छकुन्तला-
दुष्यन्तयोः परस्परानुरागस्तयोर्मुखोपरि स्पष्टतः परिलक्षयति। निर्देशवाक्येनानेन
भणितसंवादेऽस्मिन् लावण्यातिशयमागतम्।

द्वितीयः— ‘जीवितसर्वस्वेनापी’ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। ‘शकुन्तलया’ इत्यस्य
पदस्य लक्ष्यार्थः। अनेन ‘शकुन्तलादुष्यन्तयोः पाणिग्रहणमि’ति सख्योर्गुप्तभावो
लक्षयति। लक्ष्यार्थोऽयं शकुन्तलाहृदि सद्यो जातमनुरागं पोषयति। संवादेनानेन
व्यङ्ग्यार्थोऽयम् निःसरति यत् सख्यौ शकुन्तलाया चौरदृष्ट्या दुष्यन्तस्य दर्शनादिकं,
निरन्तरं वर्द्धमानमनुरागञ्च जानीतः। रहस्यस्यास्य उद्घाटनेन दर्शका आह्लादातिशयं
प्राप्नुवन्ति। अनेन सम्भाषणेन कण्वस्य शकुन्तलोपरि स्नेहाधिक्यमपि परिलक्षयति।
तृतीयश्च— शकुन्तलायाः कोपवाक्यमपि अत्र कथाप्रसङ्गेऽस्मिन्नुत्कर्षमेव दधाति।
यदि सा ऋजुतः सख्योर्वचनं स्वीकुर्यात् तदा प्रसङ्गेऽस्मिन्नेवं लावण्यं नागच्छत्।
पुनश्च यदि वास्तविकं कोपं भवेत् तदा सख्योः स्नेहपूर्णवचनेन निर्मितं सरसं
वातावरणं प्रनष्टं भवेत्। अतः महाकविना (क)सख्योः स्नेहरक्षणार्थं, (ख)
वातावरणस्य माधुर्यरक्षणार्थं, (ग)शकुन्तलायाः कन्याभावोचिता लज्जाव्यञ्जनार्थञ्च
‘सकृतककोपमि’ति निर्देशवाक्यं विरचितमस्ति। अनेन निर्देशवाक्यसहकारेण
शकुन्तलया भणिते वाक्ये एका चमत्कृतिरागता, तस्याश्च विलासवृत्तिमपि
प्रकटिताऽभवत्। दुष्यन्तगतं निजानुरागं गोपयितुं तया कृतमिदमनभिज्ञताप्रकाशनं
श्रोतृजनेषु तस्याश्चातुर्यं ख्यापयति।

‘यदि अद्य तात इह सन्निहितो भवेत्’ इत्यर्द्धमुक्त्वा सखीभ्यां विरामग्रहणेन
शकुन्तलायामौत्सुक्यं दर्शकेषु कौतूहलञ्च समुत्पन्नमभवत्। इदमप्यत्र वैशिष्ट्य-
कारकं तत्त्वमस्ति।

समुदाचारवचनैः रागविवर्द्धनम् -

दुष्यन्तः > कच्चित् सखीं वो नातिबाधते शरीरतापः?

प्रियंवदा > (सस्मितम्) इदानीं लब्धौषधं उपशमं गमिष्यति। (शाकु. ३/१८३)

अत्र दुष्यन्तभणितेन संवादेन शकुन्तलाया अनुरागो वर्द्धितः, प्रियंवदोक्त्याच दुष्यन्तस्य प्रणयोत्साहं वृद्धिगतः। 'इदानीं लब्धौषधमिति वाक्यांशोऽत्र वैशिष्ट्यकारकः। वाक्यांशेनानेन 'भवतः कृते प्रणयानुरक्तेयं शकुन्तला इदानीं भवन्तं प्राप्य' इति व्यङ्ग्यार्थो निःसरति। येन वातावरणं सरसं भवति। संवादेनानेन च प्रियंवदायाः प्रत्युत्पन्नमतेरपि अनुदर्शनं भवति। इदमेवात्र वाक्कलापटुत्वमस्ति।

विलासवत्यां नायिकायां रागविवर्द्धनम् -

दुष्यन्तः > सुन्दरि!

त्वं दूरमपि गच्छन्ती, हृदयं न जहासि मे।

दिवाऽवसानेच्छायेव, पुरोमूलं वनस्पतेः॥ (शाकु. अं. ३)

अत्र दुष्यन्तः शकुन्तलाया दूरगमनमुपालम्भति। 'हृदयमिति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अनेन दुष्यन्तस्य हार्दिकोऽनुरागः प्रकटयति। पुनश्चात्र श्लोकस्य परार्द्धस्थितोपमाऽपि वैशिष्ट्यकारिकाऽस्ति। उपमया अनया संयुक्तं दुष्यन्तवचनं हृत्तलं स्पृशति। अपिच विलासवत्याः शकुन्तलायाश्चित्तमाकर्षयति। संवादोऽयं तामनुकूलं करोति^१। इदमप्यस्य संवादस्य वैशिष्ट्यमस्ति।

दुष्यन्तः > कथमेवं प्रिये! अनुरागैकरसं मामुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि?

अनिर्हयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनः कथम्?

कठिनं खलु ते चेतः शिरीषस्येव बन्धनम्। (शाकु. अं. ३)

अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलागतमात्मनोऽनुरागं प्रकाशयितुमुपालम्भ-
वाक्यस्याश्रयो गृहीतोऽस्ति। संवादेऽस्मिन् 'निरपेक्षैव' इति पदं मूलतो दोषमाक्षिपति।

१-शकुन्तला- हा धिक्, हा धिक्। इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः। (शाकु. ३/)

‘अनिर्दये..’ति श्लोकेनापि शकुन्तलायाः कृत्यस्य पर्याप्तमुपालम्भं प्रकटयति, तथापि शिरीषस्योदाहरणमत्राद्भुतं प्रभावं प्रक्षिपति। अनेनोदाहरणेनोपालम्भनस्य सर्वं कटुत्वं शमितं भवति। अपिच—

क—संवादेऽस्मिन् लावण्यं, माधुर्यञ्चागच्छति,

ख—कथनीयस्य विषयस्य चारुत्वं, प्रभावञ्च वर्द्धयति, तथा च

ग—शकुन्तलाऽऽकृष्टा भवति। इदमेवास्य संवादस्य महत्त्वमस्ति।

घ—उपालम्भवाक्यस्य श्रुतिकटुत्वदोषस्य मार्जनं भवति।

दुष्यन्तः > सम्प्रति प्रियाशून्ये किमऽस्मिन् लतामण्डपे करोमि?

(अग्रतोऽवलोक्य) हन्त! व्याहतं मे गमनम् -

मणिबन्धाद् गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः॥

(सबहुमानमादत्ते)

(शाकु. ३/२०७)

अत्र ‘हृदयस्य निगडमिवे’ति वाक्यांशो वैशिष्ट्यं दधाति। मृणालवलयस्य तुलनाप्रकाशकोऽयं वाक्यांशोऽत्र प्रभावातिशयं जनयति। यतोहि ‘हृदयस्याधारं’, ‘हृदयस्यालम्बनमि’त्यादीनि वाक्यखण्डानि इह न तथा प्रभावयितुं शक्नुवन्ति यथा ‘हृदयस्य निगडमि’ति पदेनाभिव्यञ्जयति। अत्र निगडमिति पदेन मृणाल-वलयस्य ‘बन्धन’ गुणं प्रकाशते। बन्धनाद्विमुक्तिर्दुष्करा भवतीत्याशयः। अतः ‘निगडमि’ति पदेन संयुक्तोऽयं संवादो दुष्यन्तस्य प्रीतिराधिक्यं प्रकटयति। प्रच्छन्नायाः शकुन्तलायाश्चित्ते दुष्यन्तं प्रति रागो वर्द्धयति च। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।
दुष्यन्तः > (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये! विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता।

जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सतां न तु त्वया॥

(शाकु.अं. ३-२०८)

दुष्यन्तस्यानुरागं परीक्षितुं प्रच्छन्नस्थितायाः शकुन्तलायाश्चित्ते राज्ञो वचन-

मिदमपेक्षानुरूपं प्रभावमुत्पादयति। संवादमिमं श्रुत्वा शकुन्तलाऽत्मानं प्रकाशयितुं त्वरयतीति^१ संवादस्यास्य प्रत्यक्षसाफल्यं दृश्यते नाटके एव। अत्र जडजङ्गमयो आचरणयोः विभेदं कृत्वा महाकविना महता कौशलेन शकुन्तलायाः प्रच्छन्नस्थितिरूपालम्बिताऽस्ति। यद्यपि कङ्कणाङ्गुलीयकानामाभरणानां स्वस्थानाच्च्युतिः स्वाभाविकी भवति तथाप्यत्र शकुन्तलाहस्ताद् भ्रंशेऽस्मिन् मृणालवलये 'जडपदार्थेन दत्तमाश्वासनमि'ति भावं प्रदर्श्य, जडपदार्थस्य चेतनवद् आचरणं निरूपितेन संवादेऽस्मिन् लावण्यमाकर्षणञ्चागतम्। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। अध्यायेऽस्मिन् प्रासंगिकाः कतिचन प्रकीर्णसंवादाः>

विदूषकः > अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम्।

(विक्रम.अं.२)

अत्र पुरुरवसो भूलोकवासित्वं, उर्वश्याः स्वर्गीयत्वं, गगनचारित्वञ्च गुणमधिकृत्य विदूषको व्यङ्ग्यवाक्यमिदं भणति। कालिदासस्य उपमायोजनाऽत्र संवादेऽस्मिन् वैशिष्ट्यं दधाति। 'दिव्यरसाभिलाषिणेति' पदमत्र गूढार्थव्यञ्जकम्। अस्मिन् पदे 'दिव्य' इति शब्देन उर्वश्याः स्वर्गीयत्वं, रूपलावण्यादिसौन्दर्या-तिशयं लक्षयति। 'रस' इति शब्देन च सुरतामोदजनितं रसविशेषं लक्षयति। अनयोः शब्दयोः सहृदयहृदयाः श्रोतार आनन्दातिशयमनुभवन्ति। 'चातकव्रतमि'ति पदेन राज्ञः निश्चयो ध्वन्यते। इमे द्वे पदेऽत्र वैशिष्ट्यं दधतः।

चित्रलेखा > (राजानं दृष्ट्वा सहर्षम्) सखि! एष खलु प्रथमोदित इव भगवां-

श्चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति।

(विक्रम.अं.२)

अत्र चित्रलेखोक्तिरियमुर्वश्या हृदि पुरुरवसं गतमनुरागं वर्द्धयति। अत्र 'प्रथमोदित इवे' ति वाक्यांशेन राज्ञि नूतनयौवनस्य दर्शनं भवति। पुनश्च चन्द्रकौमुद्यो

१-शकुन्तला > भवतु, एभिः पर्यन्तकुरबकैः अपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये तावदस्य

भावानुबन्धम्। अपि च- शकुन्तला > अतः परं न समर्थाऽस्मि विलम्बितुम्।

(शाकु.अं.३/२०५-२०८)

उपमानमत्र वैशिष्ट्यं दधाति। 'चन्द्रेण' पुरुरवसः चन्द्रवंशो ध्वन्यते, यदाच 'कौमुदीमि'ति पदेनोर्वश्याः लालित्यं सूचयति।

अत्र 'एष पुरुरवा एकान्ते तिष्ठती'ति मूलाभिप्रायः। स च संवादस्यास्य अलङ्कृतैः शब्दैः चमत्कृतिमुत्पादयति। अनेन शब्दसहकारेण कथ्यविषयस्य प्रभावविस्तारं भवति। चित्रलेखायाः सखीस्नेहः, सखीगतं सौहार्दञ्च प्रकटयति। उर्वश्या अनुरागो वर्द्धयति च।

पुरुरवा > समाश्वासनमिति किमुच्यते?

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं, पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः।

उत्पक्षमाणा मम सखे! मदिरेक्षणायास्तस्याः समागतमिवाननमाननेन।।

(विक्रम.अं.२)

अत्रोर्वश्याः भूर्जपत्रोपरि लिखितस्यावेदनस्य प्रशंसा कृता पुरुरवसा। अनेन तस्या अनुरागो वर्द्धितः। संवादेऽस्मिन् 'समागतमिवाननमाननेन' इति श्लोकांशः वैशिष्ट्यकारकोऽस्ति। श्लोकांशेनानेन प्रणयप्रलेखानां सुललितं रूपं प्रकटयति। यच्च सामयिकं शृंगाररसं पुष्पाति तथाच उर्वश्यां कामोद्दीपनमपि करोति। इदमेवात्र अभीष्टपूरकं वाक्कौशलमस्ति।

पुरुरवा > सुन्दरि! इयमिदानीमभ्यर्थना-

उर्वशी > कथमिव ?

पुरुरवा >

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा।

यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रुः ततः कृती भवेयम्।।

(विक्रम.अं.३)

अत्रापि पूर्ववदेव उर्वश्यां कामोद्दीपनं कृतमस्ति पुरुरवसा। दुर्दिनानां भाराधिक्यं सुसमयस्य चाल्पावधि भवतीति लोकानुभूतिरस्ति। संवादेऽस्मिन् इदमेव तथ्यं महताकौशलेन महाकविना रुचिकरं विधाय दर्शकानां सम्मुखे

प्रस्तुतीकृतमस्ति। अत्र श्लोकस्य परार्द्धे पुरुरवसा कृताभ्यर्थना वाक्यसंरचनायां तस्य निपुणत्वं प्रकाशयति।

बकुलावलिका > अत्र खलु भर्तुः शिष्यास्मि। (मालविका. ३/११०)

अत्र मालविकायाः पादे रागं रञ्जयित्वा मालविकया प्रशंसिता तस्याः प्रियसखी बकुलावलिका संवादमिमं भणति। आत्मनो रञ्जनकलाया राज्ञे श्रेयो दत्त्वा तथा अग्निमित्रकृते मालविकायामनुरागो वर्द्धितः। अतएव संवादेऽस्मिन् 'भर्तुरिति' पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

बकुलावलिका > सखि! अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरणम्। सर्वथा भर्तुरङ्कपरिवर्तिनी भव। (मालविका. ३/११०)

अत्र 'भर्तुरङ्कपरिवर्तिनी भव' इति संवादांशः वैशिष्ट्यं दधाति। प्रथमतः सख्याश्चरणस्य प्रशंसां कृत्वा ततः अभीष्टसिद्धेराशीषं दत्त्वा बकुलावलिकयाऽत्र महता कौशलेन राजानं प्रति मालविकायामनुरागो वर्द्धितः। अत्र विशेषत आशीर्वादस्य स्वरूपं मनोहरति। यतोहि आशीर्वादेऽस्मिन् प्रयुक्ताः शब्दाः कामविवर्द्धकाः सन्ति। ये च सामान्यत आशीर्वचनेषु न दृश्यन्ते। संस्कृतनाटकेऽपि एतद्विषयकः 'भर्तुर्बहुमता भव' इति एवं संवाद एव लभ्यते। किन्तु प्रसङ्गेऽस्मिन् बकुलामालविकयोः सखीसम्बन्धो बकुलावलिकायाः संवादस्यास्यौचित्यं स्थापयति तथा 'अङ्कपरिवर्तिनी'ति पदस्याश्लीलत्वदोषमपहृत्य तस्मिन् माधुर्यगुणमाबिभर्ति। ब्रह्मचारी > धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता, भर्तुस्नेहात् सा दग्धापि अदग्धा।...ततो निष्क्रान्ते राजनि प्रोषितनक्षत्रचंद्रमिव नभो-ऽरमणीयः संवृत्तः स ग्रामः। ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मि।

(स्वप्न. १/४९-५४)

अत्र ब्रह्मचारिणा कृतामात्मप्रशंसां श्रुत्वा प्रच्छन्नाया वासवदत्तायाश्चित्ते उदयनंप्रति रागो वर्द्धितः। संवादेऽस्मिन् 'दग्धाप्यदग्धा' इति पदं वैशिष्ट्यकारकं प्रभाववर्द्धकञ्चास्ति। 'ततः प्रोषितनक्षत्रचंद्रमिव नभोऽ...' इति वाक्यांशोऽपि

दुरवस्थापन्नस्य ग्रामस्य करुणचित्रमुपस्थापयति। वाक्यांशेनानेन सहकारेण 'ततोऽहमपि निर्गतोऽस्मी'ति वाक्यस्य सौन्दर्यं प्रभावश्च वर्द्धितः। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

लवङ्गिका > (मालत्याः स्तनांशुकमपनीय) एषाऽपि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता बकुलमाला संजीवनं प्रियसख्याः।

(इति बकुलमालां दर्शयति)

(मालतीमाधवम् अं. ३)

अत्र बकुलमालाया रहस्यमुद्घाटयित्वा लवङ्गिकया मालत्यामनुरागे वर्द्धितः। संवादेऽस्मिन् संजीवनमिति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। पदेनानेन माधवस्य प्रणयक्रियादिषु सञ्जीविन्याः शक्तेर्बोधो भवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

भूतिकः > किमत्र परीक्षितव्यम् ?

दैवं रूपं बहजं तस्य वाक्यम्, क्षात्रं तेजः सौकुमार्यं बलञ्च।

यद्यैवं स्यात् सत्यमस्यान्त्यजत्वं, व्यर्थोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः॥

(अवि.अं.१)

अत्र भूतिकस्यायं संवादो राज्ञि कुन्तिभोजे अविमारकं प्रति रागो वर्द्धयति। संवादेऽस्मिन् निश्चयमूलकस्य विषयस्य प्रस्तुतिरनुकरणीयाऽस्ति। 'व्यर्थोऽस्माकं शास्त्रमार्गेषु खेदः' इति छन्दांशोऽत्र वैशिष्ट्यकारकः। न कदापि शास्त्रवचनानि मिथ्याभवन्तीति विश्वासोऽत्र महाकविभासस्य रचनाकौशलेन प्रस्तुतिशैल्या च प्रभावातिशयं दधाति।

कामन्दकी > श्रूयताम्। अस्ति विदर्भराजस्यामात्यः समग्रपुरुषप्रकाण्डचक्र-चूणामणिर्देवरातो नाम। यमशेषभवनमहनीयपुण्यमहिमानं आत्मनः सातीर्थ्यात्पितैव ते जानाति योऽसौ यादृशश्चेति।

अपिच-

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः,

सकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम्।

अगणितमहिमानं केतनं मङ्गलानां,

कथमिव भुवनेस्मिंस्तादृशाः सम्भवन्ति ।।

(मालतीमाधवम्- अं. २)

अत्र कामन्दकीति नामधेया एका बौद्धभिक्षुणी मालत्याः समक्षे माधवस्य वंशं कीर्तिञ्च वर्णयित्वा तस्यां माधवं प्रत्यनुरागमुत्पादयितुं प्रयासं करोति। संवादेऽस्मिन् राजोचितानि विशेषणानि आकर्षकाणि सन्ति। यथा 'समग्रपुरुष-प्रकाण्डचक्रचूडामणिरि'त्यादिः। एभिः विशेषणपदैः माधवस्य वीरत्वं लक्षयति। यच्च कस्यामपि राजदारिकायामनुरागोत्पादयितुं सक्षमं भवति।

विदूषकः > पश्यतु भवान्। न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परिहीयसे मधुरता।

*

*

*

(मालविका. २/५८)

अग्निमित्रः > भो वयस्य! न केवलं रूपे, शिल्पेऽप्यद्वितीया मालविका।

(मालविका. २/७८)

अत्र मालविकायाः रूपस्य माधुर्यं दर्शयित्वा तस्याः शिल्पमपि प्रशंस्य विदूषकेण राज्ञि मालविकां प्रत्यनुरागो वर्द्धितः। रूपशिल्पद्वयोः वैशिष्ट्यप्रकाशनेन द्वितीयस्य संवादस्य प्रभावो द्विगुणी भवति। अनेन वाक्यसौन्दर्यमपि वर्द्धितम्। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

निष्कर्षः >

अनेनप्रकारेण रागवर्द्धकाणां संवादानां प्रकरणं सम्पूर्णतां गच्छति। प्रकरणेनानेन परिज्ञायते यद् रागवर्द्धनार्थं कविभिः प्रायः रूपमेव गृहीतमस्ति तथापि यत्र-तत्र वंशशीलसौन्दर्यादीनां गुणानां प्रयोगोऽपि दृश्यते। उपमादिभिरलङ्कारैः संयुक्तास्संवादा आकर्षका भवन्ति। लोकोक्तिप्रयोगेनाऽपि संवादिषु लावण्यं आगच्छति। नागरका इमान्याधारभूतानि सूत्राण्यधीत्य, प्रयुज्य चात्मनो बुद्धिचातुर्येण विषयेऽस्मिन् निपुणा भवितुं शक्नुवन्तीति मे मतिः।

प्रणयसंवादान्तर्गतः पञ्चमोऽनुभागः

प्रणयियुगलमध्ये प्रत्यक्षवार्तालापः

प्रणयपथे श्रवणं, दर्शनं, सङ्कीर्तनं, मदनलेखलेखनमित्यादीनि प्रारम्भिकानि सोपानानि समुत्तीर्य यदा प्रणयियुगलानि प्रत्यक्षसम्मिलनावसरं लभन्ते तदा ते केन प्रकारेण, कस्मिन् विषये, कीदृशञ्च वार्तालापं कुर्वन्तीति प्रकरणेऽस्मिन् विषयभेदं निरूपयन् विस्तरेण विवेचयामि। विवेचनेऽस्मिन् सारल्यकामनया प्रकरणमिदं द्वयोर्भेदयोर्विभाजयामि तत्र च प्रथमः —

१—प्रणयिप्रणयिन्योर्मध्ये विवाहपूर्वकृता वार्तालापाः। द्वितीयश्च

२—विवाहोत्तरजीवनावधौ पतिपत्न्योर्मध्ये भणिताः संवादाः। तत्रादौ प्रस्तूयते—

१—प्रणयिप्रणयिन्योर्मध्ये विवाहपूर्वकृता वार्तालापाः>

विवाहपूर्वं यदा प्रणयियुगलानि परस्परं सम्मिलन्ति तदा तत्र प्रियतमो नानाप्रकारैर्वचनादिभिरात्मनः प्रियतमां प्रसादयति, तां सङ्गमनार्थमुत्प्रेरयति, तस्या लोकलज्जादिकं निवारयति च। प्रणयिपुरुषः अवसरमिदमनुप्राप्य दैवं प्रशंसते, आत्मनो भाग्यं श्लाघयति, प्रणयिन्या अनुग्रहमपि च मन्यते। स आत्मानं प्रति प्रणयिन्या विश्वासं वर्द्धयितुं प्रयासमपि करोति। यदाच प्रणयिनी अवसरमिदमनुप्राप्य लोकलज्जामनुभवति तथाच प्रियतमेन सह सङ्गमनेऽनौत्सुक्यं नाटयति। तात्पर्यमिदमस्ति यत् विवाहात्पूर्वं प्रणयियुगलस्य प्रत्यक्षवार्तालापे सुरतसम्भोगादिव प्रधानविषयो भवति। सम्प्रति संवादानुद्धृत्य अग्रिमासु पंक्तिषु विस्तरेण विवेचयामि। तथाहि—

शकुन्तला >अर्हति खलु महाराज! इमं विषोढुम् । परोक्षं वा न किं को मन्त्रयति ?

दुष्यन्तः > (सस्मितम्)

अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरु! तवाङ्गसङ्गमृष्टे।
कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽत्र स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्।।

(शाकु.३/१९३)

अत्र शकुन्तलया 'महाराज' इति साभिप्रायं भणितमस्ति। महाराजेति पदं क्षमायोग्यत्वं सूचयति। विषोढुं प्रमार्ष्टुमिति। यथा महानुभावाः केनचित् साधारणजनेन कृतमपरोक्षमपवादं हेयत्वबुद्ध्या सहन्ते, न तत्रात्मानमवसादयन्ति तथा भवानपि मयि साधारणप्रजाजनत्वबुद्ध्या मत्कृतापराधं नावसादयितुमर्हतीति तात्पर्यम्।

अत्र दुष्यन्त अभिधास्यमानवाक्यस्य कौतुकयुक्तत्वात्प्रथमं स्मितं करोति। ततः सः सामोदं सकौतुकञ्चात्मनो रतिप्रार्थनां प्रस्तौति। दुष्यन्तवचनेन तस्य प्रणयव्यवहारकौशलं सूचयति। शकुन्तलायाः क्षमापनप्रार्थनायास्तेन महताकौशलेन आत्मनो लाभार्थं विनियोगः कृतः। तेन प्रयुक्तानां शब्दानामर्थवैशिष्ट्यमधोलिखितं अस्ति।

'रम्भोरु' एतेनोर्वोः शीतत्वं तेन च सुखस्पर्शत्वं ध्वन्यते। मृष्टे-परिशोधिते, विमर्दिते वा। 'क्लमापहे'-सन्तापमपहन्तीति तथाभूते इत्यादिः। अनेनप्रकारेण प्रेयस्याः शरीरस्य, तत्शरीरसम्पर्केण मृष्टस्य शय्यादीनाञ्च रतिवर्द्धकत्वं निरूप्य, प्रशंस्य च तल्लाभार्थं प्रार्थना कर्तव्या भवति। प्रार्थनावाक्येऽपि लावण्यमपेक्षितं भवति। यथा-दुष्यन्तभणिते श्लोके 'स्वजनत्वान्' इति पदेन स्पष्टमस्ति। संवादेऽस्मिन् वैशिष्ट्यकारकाणां तत्त्वानां मध्ये 'स्वजनत्वादि'ति पदस्यास्य मुख्यस्थानमस्ति। आत्मीयत्वबुद्ध्येति भावं प्रकाशयन् पदमिदं प्रकारान्तरेण सम्भोगक्रियां लक्ष्यीकरोति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यमस्ति।

शकुन्तला > कथं गते एव प्रिय सख्यौ?

दुष्यन्तः > सुन्दरि! अलमावेगेन, नन्वयमाराधयिता जनस्ते सखीभूमौ वर्तते। तदुच्यताम्-

किं शीकरैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं,

सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम्।
अङ्गे निधाय चरणवुतपद्मताम्रौ,
संवाहयामि करभोरु! यथा सुखं ते?

(अभिज्ञान शाकुन्तलम्-३/१९६)

अत्रैकदा पुनरुपर्युक्तमिवाचरितं दुष्यन्तेन। सखीविषये चिन्तितायाः शकुन्तलायाः शान्त्यर्थं दुष्यन्तोऽत्र सखीवृत्तिमनुसर्तुमपि समुत्सुको दृश्यते। इदमेव प्रियतमाया लज्जापनोदयितुं प्रियतमस्य कृतस्य प्रयासस्योदाहरणमस्ति। अत्र दुष्यन्तः 'सखीभूमौ वर्तते' सखीपदे तिष्ठतीत्यनेनात्मनो नायिकान्तिके भृत्यवल्लाघवं प्रदर्शयति। अपिच ममैवात्र ते शुश्रूषाकरणे विद्यमानत्वात् सख्याः प्रस्थानेऽपि न काचित् क्षतिरिति अलमावेगेन इति तात्पर्यम्। अत्र श्लोकस्थिताभ्यां वाक्याभ्यां दुष्यन्तस्य तत्तत् कर्तुमौत्सुक्यं द्योत्यते, तत्रापि वीजने सामीप्यं, संवाहने अङ्गस्पर्शमित्यधिकमौत्सुक्यं तत्रापि च तदपेक्षयोरुसंवाहनेऽधिकतरमौत्सुक्यं प्रतीयते।

किञ्चात्र दुष्यन्तस्य तां(शकुन्तलां)अपृष्ट्वैव वीजनादौ प्रवृत्तिकरणं अनुवृत्तिचातुर्यं द्योतयति। यथा निर्दिष्टं वात्स्यायनेनापि 'अनधिगतविश्वासैस्तु प्रसभमुपक्रम्यमाणास्ताः सम्प्रयोगद्वेषिण्यो भवन्ति कुसुमसधर्माणो हि योषिते' इति। संवादोऽयं मुग्धाविश्रम्भणविधिं शिक्षयति। तथा चेदमपि तथ्यं प्रकाशयति यन् 'मुग्धाविश्रम्भणपण्डित एव जनः प्रणयव्यवहारे सफलो भवितुं शक्यते' इति। इदमेवात्र ग्राह्यतत्त्वं श्रोतृजनानां, दर्शकानाञ्च हृदि आह्लादं जनयति। प्रणयव्यवहारशिक्षार्थिनां कृते इयमेवात्र ध्यातव्या शिक्षाऽस्ति।

शकुन्तला> न माननीयेषु जनेषु आत्मानमपराधयिष्यामि।

(इति अवस्थासदृशमुत्थाय प्रस्थातुमिच्छति।)

दुष्यन्तः >(अवष्टभ्य)सुन्दरि! अपरिनिर्वाणोदिवसः, इयञ्च ते शरीरावस्था-

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणः।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधाकोमलैरङ्गैः?

(इति बलान्निवारयति।)

(अभिज्ञान शाकुन्तलम्-३/१९७)

अत्र शकुन्तला दुष्यन्ताभिप्रायं जानाति लज्जाद्याकुला भङ्ग्या तद्वचनं प्रतिषेधयति, तत्सकाशाद् गन्तुमिच्छति च। दुष्यन्तो गन्तुमारब्ध्यां तां निवर्त्तयितुं प्रयासं करोति। संवादेऽस्मिन् 'माननीयेषु' इति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। माननीयेषु अर्थात् पूज्येषु। तच्च पुरुषत्वाद्, वयोधिकत्वात्, राजत्वाद्, भाविवरत्वबुद्धेश्चेति भावः। 'प्रस्थातुमिच्छती'त्यनेन औत्सुक्यलज्जे मिथः स्पद्धते इति व्यज्यते।

स्वस्थोऽपि पुरुषो वस्त्रोपवस्त्रादिकं परित्यज्यातपे गन्तुमसमर्थः त्वं तु स्वभावतः प्रकृत्या च कोमलाङ्गी, तत्रापि पीडायुक्ता, तत्रापि दृगवस्था, तत्रापि सुमनशयनपद्मिनीदलादि त्यक्त्वा सुतरां गन्तुमशक्तेति दुष्यन्ताभिप्रायोऽत्राह्लाद-जनकोऽभीष्टसिद्धिप्रदश्चास्ति। संवादेऽस्मिन् प्रियतमस्य हर्षौत्सुक्यकारुणिकत्वादयः प्रियतमाया ग्लान्यादयश्च भावा व्यज्यन्ते।

संवादोऽयं प्रियतमामनुकूलयितुं निर्दिशति यत् प्रियतम अवसरानुकूलै-र्वचनैर्निजप्रियतमां प्रसाद्यात्मनोऽभीष्टं साधयत्विति। यथाहि प्रसङ्गेऽस्मिन् गमनोत्सुका शकुन्तला दुष्यन्तेन सुमधुरै, अवसरानुकूलैश्च वचनैः प्रभावपूर्णरीत्यावरुद्धा। अस्तु।

शकुन्तला > मुञ्च, मुञ्च माम्; न खलु आत्मनः प्रभवामि; अथवा

सखीमात्रशरणा किमिदानीमत्र करिष्यामि?

दुष्यन्तः > धिग्, व्रीडितोऽस्मि।

शकुन्तला > न खलु अहं महाराजं भणामि, दैवमुपालभे।

(शाकु.३/१९७-२००)

अत्र शकुन्तलायाः प्रथमसमागमजन्यं लज्जाप्रदर्शनमाह्लादातिशयं जनयति। अत्र राज्ञा बलात्कारपरिग्रहेण लज्जाद्याकुलया तया(शकुन्तलया) ससम्भ्रमेण सविनयेन च भणितं 'मुञ्च' इति। 'मुञ्च मुञ्च' इति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः, हठाद् मां मा स्पृशेति भावः। तत्र को हेतुः? न खल्वात्मनः प्रभवामीति। कन्यकानां

पित्रादि पारतंत्र्यात् स्वत एव आत्मनः प्रभुत्वाभावात् तव मनोरथपूरणाय न समर्था भवामीति तात्पर्यम्।^१ 'अथवा' इत्यारभ्य 'करिष्यामी'ति पर्यन्ते वाक्यांशे हेतुद्वयं परिलक्ष्यते यथा—

१—आत्मनो गुर्वायत्तत्वेनाप्रभुतयाऽऽत्मप्रदानेऽसमर्थाऽपि कथं मदनलेखनादिक-
मन्वतिष्ठदिति समाधातुं तथा भणितं 'अथवा' इत्यादिः।

२—पूर्वोक्तविधवाक्येन मुनिजनप्रभावस्मरणजनितभयेन दुष्यन्तस्य प्रणयोच्छेद-
माशङ्क्य किञ्चिदाश्वासनदानाय स्वानुरागाभिव्यक्तिपूर्वकं पूर्वोक्तं विकल्प्य
शकुन्तलया भणितं 'अथवा...' इत्यादिः।

दुष्यन्तेन भणितं 'धिगिति' पदमात्मनिन्दायां प्रयुक्तमस्ति। तथैवाहूय
पश्चादिदानीं प्रत्याख्यातत्वेन विफलमनोभिलाषत्वाल्लज्जयाऽऽत्मानं निन्दया-
मीत्यभिप्रायः। शकुन्तलया राज्ञो विमुखतां दूरीकर्तुमपनेतुं वा भणति 'न खल्वि'
त्यादिः। एवं योजयिष्यता दैवेन कथमहं परतंत्रीकृतेति तदेव दैवमुपालभे न तु
प्राणवल्लभं भवन्तमिति भावः।

अत्र वस्तुतो नायकः प्रियतमाया एवं लज्जाधिक्यं विनिन्दति किन्तु
प्रत्यक्षे आत्मन एव निन्दां करोति। इदमेवात्र चित्रम्। नायिकाऽपि नायकस्य
विमुखतामपनेतुमात्मनो भाग्यमेव उपालम्भति। अतोऽयं संवादः सावधान-
तयाऽनुशीलयितव्योऽस्ति। महाकविना कालिदासेन संवादेऽस्मिन् वाक्कलायाः

१-प्रसंगेऽस्मिन् महाभारतीया शकुन्तलोक्तिरियं द्रष्टव्यास्ति। यत् 'यस्य मां दास्यति स मे
भर्ता भवेदिह।' अपि च—

पितारक्षति कौमारे, भर्ता रक्षति यौवने।

पुत्रो रक्षति वार्द्धक्ये, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति।। इति।

अस्मिन् महाभारतीये संवादे अतिशयविस्तरेण वक्तव्येन प्रणयविषयकं माधुर्यं
तिरोहितं भवति। नायिकायाश्च प्रगल्भत्वं मुखरत्वञ्च प्रकटयति। यदा च पूर्वोक्तः
शकुन्तलीयः संवादः संक्षेपेणैव एतत्सर्वं विज्ञाप्य नायिकायाः शीलादि गुणान् वर्द्धयतीति।

सूक्ष्मतरं सूत्रं गुम्फितमस्ति।

दुष्यन्तः > अनुकूलकारि दैवं कथमुपालभ्यते?

शकुन्तला > कथमिदानीं न उपालप्स्ये ? यन्मामात्मनः अनीशां कृत्वा
परगुणैर्लोभयति। (शाकु. ३/२००)

संवादोऽयं वार्तालापकर्मणि प्रगतिमुत्पादयितुं दिशां निर्दिशति। वाक्यादेव वाक्योत्पत्तिः कथं भवतीति वाक्कौशलं संवादेऽस्मिन् न केवलं द्रष्टव्यमस्ति अपितु अनुकरणीयमप्यस्ति। पूर्ववर्तिनि संवादे शकुन्तलया भणितं 'दैवमुपालभे' इति पदमधिकृत्य दुष्यन्तेनात्रैको नवीनः प्रश्नः समुपस्थापितः (गमनोत्सुकां शकुन्तलां निर्वर्तयितुं) तस्यायं नूतनप्रयासो न केवलं शकुन्तलां निरुणद्धि अपितु 'अनुकूलकारी' ति पदेन तस्यां मनसि सङ्गमनेच्छामपि जनयति। अतोऽनेन संवादेनाधोलिखिताः तिस्रः सिद्धयः प्राप्यन्ते, यथा—

१—कथाप्रसङ्गस्य विस्तारो भवति; यस्मात् परस्परं परिचयोवर्द्धते।

२—प्रियतमाप्रियतमयोर्मध्ये सन्निधिविस्तारो भवति।

३—प्रियतमाया लज्जा दूरमपसरति, तस्यां मनसि च सङ्गमनेच्छा प्रभवति।

अत्र शकुन्तलोक्तिरपि विचारणीयाऽस्ति। तया भणितेन वाक्येनात्र तस्या दुष्यन्तगतमाकर्षणं ध्वन्यते, यच्च प्रणयोत्सुकस्य दुष्यन्तस्य उत्साहवृद्धिं करोति। अपि च शकुन्तलोक्तिरियं माधुर्यरसपूर्णाऽह्लादकारिका च वर्तते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः > न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये ? (उपसृत्य पटान्तमवलम्बते)

शकुन्तला > पौरव! रक्ष, रक्ष विनयम्। इतस्ततः ऋषयः सञ्चरन्ति।

(शाकु. अ. ३/२०२)

अत्र नायक आत्मानं पृच्छति—'न कथमिति'। सुखस्य सर्वजनेप्सितत्वाद् यथाऽवसरमुपादेयत्वाच्च 'अयमुपस्थितोऽवसरः' इति 'किञ्चिद् बाधाभावाद् बलाद्रमणकर्मनुष्ठास्याम्येवे'ति राज्ञोऽभिप्रायः। संवादोऽयं राज्ञ आत्मचिन्तां

प्रदर्शयति। तत्र च 'न कथमि'ति वाक्यांश अनुरक्ताया अपि शकुन्तलायाः प्रतिकूलाचरणं दुष्यन्तस्य निर्दोषत्वं प्रतिपादयति।

शकुन्तलोक्तौ 'पौरव' इति पदं राजानं तस्य वंशख्यातिं स्मारयति। पुरोरपत्यमिति सम्बोधनेन 'तादृश' महावंशप्रभावाणां नेदृशोऽविनयः श्रुतपूर्वस्तस्मात् सर्वथैव तवेदृशोऽविनयोऽनुचित' इति तात्पर्यं प्रकाशयति।

'विनयमि'ति पदमत्र सौजन्यबोधकमस्ति। वंशपरम्परयाऽयातशिष्टाचार-मित्यर्थः। अतोऽयं वार्तालापः प्रणयियुगलेषु एकेन(पुरुषेण)बलात्कारमपरेण (स्त्रिया)च तन्निषेधमिति वाक्कलां निर्दिशति।

दुष्यन्तः > सुन्दरि! अलं गुरुजनाद्भ्येन, न ते विदितधर्मा तत्र भवान् कण्वः खेदमुपयास्यति। यतः -

गान्धर्वेण विवाहेन बह्वयोऽथ मुनिकन्यकाः।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः॥

(शाकु. ३/२०३)

अत्र शकुन्तलाया धर्मभीरुता तथा गुरुजनाद्भीतिमालोचयञ्चास्त्रानुमति-प्रदर्शनेन तदीयामाशङ्कामपनेतुं भणितमस्ति 'विदितधर्मा'इति पदं कण्वस्य श्रुतिस्मृतिलोकाचारेति सर्वधर्मरहस्यज्ञत्वं सूचयति, गन्धर्वविवाहस्य च शास्त्रसम्मतत्वं प्रतिपादयति। अत्र दुष्यन्तस्य कन्यानुवृत्तिचातुर्यमुपदर्शितमस्ति।^१

संवादेऽस्मिन् 'श्रूयन्ते' इति पदमितिहासपुराणादिषु वर्णितान् प्रणयप्रसङ्गान् स्मारयति। पुनश्च 'पितृभिश्चानुमोदिताः'इति श्लोकांशो न केवलं शकुन्तलाया भयमपनोदत्यपितु तस्या उत्साहोऽपि वर्द्धयति। क्षत्रियाणां पक्षे गान्धर्वस्य मुख्यत्वादिति भावः।^२

१-यदुक्तं कामतन्त्रे- तत्र युक्तं गुणं वश्ये सक्तं बलवदर्थिनम् ।

उपायैरनुयुञ्जानं कन्या न प्रतिलोभयेत् ॥

२-यथोक्तम्-क्षत्रियस्य तु गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते, इति । गान्धर्वविवाहमाह->

शकुन्तला > (पदान्तरे प्रतिनिवर्त्य) पौरव ! अनिच्छापूरकोऽपि सम्भाषण-
मात्रपरिचित अयं जनः न विस्मर्तव्यः ।

दुष्यन्तः > सुन्दरि !

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहाति मे ।

दिवावसानेच्छायेव ; पुरोमूलं वनस्पतेः ।। (शाकु.-३/२०४)

अत्र 'न विस्मर्तव्यः' इति वाक्यांशेन शकुन्तलाया निरतिशयानुरागो लक्ष्यते ।
दुष्यन्तोऽपि आत्मनः प्रणयातिशयं दर्शयितुं विस्मृतेरसम्भाव्यत्वं प्रतिपादयति ।
यथा दिवावसाने वटाश्चत्थादेर्वनस्पतेः छाया अग्रतो दूरं गच्छन्त्यपि तस्य
वनस्पतेर्मूलप्रदेशं न जहाति तथैव त्वं दूरं गच्छन्त्यपि मम हृदयं न जहासि,
सदैव हृदये विद्यमानत्वात् मुञ्चसि, तस्मात् कथमहं त्वां विस्मरिष्यामीति आश्वासनं
दत्तं दुष्यन्तेन । संवादेऽस्मिन् वृक्षस्य छायाया सह सर्वदा सम्पृक्तत्वं निर्दिश्य
दुष्यन्तेन आत्मनः प्रणयस्य 'स्थायित्वं' प्रतिपादितमस्ति । उदाहरणस्यास्य प्राबल्यं
दुष्यन्तोक्तेर्गाम्भीर्यमपि प्रकाशयति ।

संवादेनानेन ध्यातव्यमिदं तथ्यं प्रस्फुटति यल्लोकलज्जाद्याकुला प्रेयसी
यदा प्रियतमसकाशाद् दूरं गच्छति तदात्मन अवस्थानुरूपं प्रीतिवर्द्धकञ्च किञ्चिद्वाक्यं
भणित्वा निजानुरागमसमर्था च प्रकाशयति । समागमसुखेन वञ्चितः प्रियतमोऽपि
पूर्वापेक्षाप्रियतरं वाक्यं भणित्वा आत्मन निरतिशयानुरागं प्रदर्शयति । इदमेवात्र
वैशिष्ट्यम् ।

दुष्यन्तः > (दृष्ट्वा सहर्ष) अये ! जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवनानन्तरं

प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य-

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितञ्चाम्बुपक्षिणा ।

नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ।। (शाकु. ३पृ. २०९)

-> मनुरपि- इच्छयान्योन्यसंयोगः, कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ।।

अत्र स्वेच्छया प्रियायाः प्राकट्यात् प्रसन्नः प्रियतम आत्मनो हर्षं प्रकाशयति। यथा आरम्भ एव मयाऽऽलोचितमस्ति, अत्र पुनः शकुन्तलासमागमनेन प्रमदाधिक्यात् प्रहृष्टो दुष्यन्तो दैवं प्रशंसति। 'प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मी'ति वाक्यांशोऽत्र प्रशंसामूलकेषु वाक्येषु वैशिष्ट्यं धारयति। यतोहि अनेन 'उपकर्तव्योऽस्मी'ति पदेन वक्तुर्विनयापूरितं हृदयं परिलक्ष्यते। इममेवार्थमप्रस्तुतमुखेन पथ्यावक्रे छन्दसि विरचितेन श्लोकेन पुनः प्रतिपादितमस्ति। यथा पिपासाकुलितस्य चातकस्य जलयाचनसमकालमेव तल्लाभे महान् प्रमोदो भवति तथा ममापि तवदर्शन-लाभादिदानीं महान् प्रमोदो जात इति तात्पर्यम्। इदं हर्षातिरेकप्रकाशनं सुरतामोदलाभे सहायको भवितुमर्हतीति संवादस्यास्य प्रयोजनमस्ति।

शकुन्तला > (राज्ञः सम्मुखे स्थित्वा) आर्य! अर्द्धपथे स्मृत्वा एतस्य

हस्तभ्रंशिनो मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि। कथितं

मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति। तन्निक्षिप एतम्, मा मामात्मानञ्च

मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यति।

(शाकु. ३/२१०)

अत्र दुष्यन्तस्य तादृशविलापश्रवणेन तरलितहृदया शकुन्तला राज्ञः सकाशं गत्वा पूर्वसंकल्पितं छलपूर्णवचनं^१ भणति। 'अर्द्धपथे' इत्यनेन तथा आत्मनः अन्तर्निहितत्वं (रहस्यज्ञत्वञ्च) गोपितमासीत्। 'केन त्वं कथिताऽसि यदहमेव ते वलयमग्रहीषमि'ति राज्ञः प्रश्नावकाशं सम्भाव्य आदौ एव शकुन्तलया निराकृता 'कथितं मे हृदयेन' इति। हृदयेन अन्तःकरणेन, अन्तःकरणस्य प्रमाणत्वात्।

संवादोऽयं लोकलज्जाकुलाया मुग्धानायिकायाः प्रियसङ्गमनार्थं कृतस्य प्रयासस्य दिग्दर्शनं कारयति। केनचित् कार्यव्याजेन प्रियतमसकाशे गमनमिति प्रणयव्यवहारः संवादेनानेन मुखरयति। तथापि छलसंरचनायां शकुन्तलया प्रदर्शितं रचनापटुत्वं तस्या बुद्धिवैशिष्ट्यं दर्शयति। संवादेनानेन शकुन्तलया -
क-मृणालवलयभ्रंशे आत्मनो निर्दोषता प्रकाशिता,

१-शकुन्तला > भवतु, एतेनैव अपदेशेन आत्मानं दर्शयिष्यामि। (शाकु. ३/२०९)

ख—लतामण्डप एव तन्मृणालवलयं स्थितमस्तीति आत्मनिश्चयः सूचितः,
ग—‘कथितं मे हृदयेन’ इति भणित्वा आत्मनः सर्ववृत्तान्तज्ञत्वं गोपितम्,
घ—‘त्वया गृहीतमित्यु’च्चार्य राजा तन्मृणालवलयस्य गोपनादवरोधितः,
ङ—मुनिजनानां भयं प्रदर्श्य राजा तन्मृणालवलयं प्रत्यर्पयितुमुत्प्रेरितः।

अतोऽयं संवादः पूर्वोत्तरपक्षयोः शङ्कोपशङ्कादिकं समादधद्वत्तुरभिलाषां
पूरयति तथाच संवादेऽस्मिन् प्रयुक्ता व्याजसंरचनाऽपि स्वाभाविकीव प्रतिभाति।
न किञ्चिदपि कृत्रिममिव लक्षयति। इदमेवात्र संलापकौशलम्। अपरञ्च—
दुष्यन्तः > एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि।

शकुन्तला > केन पुनः?

दुष्यन्तः > यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि।

शकुन्तला > आः का गतिः? भवतु एतत् तावत् ।(इत्युपसर्पति।)

(शाकु.३/२११)

अत्र प्रियासङ्गमोत्सुको दुष्यन्तो भ्रंशितस्य मृणालवलयस्यात्मनोऽभिलाषां
पूरयितुमुपयोजयति। प्रसङ्गेऽस्मिन् दुष्यन्तेनाकल्पितं प्रियास्पर्शोपायं ध्यातव्यं
अस्ति।^१ पुनश्च उपायस्य प्रयोगविधिरपि दर्शनीयोऽनुकरणीयश्चास्ति। आदौ दुष्यन्तः
प्रियया सह कौतुककरणाय भणति ‘एकेने’त्यादिः। तत आत्माभिलाषसाधनो-
पयोगिनमभिसन्धिप्रस्तावमुपस्थापयति। तत्रापि अहमेव इति पदेन तेन शकुन्तला
सर्वथा निष्क्रिया कृता। न तु स्वहस्तीकरणेन त्वमपीत्येवार्थः। यथास्थानं स्थानं
अनतिक्रम्य। करस्पर्शसुखानुभव एवात्र पणम्।

शकुन्तलाऽभिलषितेऽपि विषयेऽनभिमतं प्रकाशयन्ती पीडाया असद्भावे
ऽपिच्छलेन पीडा प्रकाशयति—‘आः का गतिरि’ ति? तस्या अङ्गीकारवचनमिदं
दुष्यन्तस्य प्रस्ताववाक्यस्य शोभां वर्द्धयति। अत्र प्रेयस्याः स्पर्शप्राप्तिविधिर्ध्यातव्या।
इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

१—अनेन दुष्यन्तस्य राजोचितं परछिद्रान्वेषिणी सूक्ष्मदृष्टिः स्पष्टीभवति।

दुष्यन्तः > इतः शिलापट्टैकदेशे संश्रयावः। (शकुन्तलाया हस्तमादाय)

अहो! स्पर्शः!

हरकोपाग्नि दग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा।

प्ररोहः सम्भृतो भूयः किंस्वित् कामतरोरयम्॥

(शाकु.३/२१२)

अत्र परिधापने सुविधाकामनया दुष्यन्तो भणति 'इत' इत्यादिः। अत्र च 'संश्रयावः' इति द्विवचनान्तक्रियापदं सौहार्दं प्रकटयति, न त्वादेशः प्रतिभाति। अतः प्रणयपोषकं पदमिदं ध्यातव्यमस्ति। अत्र शकुन्तलाया हस्तरूपेण कामरूपस्य वृक्षस्याङ्कुर उत्पादितः किमिति सवितर्क प्रश्नेन प्रसङ्गेऽस्मिन् लावण्यमागतम्। विशेषतः 'दैवेनामृतवर्षिणा' इति पदं चित्तमाकर्षयति। 'अहो' इति पदं निरतिशयसुखप्रदत्वादाश्चर्यं प्रकाशयति। अत्र 'हस्तमादाय' इति वाक्यांशस्य वैशिष्ट्यमधोलिखितमस्ति—

१—वाक्यांशोऽयं बहिर्वलयपरिधापनं दर्शयति किन्तु—

२—छलेनान्तःस्पर्शसुखं व्यञ्जयति।

पथ्यावक्रे छन्दसि विरचितोऽयं संवादः प्रियायामनुरागो वर्द्धयतीत्यपि वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला > त्वरतां, त्वरतां, आर्यपुत्रः!

दुष्यन्तः > (सहर्षमात्मगतम्) इदानीमस्मि विश्वसितः, भर्तुराभाषणपदमेतत्।

(प्रकाशम्) सुन्दरि! नातिश्लिष्टः सन्धिरस्य मृणालवलयस्य,

यदि तेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि।

शकुन्तला > (स्मितं कृत्वा) यथा ते रोचते।

(शाकु.अं.३पृ.२१३)

पूर्वमेतद् दुष्यन्तेनानुभूतं प्रियास्पर्शजनितं सुखं वर्णयित्वा सम्प्रति महाकविः कालिदासः शकुन्तलामुखेन प्रियतमस्पर्शजनितं सुखं वर्णयति। अत्रैकदा पुनर्दुष्यन्तेन स्पृष्टा शकुन्तला लज्जामभिव्यञ्जयति त्वरतामिति। पदेनानेन

पुरुषस्पर्शादपरिचितायाः शकुन्तलाया रोमाञ्चादि विकारोऽध्वन्यते। तथाच तस्याः गुरुजनभक्तिर्लोकलज्जाऽपि लक्ष्यते। किन्त्वत्र 'आर्यपुत्र' इति पदं ध्यातव्यमस्ति। दुष्यन्तेन पूर्वोक्तरीत्या पाणिग्रहणात्पूर्वं शकुन्तलाया न कदाचिदपि एवं पदमुच्चारितमासीत्। अधुना मृणालवलयपरिधापनच्छलेन दुष्यन्तेन तस्याः पाणिग्रहणान्तरे 'आर्यपुत्र' इति सम्भाषणं गान्धर्वविवाहस्य पुष्टिं करोति पूर्णताञ्च दर्शयति, 'करस्पर्शस्तु गान्धर्वः' इति लक्षणम्। पदमिदं दुष्यन्तस्य प्रस्तावोपरि शकुन्तलायाः स्वीकृतिं सूचयति। यथा च राज्ञा अपि चिन्तिता- 'भर्तुराभाषण-पदमिति' अतः दुष्यन्तेन यद्विस्तरेण गान्धर्वविवाहस्य भूमिकादिकं वर्णितं, तमत्र शकुन्तलाया अल्पाक्षरेणैव स्वीकृत्य आत्मनः स्त्रियोचितो बुद्धिविलासः प्रकाशितः। इदमेवात्र वाणीविलासोऽनुशीलयितव्योऽस्ति।

अत्र प्रकाशे दुष्यन्तेन भणितं वाक्यमपि एकां नवीनां प्रणयकलां प्रस्तौति। प्रियतमाया अङ्गस्पर्शमनुभूय अधिकाधिकस्पर्शसुखलाभाशयेन तेनेयं व्याजोक्तिरुच्चारिता। प्रणयिजनानां कृते संवादेनानेन प्रकाशितं चातुर्यमवश्यमेव लाभदायकं भविष्यतीति मे मतिः।

शकुन्तला बहुकालं व्याप्य हस्तधारणच्छलेन राज्ञ एतादृशं वाक्कौशलं विलोक्य कौतुकेन स्मितं कृत्वाऽज्ञापयति 'यथा ते रोचते' इति।

दुष्यन्तः > (सव्याजं विलम्ब्य, प्रतिमोच्य) सुन्दरि! दृश्यताम्-

अयं स ते श्यामलतामनोहरं, विशेषशोभार्थमिवोज्झिताम्बरः।

मृणालरूपेण नवो निशाकरः, करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः॥

(शाकु.३/२१३-२१४)

अत्र दुष्यन्त आत्मनः पुष्पपरिधापनकलाया वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं शकुन्तलाया हस्ते नवीनस्थानगस्य मृणालवलयस्य सौन्दर्यं निरूपयति। अयमपि नायिकाया अनुरञ्जनार्थं नायककृत एकः प्रयासोऽस्ति। संवादेऽस्मिन् 'सुन्दरी'ति पदेन अतितुच्छेनाऽपि अमुनाभूषणेन ते सौन्दर्यं भाषत इति लक्ष्यार्थो निस्सरति।

प्रेयसीं प्रसादयितुमेकेनैव शब्देन निर्मितमिदं सम्बोधनपदं ध्यातव्यमस्ति। अपि च श्यामलतामनोहरमिति वाक्यखण्डेन हस्तस्य मृदुत्वं सौन्दर्यस्य स्वाभाविकत्वञ्च व्यज्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला > न तावदेनं प्रेक्षे, पवनकम्पितकर्णोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः।

दुष्यन्तः > (सस्मितम्) यद्यनुमन्यसे तदहमेनां वदनमारुतेन विशदां करवाणि।

शकुन्तला > तत अनुकम्पिता भवेयम्, किन्तु पुनरहं न ते विश्वसिमि।

(शाकु. ३/२१५-२१७)

अत्रैकदा पुनर्मुग्धात्वं दर्शितमस्ति शकुन्तलया। सा राज्ञः पुष्पपरिधापन-कलायाः प्रशंसामकृत्वाऽऽत्मनो नेत्रयोः (तत्कालमेव समुत्पन्नं) कलुषत्वं वर्णयति। एवं कृते दुष्यन्तस्य पुष्पपरिधापनकर्मणि निहितमनुरागातिशयमन्तरैव तिष्ठति। वस्तुतः प्रियाप्रियतमयोर्मध्य आचरिताः प्रणयव्यवहाराः न कदापि परस्परं प्रशंसामपेक्षन्ते। अतएवात्र शकुन्तलया महता कौशलेन दुष्यन्तस्य मृणालवल्लय-परिधापनक्रियां शब्दबन्धनैरबद्ध्वा तस्याः क्रियायाः सम्मानं रक्षितम्। अपि च व्याजस्वरूपं आत्मनेत्रकलुषत्वं निरूप्य तया प्रियस्पर्शजनितस्य सुखस्यैकं नवीनं द्वारमुद्घाटितम्। राजाऽपि 'चुम्बनदानेऽनुकूलोऽयमवसरः सम्प्राप्तः' इति मनसि निधाय स्मितं कृत्वाऽनुज्ञां याचति 'यद्यनुमन्यसे' इति। वाक्येऽस्मिन् 'वदनमारुतेन' (फूत्कारेण) इति पदं स्मितकरणञ्च राज्ञो मनोभावं दर्शयति। अन्यथा नेत्रनिर्मलीकर्तुं जलेन नेत्रप्रक्षालनमुत्तरीयस्य अग्रभागेन प्रोक्षणादीनि अनेकानि विकल्पानि आसन्। किन्तु 'वदन मारुतेन विशदां करवाणी'ति दुष्यन्तोक्तिरनुकूल-स्यावसरस्य सदुपयोगं निर्दिशति। वाक्येनानेन सूचिता 'दुष्यन्तचातुरी' अधुनाऽपि प्रणयिजनान् वाक्कौशलं शिक्षयति।

दुष्यन्तस्य चुम्बनव्याजमिदमाशङ्क्य शकुन्तला भणति- 'न ते

विश्वसिमी'ति। शाकुन्तलाकृतामाशङ्कामिमां दुष्यन्तः केन प्रकारेण समाधत्ते
इत्यधोलिखितेन संवादेन स्पष्टीभवति। तथाहि—

दुष्यन्तः > मा, मैवम्। नवो हि परिजनः सेव्यानामादेशात् परं न वर्तते।

शाकुन्तला > अयमेव अत्यादरः अविश्वासजनकः।

दुष्यन्तः > (स्वगतम्) नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवावसरं शिथिलयिष्ये।

(मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः)

शाकुन्तला > (प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति)

दुष्यन्तः > अयि! मदिरेक्षणे! अलमस्मदविनयाशङ्कया।

शाकुन्तला > (किञ्चित् दृष्ट्वा व्रीडावनतमुखी तिष्ठति)

दुष्यन्तः > (अङ्गुलीभ्यां मुखमुन्नमय्य आत्मगतम्)

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाऽधरः॥

(शाकु. ३/२१५-२१७)

उपर्युक्तां शाकुन्तलया कृतामाशङ्कामपवारयितुं दुष्यन्तोऽत्र भणति 'मा
मैवमि'ति। 'मा' इति पदस्य द्विरुक्तिः तामाशङ्क्यं सर्वथानिर्मूलयितुमेव प्रयुक्ताऽस्ति।
पुनश्चात्मन नूतनसम्बन्धस्य ऋजुता दर्शयितुं दुष्यन्तो भणति—'नवो हि परिजनः'
इत्यादिः। यथाऽचिरोपगतः सेवकः सेव्यानामादेशादतिरिक्तं कार्यं न किञ्चिदपि
करोति तथाऽहमपि दृष्टिविशदीकरणरूपमेव तवदिष्टं विना न गण्डचुम्बनादिकं
करिष्यामीति।

अतः प्रेयस्या हृद्यात्मानंप्रति विश्वासोत्पादयितुं तथा च तस्याः
पुरुषसम्पर्कजनितां लज्जामपनोदयितुं कदाचित् सखी-सेवकादितुल्य व्यवहारोऽपि
कर्तव्यो भवतीति संवादेनानेन निष्कर्षः समुत्पन्नः। यदि कदाचिल्लज्जा-
धिक्यादविश्वासातिशयो भवेत् तदा तं शमनार्थं प्रियतमेन अवज्ञानिरोधिका
प्रतिज्ञाऽपि कर्तव्या भवति। यथा दुष्यन्तेनात्र कृतमस्ति—'अयि मदिरेक्षणे'

इत्यादिना। अत्र 'सुन्दरी', 'मदिरेक्षणे' इति द्वे सम्बोधनपदे अपि वैशिष्ट्यकारके स्तः। नायिकाया रूपमधिकृत्य भणिते प्रशंसामूलके इमे द्वे सम्बोधनपदे तस्या हृदि रतिभावं विस्तारयतः। अत्र ध्यातव्यमस्ति यत् पुष्पपरिधापनानन्तरे 'सुन्दरी'ति पदं प्रयुक्तमासीत् यदाच अस्मिन् दृष्टिविशदीकरणावसरे 'मदिरेक्षणे' इति नयनसौन्दर्यबोधकं पदं महाकविना कालिदासेन प्रयुक्तमस्ति। अतस्तथ्येनानेन निष्कर्षोऽयं निष्पन्नो भवति यद् 'अवसरानुकूलं सम्बोधनपदं' वक्तव्ये सौन्दर्यं दधाति। तेन प्रणयिजनानामभीष्टसिद्धिरपि भवति।

शकुन्तला > परिज्ञानमन्थर इव आर्यपुत्रः।

दुष्यन्तः > कर्णोत्पलसन्निकर्षादीक्षणमूढोऽस्मि।

(इति मुखमारुतेन चक्षुः सेवते)

शकुन्तला > भवतु प्रकृतिस्थदर्शनाऽस्मि संवृत्ता। लज्जे पुनरनुपकारिणी प्रियकारिण आर्यपुत्रः।

(शाकु. ३/२१८)

यथा उपरोक्ते संवादे 'चारुणे'ति श्लोकेन स्पष्टमस्ति यद् राज्ञ आत्मगता-
ऽलोचनावशाद्विलम्बो जातः। अतः शकुन्तलाऽत्र भणति 'परिज्ञानमन्थर' इति।
नयनाभ्यन्तरे कुत्र पतितो रेणुरिति द्रष्टुं न शक्नोति भवानिति तस्या आशयः।
वाक्यमिदं शकुन्तलायाः पुरुषसमागमजनिताया लज्जाया निवृत्तेरारम्भं सूचयति।
तस्मिन् 'मन्थर' इति पदं लावण्यकारकं वर्तते। अस्तु।

इदानीं दुष्यन्तोक्तिं विमृश्यते 'कर्णोत्पल' इति। संवादेऽस्मिन् राज्ञश्चातुर्यं दर्शनीयमस्ति। स महता कौशलेन आत्मनश्चित्तवृत्तिमनुगोप्य शकुन्तलोक्तिं समादधाति। तस्य वाक्यस्य त्रयोऽर्थाः भवितुं शक्यन्ते। यथा—

(क) कर्णभूषणभूतयोरुत्पलयोः सान्निध्यात् नेत्रविज्ञानविषये संदिग्धवानस्मि।
किमिमे इक्षणे कर्णोत्पले वेति विशेषनिरूपणेऽसमर्थोऽस्मीति। एतेनेक्षण-
योरुत्पलसादृश्यं सूच्यते। यद्वा—

(ख) कर्णोत्पलस्य सामीप्याद्रेणुभिरन्धीकरणाद् दर्शनाक्षमोऽस्मि। यद्वा—

(ग) कर्णोत्पलस्य दृष्टिपथे व्यवहितत्वात्रयनस्य कस्मिन् भागे रेणुरस्तीति दर्शनेऽसमर्थोऽस्मि।

संवादेनानेन तिस्र एव सिद्धयः सञ्जाताः। यथा-

(अ) राज्ञश्चित्तवृत्तिः सुगुप्ताऽतिष्ठत् ।

(ब) शकुन्तलाया उत्पलरूपस्य कर्णाभूषणस्य नेत्रयोश्च प्रशंसाऽभवत्।

(स) वाक्येनानेन प्रशंसिता शकुन्तला राज्ञ्याकृष्टाऽभवत्। अस्तु।

प्रसंगेऽस्मिन् शकुन्तलाया भणितमन्तिमं वाक्यं तस्याः कुलीनत्वं सूचयति। उपकर्तारं प्रति आभाराभिव्यक्तिः सामान्यशिष्टाचारस्यापि एकमङ्गमस्ति। इदमेवात्र संवादवैशिष्ट्यम् ध्यातव्यमस्ति।

दुष्यन्तः > सुन्दरि! किमन्यत्?-

इदमप्युपकृतिपक्षे सुरभिमुखं ते यदाघातम् ।

ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धमात्रेण।।

(शाकु. ३/२१९)

प्रत्युपकाराकरणाद् लज्जितां शकुन्तलामाश्वासयितुमत्र दुष्यन्तो भणति 'इदमि'ति। संवादेऽयं राज्ञो बुद्धिचातुर्यं वाक्कलाकौशलञ्च सूचयति। तेनात्र महता कौशलेन शकुन्तलाया वदनस्य प्रशंसां विधाय आत्मन अधरपानेच्छा अपि प्रकाशिताऽस्ति। यथा मधुपानार्थी भ्रगरः कमलस्यमधुनोऽलाभेऽपि तद्गन्धमात्रमाघ्रायैव परितुष्यति तथा तवाधरपिपासुरप्यहं मुखसौरभमाघ्रायैव परमतोषमाप्नोमीति त्वत्कृत एवाऽयं मम महानुपकार इति।

अत्र प्रशंसामुखेनात्मनोऽभीष्टप्रकाशनं न केवलं शोभनमस्त्यपितु प्रणयिजनैरनुकरणीयमप्यस्ति। एका नवीना रमणी प्रियतमेन प्रशंसिता भूत्वा एव तस्मै आत्मानं समर्पयतीति निष्कर्षोऽत्र सम्पद्यते।

शकुन्तला > (सस्मितम्) असन्तोषे पुनः किं करोति?

दुष्यन्तः > इदम्। (इति व्यवसितः)

शकुन्तला > (वक्त्रं ढौकते)

(शाकु. ३/२२०)

अत्र शकुन्तलाया लज्जाभावः सर्वथा निर्गत इति सूच्यते। राज्ञस्तादृशं वचनं श्रुत्वा सा कौतुकेन भणति 'असन्तोषे' इति। अत्र वचनभङ्ग्या मम सुरभिमुखमाजिघ्रतोऽपि भवतः सन्तोषाभावे सति भवान् किं करिष्यतीत्यर्थो व्यज्यते। सर्वदा वाक्यस्य वाक्येनैव समाधानमावश्यकं न भवति। यदा-कदा प्रत्यक्षक्रियादिभिः कृतं समाधानं न केवलं सन्तोषातिशयं ददात्यपितु समुपस्थितस्य प्रसङ्गस्य शोभामपि वर्द्धयति। शकुन्तलाया वचनं श्रुत्वा दुष्यन्तस्तस्या मुखं चुम्बितुमुद्यतो भवति। मधुकरः कमलगन्धेन सन्तोषमलभमानश्चेत्तदा तेऽधर-पानेऽहमिव कमलमधुपाने व्यवसितो भवतीत्यर्थः, प्रसङ्गेऽस्मिन् शकुन्तलायाः कौतुकपूर्णवचनं, दुष्यन्तस्य च चुम्बनदाने उद्योगः समुत्कर्षकारकं वर्त्तते। नाट्येऽधरपानादेर्निषेधादत्र चुम्बनं न दर्शितम्, किन्तु व्यवहारे नागरकेभ्यः प्रसङ्गेऽस्मिन् चुम्बनदानमेवेति सङ्केतात्मको निर्देशः। अत्र शकुन्तलादुष्यन्तयोर्मध्ये सम्पन्नोऽयं वार्त्तालापः कामव्यवहारस्य उत्कृष्टमुदाहरणमस्ति। प्रियतमया कृता लज्जादिभावाभिव्यक्तिस्तां प्रसादयितुमनुकूलयितुञ्च प्रियतमेण कृतः प्रयासश्चात्र वाग्व्यवहारस्य चरमोत्कर्षं स्थापयति।

शकुन्तला > (कर्णौ दत्त्वा, ससम्भ्रमम्) आर्यपुत्र! एषा खलु तातकण्वस्य धर्मकनीयसी मम वृत्तान्तोपलम्भननिमित्तम् आर्या गौतमी आगच्छति। तद्विटपान्तरितो भव।

दुष्यन्तः > तथा।

(शाकु. ३/२२१)

अत्र 'चक्रवाकवधु! आमन्त्रयस्व सहचरम्; ननु उपस्थिता रजनी'त्यादि (शाकु. ३/२२१) सखीवचनं श्रुत्वा गुरुजनानां भयाद्यनुभूय शकुन्तलया महता क्लेशेन दुष्यन्तोऽपसारितः। तया भणितेऽस्मिन् संवादे 'धर्मकनीयसी'ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। पदमिदं धर्मभगिनी, न तु वस्तुतो भगिनी, न वा कनिष्ठा-भगिनी'ति भावं सूचयति। एतेनास्या अननुमतावपि पितुरसत्त्वसमये न किमपि

कर्तुं शक्नोमीति शकुन्तला दुष्यन्तं प्रत्याययति, गौतम्या महत्वञ्च सूचयति। 'आर्या गौतमी'ति वाक्यांशोऽपि गौतम्याः प्रभावं सूचयति। 'मम वृत्तान्तोपलम्भन-
निमित्तमिति वाक्यांशोऽत्र साभिप्रायमेवास्ति। अनेन न केवलं गौतम्याः स्नेहः
सूचितो भवति अपितु दुष्यन्तस्य सहसाऽपसारणजनितं खेदमपि दूरं गच्छति।
शकुन्तलायाश्च भाविविरहजन्यक्लेशमपि पदेनानेन लक्षयति।

सम्प्रति 'विटपान्तरितो भव' इति वाक्यांशमनुशील्यते। बहिर्गमने स्वरूप-
प्रकाशस्य सम्भवात् 'विटपान्तरितो भव' इति शकुन्तलायास्तत्कालोचित
उपदेशस्तस्याः प्रतिभाविशेषं सूचयति। व्यवहारे अधुनाऽपि प्रायः प्रणयियुगलस्य
समक्षे परिस्थितिरियं समुपस्थिता भवति। तत् संवादोऽयं तं शिक्षयितुं समर्थोऽस्तीति
मे मतिः। इदमेवात्र वाक्कलाकौशलम्।

अभिज्ञानशाकुन्तलमिव अन्येष्वपि नाटकेषु प्रणयियुगलस्य मध्ये
विवाहपूर्वभणितास्संवादाः प्राप्यन्ते। तस्मिन् कतिचन संवादा अधोलिखितास्सन्ति-
उर्वशी > (राजानमुपेत्य सत्रीडम्) जयतु, जयतु, महाराज!

पुरुषा > सुन्दरि !

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते।

जय शब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम्।।

(हस्तेन गृहीत्वैनमुपवेशयति।)

(विक्रम. २/७४)

अत्रापि नायिकायां पुरुषसहवासजनितो लज्जाभावो दृश्यते, किन्तु
उर्वश्या भणितं वाक्यं केवलं राज्ञः समीपे समागतानां शिष्टाचारमेव सूचयति,
न तु तस्याः प्रणयभावं प्रकाशयति। वाक्येनानेन तस्या इन्द्रदासीत्वं पुरुषवस
इन्द्रसखीत्वञ्च सूचयति। राजोक्तिरपि तस्य आत्मगौरवमेव प्रकाशयति। या
इन्द्रातिरिक्तस्य कस्याप्यन्यस्य 'जय' शब्दं नोदीरयसि, तया (त्वया) मम जय
शब्दः समुदीरित इति जितं मयेति भावः। अयं शब्दः प्रणयियुगले प्रीतिसंवर्द्धयितुं
न सक्षमविशेषोऽस्तीति मे मतिः। तथापि प्रियाभणितस्य सामान्यवाक्यस्यापि

एवं वैशिष्ट्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रशंसाकार्यमत्र श्लाघनीयमस्ति। प्रियतमामनुकूलयितुं प्रियतमेनाचरितेषु वाग्व्यवहारेषु संवादोऽयं स्थानवैशिष्ट्यं धारयति च।

विक्रमोर्वशीये अभिनयमेकं प्रणयियुगले प्रीतिवर्द्धने अधुनाऽपि सहायको भवितुमर्हति। तच्च यथा—

उर्वशी >हला! इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि।

(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने सुवृणोति।)

पुरूरवा >(स्पर्शं रूपयित्वा)सखे! नारायणोरुसम्भवा सेयं वरोरुः।

विदूषकः>कथं भवानवगच्छति?

पुरूरवा >किमत्राज्ञेयम्?

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात्।

नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिःकुमुदम्॥

(विक्रमोर्वशीयम् अं.३)

अत्र यद्यपि नायकनायिकयोर्मध्ये प्रत्यक्षवार्तालापं नास्ति तथापि उर्वश्या राज्ञो नयनसंवारणं, पुरूरवसा तस्याः स्पर्शस्य प्रशंसाकार्यं, तयोः परस्परं प्रीतिं वर्द्धयतः। अयमपि प्रणयियुगले सम्मेलनस्य एको विधिरस्ति। पुनश्चात्र 'नारायणोरुसम्भवा सेयं वरोरुरिति वाक्ये शब्दसौष्ठवमतीवाकर्षकमाह्लादकारकञ्चास्ति। उर्विति पदेन कामोद्दीपनं भवति। पुरूरवसा भणितः श्लोकोऽपि प्रसङ्गेऽस्मिन् वैशिष्ट्यं दधाति। अनेन श्लोकेन पुरूरवस उर्वश्यामनन्यासक्तिं द्योत्यते। विशेषतः कुमुदस्योदाहरणमस्य प्रमाणमस्ति।

उर्वशी >(हस्तावपनीय, किञ्चिदपसृत्य)जयतु, जयतु, महाराजः।

पुरूरवा >सुन्दरि! स्वागतम्।(एकासन उपवेशयति)

चित्रलेखा>अपि सुखं वयस्यस्य?

पुरूरवा >नन्वेतदुपपन्नम्।

उर्वशी >हला! देव्या दत्तो महाराजः। अतोऽस्याः प्रणयवतीव शरीर-

सम्पर्कं गताऽस्मि। मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व।

विदूषकः > कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः?

पुरूरवा > (उर्वशीमवलोक्य)-

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं ब्रजसि मे शरीरेऽस्मिन्।

प्रथमं कस्यानुमते चोरितमेतत् त्वया हृदयम्?।

(विक्रम. ३/१२७)

अत्रोर्वशी वाराङ्गनेवाचरति। तस्या एवं राज्ञा सह संश्लेषमज्ञातपुरुष-
सम्पर्काणां स्त्रीणां कृते असम्भवमस्ति। जयतु जयत्विति शिष्टाचारमूलकमस्ति।
'सुन्दरी'ति पदं नायिकां प्रसादयितुं प्रयुक्तमस्ति। पदस्यास्य वैशिष्ट्यं सार्वभौमिकं,
सार्वकालिकञ्चास्ति। 'स्वागतमि'ति पदं राज्ञः हर्षं सूचयति। एकासन उपवेशयतीति
अभिनयनिर्देशः। प्रणयिपुरुषेभ्य आसनदानविधिमासनग्रहणविधिञ्च निर्दिशति।
चित्रलेखोक्तिरत्र तस्याः सखीजनोचितं, दूतीजनोचितं वा वागव्यवहारं दर्शयति।
वयस्य मित्रभूतस्य भवतो राज्ञ इति। उर्वश्या भणिते वाक्ये 'प्रणयवतीव'इति
पदं लावण्यवर्द्धकमस्ति। राज्ञ उपालम्भवाक्ये 'प्रथमं कस्यानुमतेश्चोरितमेतत्त्वया
हृदयमि'ति भागो मार्मिकः सुखदश्चास्ति।

पुरूरवा > इयं तावद् वृद्धिर्मम। पश्य-

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क -

मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम्।

अस्याः सखे चरणयोरहमद्यकान्त-

माज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः॥

उर्वशी > नास्ति मे विभवोऽतः प्रियतरं मन्त्रयितुम्।

(विक्रम. ३/१३१)

अत्र राजा उर्वशीलाभं निरूपयति। भूमेरेकातपत्रं साम्राज्यमपि
प्रेयसीलाभस्यास्य सुखस्य समानत्वं नार्हतीति वचनं श्रुत्वा उर्वशी न केवलं

हर्षमनुभवति अपितु निरुत्तरीभूयाऽत्मसमर्पणमपि करोति। प्रियवाक्यसंरचनायां तस्याः सामर्थ्याभावसूचकः संवादोऽत्र प्रमाणं वर्तते। अतएव कथोपकथनं इदमस्मभ्यं निर्दिशति यत् प्रियतमेन प्रियासम्प्राप्तिजनितस्य सुखस्य पूर्वोपार्जितेन सुखसर्वस्वेनापि श्रेष्ठत्वं प्रतिपादनीयं भवति। अत्र प्रियतमस्य प्रशंसावाक्यानि श्रुत्वा प्रेयसीभि आचरितव्यानि त्रीणि मार्गाणि भवन्ति, तथाहि—

(क) तूष्णीभूय स्मितकरणम्।^१

(ख) विषयान्तरे प्रसङ्गनिक्षेपः।^२

(ग) इह उर्वशीमिवात्मनो वागक्षमत्वं सूचयेत्।

अत्र श्लोके 'सामन्तादि' (पूर्वाद्धे) प्रयुक्ताः शब्दा राजोचितं गौरवमभिसूचयन्ति। परार्द्धे च कान्तादयः शब्दाः प्रणयोचितं माधुर्यं प्रस्तूयन्ति। इदञ्चास्य संवादस्य शब्दप्रयोगगतं वैशिष्ट्यमस्ति।

पुरूरवा > (उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहो विरुद्धार्थसम्पादयितेप्सितलाभोनाम-

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं,

बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः।

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासी-

त्त्वत्सङ्गमेन मम तत्तदिवानुनीतम्॥

(विक्रम.३/१३२-१३३)

अत्र कष्टदायिष्वपि वस्तुषु आनन्दकरत्वं निरूपयन् महाकविना कालिदासेन महताकौशलेन राज्ञो मुखादुर्वश्या कृतं विलम्बमुपालम्भितमस्ति। त्वद्विरहे येषां कोपकलुषता मयानुभूता सम्प्रति ते सर्वेऽपि ममानुकूला अजनिषतेति भावः। संवादेऽस्मिन्—

१-वियोगावस्थाया दुःखम्,

२-संयोगे तस्य दुःखस्य क्रमशः समापनं, तथा च

१ एवं २-अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलाया आचारो द्रष्टव्योऽस्ति।

३-सुखागमनम्।

एतत्त्रयं मनोहारितया वर्णितमस्ति। प्रियतमाप्रियतमयोर्मध्ये विवाहपूर्व-
सम्बन्धोऽतिकोमलो भवति। उपालम्भनात्तस्मिन् विकृतेः सम्भावनाऽऽगच्छति।
अत अनिवार्यबेलायामेवास्य प्रयोगो(तत्रापि माधुर्यावेष्टितरूपे एव)कर्तव्यो
भवति। संवादोऽयं विषयेऽस्मिन् सहायको भवितुं शक्यते।

उर्वशी >अपराद्धास्मि चिरकारिका महाराजस्य।

पुरुरवा >मा मैवम्।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम्।

निर्वाणाय तरुच्छाया, तप्तस्य हि विशेषतः॥

(विक्रम.३/१३४)

पूर्वोक्तेन संवादेन राज्ञो वियोगजनितं दुःखं निरूप्य सम्प्रति उर्वश्याः
प्रतिक्रियां वर्णयति। उर्वशी राज्ञो मनोदशामनुभूय तथा च मया कालक्षेपः
कृतोऽत एव महाराजेन विरहकष्टमनुभूतमतोऽहं महाराजस्यापराधिन्यस्मीति
विनिश्चित्य क्षमापनार्थं भणति 'अपराद्धास्मी'ति। अत्र आत्मनोऽपराधस्य एवं
(स्पष्टतया) स्वीकारोक्तिर्मनोमालिन्यं दूरीकृत्य प्रणयमभिरक्षति। पुरुरवाऽपि
उर्वश्या ग्लानिमपनोदयितुं श्लोकं पठति। श्लोकेऽस्मिन् स एकदा पुनः
प्रेयसीसम्मेलनस्यावसरमिदं प्रशंसति किन्त्वत्र स उर्वश्या कृतं कालक्षेपमपि
प्रशंसति। अनेन तस्य (पुरुरवसः) औदार्यं सूचयति यच्च तयोरनुरागं पोषयति।
अत्र सुखदुःखयोरनुभूतिविषयकः सिद्धान्तो निर्वाणेत्याद्युदाहरणं वक्तुः सम्भाषण-
कौशलं सूचयति, इदमेवात्र अस्माभिः ग्राह्यं वक्तृत्वकौशलम्।

पुरुरवा >सुन्दरि! इयमिदानीमभ्यर्थना।

उर्वशी >कथमिव?

(विक्रम. ३/१३४)

पुरुरवा >अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं शतगुणितेव गता मम त्रियामा।

यदि तु तव समागमे तथैव प्रसरति सुभ्रु! ततः कृती भवेयम्॥

कष्टमयक्षणस्य क्षपयितुमशक्यतया रात्रिर्युगसहस्रायते वियोगिनः, सैव च संयोगिनः समयः सातिशयं त्वरयापसरति 'सङ्कल्पाप्तानन्दक्षणस्य त्वरितापसारिता' नियमादिति। महाकविना कालिदासेन तथ्यमिदं कान्तासम्मित-शैल्यां प्रस्तुत्य दर्शकानां चित्तं हृतमस्ति। अत्र 'शतगुणितेव गता मम त्रियामा' इति श्लोकांशो वैशिष्ट्यकारकः प्रभाववर्द्धकश्चास्ति। बहुकालं यावत् प्रेयस्याः सङ्गमे भवेदित्यत्र नायकस्य मूलाभिप्रायः। अभिप्रायस्यास्य प्रकाशनमत्र वक्तुर्वाक्चातुर्यं प्रकाशयन् प्रसङ्गस्य शोभां वर्द्धयति।

मालविकाग्निमित्रस्थाः संवादाः>

अग्निमित्रः> यद्येवमनपराधासि। उत्तिष्ठ भद्रे! (हस्तेन गृहीत्वैनामुत्थापयति)
(विहस्य)

किसलयमृदोर्विलासिनि! कठिने निहतस्य पादपस्कन्धे।
चरणस्य न ते बाधा, सम्प्रति वामोरु! वामस्य?

(मालविका. ३)

अत्र 'हे! सलीलगत्यादिविलासशीले! वरजघने! कर्कशेऽस्मिन् तरु-प्रकाण्डे स्थापितस्य तव पल्लवकोमलस्य दक्षिणेतरस्य पादस्य पीडा सम्प्रति न विद्यत इति क्रियामध्याहृत्य काक्वा प्रश्नः राज्ञ औदार्यमनुरागञ्च सूचयति श्लोकेनानेनाग्निमित्रेण आत्मनः सहानुभूतिं दर्शयित्वा प्रियाप्रसादनं कृतमस्ति। 'किसलयमृदोरि'ति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति। 'अनपराधासी'ति पदमपि रागवर्द्धकमस्ति। 'वामोरु', 'वामस्य' इति पदद्वयेन महाकवेः शब्दप्रयोगगतं चातुर्यं द्योत्यते।

अग्निमित्रः> भद्रे! यास्यसि? मम तावदुत्पन्नावसरमर्थित्वं श्रूयताम्-
धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृश चिरात्प्रभृति।

स्पर्शामृतेन पूरय

दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः॥

(मालवि. ३/१२५-१२६)

अत्र संवादेऽस्मिन् प्रदर्शिता राज्ञो मनोभावा अधोलिखितास्सन्ति-
'इतः पूर्वमेव मया त्वां प्रति किमपि प्रार्थयितव्यमासीदवसरानवाप्त्या तथा
कर्तुं नापारि। सम्प्रत्यवकाशे लब्धे तत्प्रार्थनाऽऽकर्णनार्थं त्वयाऽवश्यं समयः
प्रदेय' इति राज्ञो निर्बन्धेन तदीयोत्कण्ठितत्वं व्यज्यते। 'धृतिपुष्पमि'ति श्लोकेऽपि
राज्ञः सानुरागत्वं स्पष्टमस्ति। दोहदापूर्तेः कामनाऽत्र वैशिष्ट्यकारिका सामयिकी
च वर्तते। तत्रापि 'धृतिपुष्पं', 'स्पर्शामृतेन', 'अनन्यरुचेरि'ति पदानि वक्तव्ये
लावण्यातिशयं दधति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

अग्निमित्रः >(उपेत्य)

कुप्यसि कुवलयनयने! चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः॥

(मालविकाग्निमित्रम्-४/१६८)

अत्र प्रेयस्या रञ्जनार्थं राजा तया सह संलापमिदं करोति। 'अनन्यसाधारणो
दास'इति श्लोकांशोऽत्र दर्शकानां श्रोतृजनानां वा मनोहरति। अनेन राज्ञः सानुरागत्वं
स्पष्टीभवति। संवादोऽयं नागरकेभ्यः प्रियाप्रसादनविधिं शिक्षयति।

अग्निमित्रः>विसृज सुन्दरि!

सङ्गमसाध्वसं तवचिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे।

परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि॥

मालविका >देवीभयादात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि।

(मालविकाग्निमित्रम्-४/१७३)

अत्र प्रियतमाया लज्जामपनोदयितुं प्रियतमेण भणितं वाक्यमनुशील्यते।
हे सुन्दरि! मत्समागमविषयकं भयं त्यज, तथा च बहुकालात्तव प्रीतिपरायणे
आम्रतरुतुल्यतां गते प्राप्ते मयि त्वं माधवीलताया आचरणं धारय, अथवा
प्रियप्राप्तौ समागमलज्जां परित्यज्य माधवीलताऽऽम्रतरूमिव त्वमिदानीं
मामालिङ्गयेत्याशयः।

अत्र 'सहकारतां गते मयि' इत्युक्ताऽऽत्मनः प्रणयेऽत्र स्थिरता तथा च कन्याजनस्य निःशङ्क-प्रवृत्तियोग्यता, अतिमुक्तलताऽऽचारिता धारणोपदेशे-
नालिङ्गने गाढताप्रार्थना चेत्याद्यर्था व्यज्यन्ते।

मालविकयाऽपि 'देवीभयाद्युत्तया' स्वस्या अनुरागातिशय विजृम्भितः,
सङ्गमोत्सुकभावो व्यञ्जितश्चास्ति।

अग्निमित्रः > दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि! वैम्बिकानां कुलव्रतम्।

तन्मे दीर्घाक्षि! ये प्राणास्ते त्वदाशा निबन्धनाः॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः। (इति संश्लेषमुपजनयति)

अत्र परिग्रहबहुत्वेऽपि भवतीमभिलष्यैव जीवामीति भावप्रकाशनेन राज्ञा आत्मन उत्कटानुरागवत्ता व्यक्ता किन्तु संवादोऽयं न तथा अर्थगौरवं धारयति यथा शाकुन्तले दुष्यन्तेन भणिते 'परिग्रहबहुत्वेपी'त्यादिश्लोके प्राप्नोति। यद्यपि संवादोऽयं धीरललितनायकस्याग्निमित्रस्य तुल्यमेवास्ति तथापि सामाजिकेषु शाकुन्तलीयः संवाद एव प्रशंसनीयो भवितुं शक्यते।

अविमारकः > न त्वं प्रिये! मम नवासि मनोभियोगात्,

किं कम्पसे पवनवेगहता लतेव?

भद्रे! भयं त्यज, कुरुष्व मयि प्रसादं,

किं वा प्रलप्य बहुधा शरणागतोऽस्मि॥

(अविमारकम् अङ्क ३/८२)

अत्रैकदा पुनः प्रेयस्यै भयत्यागार्थं प्रियतमदत्तो निर्देशः प्राप्यते। अत्रापि आलिङ्गनादिक्रियादिभिः सङ्गमनार्थं नायिका नायकेन प्रेरिताऽस्ति किन्तु संवादोऽयं शाकुन्तलीयस्य संवादास्य स्तरं स्पर्शयितुमपि अक्षमोऽस्ति किं वा पुनः लङ्घने। प्रणयिप्रणयिन्योर्मध्ये विवाहपश्चात् कृता वार्त्तालापाः >

(अथवा पतिपत्न्योर्मध्येसंलापिताः संवादाः) >

यद्यपि विवाहोपरान्तेऽपि मानवत्यः स्त्रियो मानमाचरन्ति तथा च

पुरुषास्तासां मानरक्षणमपि कुर्वन्ति(आत्मनः प्रियतमां प्रसादयन्ति वा) तथापि अत्र संलापस्य प्रमुखविषयः सुरतामोदो न भवति।^१ पतिपत्न्यः प्रायः परस्परं सुखदुःखयोः सहभागिन्यो भवितुं प्रयासं कुर्वन्ति। आगामिविगतयोः दुःखयोः कारणनिवारणादिविषयस्तेषां संलापस्य मुख्याधारो भवति। सामाजिकैः सह कथं व्यवहारः करणीय इत्यपि तेषां चिन्ताया विषयो भवति। इदानीमेतत्सर्व-मुदाहरणपुरस्सरमनुशील्यते। तथाहि—

शकुन्तला > उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः! नूनं मे सुखप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीत्। येन सानुक्रोशोऽपि आर्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः।

(शाकु. ७/५४८)

अनुभूतविरहतापो दुष्यन्त इदानीं शकुन्तलां पत्नीत्वेनाङ्गीचकार इत्यालोच्य मारीचाश्रमस्थितया शकुन्तलया सह संलपिता वार्ता अत्र पतिपत्न्योर्मध्ये भणिताः संवादा इव मन्यते। अत्र शकुन्तलाऽनुनयप्रकाशपूर्वकं पादयोः प्रणतं पतिमुत्थापयन्ती भणति उत्तिष्ठत्विति। मम पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मणो दुरदृष्टवशादेव दुःखभोग आसीत् येन मयि अनुरागातिशयेन सदयोऽपि भवान् विरसः सञ्जातः, न भवतोऽपराध इति तात्पर्यम्। अत्रानेन संवादेन(वाक्येन वा) शकुन्तलायाः सौशील्यादिगुणातिशयः प्रकाशते। इदमेवास्य संवादस्य वैशिष्ट्यमस्ति।

शकुन्तला > अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभागी अयं जनः?

दुष्यन्तः > उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि।

मोहान्मया सुतनु! पूर्वमुपेक्षितस्ते,
यो वाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य,
कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि॥

(शाकु. ७/५४९)

अत्र शकुन्तलया पृष्ठः प्रश्नः कुशलप्रश्नविधेरेकं नवीनं रूपं वर्तते। 'स्मृतो' इति पदमत्र शिष्टाचारं शिक्षयति तथा च 'दुःखभागी'ति पदमत्रैकदा पुनः शकुन्तलायाः शीलं निरूपयति। दुष्यन्तवाक्येऽपि 'उद्धृतविषादशल्य' इति वाक्यांशस्तस्य विरहावस्थागतं दुःखातिशयं प्रकाशयति। विषादशल्योद्धारप्रकारं निर्दिशति 'मोहानि'ति। श्लोकेऽस्मिन् 'परिबाधमानः' इति पदं विलक्षणमस्ति। यथा-परिबाधमानः परितः सर्वतो वा पीडयन्। नेत्रयोर्निर्गत्य कपोलावति-क्रम्योपचयेन चिरावस्थानेन चाधरं निपीडयन्नित्यर्थः। अनेन वाष्पविन्दूनामनवरतपातित्वं, स्थूलमुष्णत्वं, चिरावस्थायित्वञ्च ध्वन्यते। शोकजनितवाष्पविन्दूनां तथात्वसम्भवात् अत एव अधरपीडनमपि सम्भाव्यते। 'बाधमानो' इत्यनेन च अधरस्यातिकोमलत्वं व्यञ्जयता शकुन्तलाया अपि सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते। व्यवहारे संवादेनानेन दुष्यन्तेन त्रयो लाभा उपार्जिताः। यथा-

प्रथमः-तेन आत्मनः शोकं दुःखञ्च प्रकाशितम्,

द्वितीयः-प्रियतमा शकुन्तला तेन प्रसादिता,

तृतीयश्च-प्रियतमायाः गात्रस्पर्शजनितः सुखलाभोऽभवत्। अयं प्रियतमस्य व्यवहारचातुर्यं शिक्षयति।

दुष्यन्तः >तेन हि ऋतुसमागमचिह्नं प्रतिपद्यतां लताकुसुमम्।

शकुन्तला >नास्य विश्वसिमि। आर्यपुत्र एव एनं धारयतु। (शाकु. अं. ७)

अत्रैकदा पुनर्दुष्यन्तेनात्मनो वाक्चातुर्यं दर्शितमस्ति। अत्र ऋतोर्वसन्तस्य, ममेति गूढोऽर्थः। लतावल्ली, लतेव तन्वी त्वमिति गूढाशयो वर्तते। यथा लता वसन्तादिसमागमचिह्नभूतं स्वपुष्पं धारयति तथा 'त्वमपि मत्समागमचिह्न-भूतमिदमङ्गुलीयकं पुनर्धारय' इति तात्पर्यम्।

शकुन्तलावाक्ये 'विश्वसिमि'ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अङ्गुलीयकस्य धारणे पुनरपि स्वाङ्गुलीतः तस्य भ्रंशे पुनरपि स्वविरहो भवीष्यतीत्युत्प्रेक्ष्य शकुन्तला राजानं तदाग्रहात् वारयति। अत्र 'आग्रहास्वीकृतेश्च' प्रस्तुतिः मनोहारिणी

वैशिष्ट्यकारिका चास्ति।

दुष्यन्तः >प्रिये! अवलम्ब्यतां पुत्रः, त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि।

शकुन्तला >लज्जे खलु आर्यपुत्रेण सार्द्धं गुरुजनसमीपं गन्तुम्।

दुष्यन्तः >आचारयितव्यमेतदभ्युदयकालेषु तदेहि तावत्।

(शाकु. ७/५५३)

अत्र शकुन्तलादुष्यन्तयोर्मध्ये सदाचारमधिगृह्य तर्कवितर्क भवति।
दुष्यन्तः पुत्रभार्यासहितो भूत्वा मारीचस्य समीपं गन्तुमिच्छति। अनेन
अभ्युदयसम्भावना सूचिता भवति किन्तु शकुन्तला राजनियोगानुष्ठानमङ्गीकुर्वती
सलज्जां भणति 'लज्जे' इति। पत्या सह गुरुजनसमीपे गमनं लज्जाकरमिति
शकुन्तलाया आशयः। अनेन स्त्रीगतमौचित्यं ध्वनितं भवति। दुष्यन्तः शकुन्तलाया
लज्जां परिहरन् सङ्गतिं भणति 'आचरितव्यमिति'। अभ्युदयिककालेषु भर्त्रा
सह गुरुसाक्षात्कार आचार एव अतो न लज्जितव्यमिति तात्पर्यम्। अपि च
शास्त्रसम्मतं तर्कमुद्धृत्य पत्याः समाधानं कर्तव्यं भवतीत्यत्र निष्कर्षः सञ्जातः।
देवी >जयतु, जयत्वार्यपुत्रः।

पुरूरवा >स्वागतं देव्यै।

देवी >आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोऽपि व्रतविशेषो मया सम्पादनीयः।

तन्मुहूर्तमुपरोधं सह्यताम्।

पुरूरवा >मा मैवम्। अनुग्रहः खलु नोपरोधः। (विक्रम.अंङ्क-३/११७)

अत्रारम्भे स्वागतशिष्टाचारोऽस्ति। ततो देव्या आत्मनोऽभीष्टं
प्रस्तावितमस्ति। तत्र 'उपरोधः', 'प्रतिबन्ध' इति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। मया
सह भवता स्थातव्यमित्येवं रूप एव प्रतिबन्धो बोध्यः। इत्थमुक्तिश्च
मानस्यान्तर्गतत्वं व्यञ्जयति। राजा स्वभार्या समाश्वासयति व्रतेऽपेक्षितत्वेन भवतीं
मां स्वसहचरमिच्छतीति मयि कृपा भवत्या नायं मयि प्रतिबन्धः। तन्मुहूर्तमुपरोधः
सह्यतामिति मा भण इति प्रार्थना। अत्र नारीणां मानलीला, पुरुषैस्ताषां

मानरक्षणश्चेति वाग्व्यवहारा दर्शनीयाः।

पुरूरवा > किं नामधेयमेतद्देव्या व्रतम्?

देवी > (निपुणिकामवेक्षते)

निपुणिका > भर्तः प्रियानुसादनं नाम।

पुरूरवा > (देवीं विलोक्य) यद्येवम्,

अनेन कल्याणि ! मृणालकोमलं, व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम्।

प्रसादमाकांक्षति यस्तवोत्सुकं स, किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते?

देवी > (सस्मितम्) नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित

आर्यपुत्रः।

(विक्रम. ३/११९)

अत्र 'निपुणिकामवेक्षते' एतेन स्वयमुत्तरदानासामर्थ्यं, तेन चोत्तरस्यान्त-
र्निहितकटुभावत्वं व्यञ्जयति। अनेन मानवत्या देव्या मानाधिक्यमपि सूचयति।
मानाभिव्यक्तेरयमपि एको विधिरिति कामिजनैर्ध्यातव्योऽस्ति। पुनश्च राजोक्तः
श्लोकः प्रियानुरञ्जनस्योत्तममुदाहरणमस्ति। तत्रापि 'कल्याणी'ति देव्या हितचिन्तकं
स्वभावं प्रशंसति। 'मृणालकोमलमिति' पदं देव्याः शारीरिकीं प्रशंसां कर्तुं
प्रयुक्तमस्ति। 'दासजन' इति पदमत्र ध्यातव्यमस्ति। यतोहि उर्वश्याः
सकाशेऽपि (छद्मरूपे) राजा तस्या आज्ञाकरत्वं मधिगम्य आत्मनः कृतार्थत्वं
मन्यते। अतएव निष्कर्षोऽयं निःसरति यत् प्रेयस्यः प्रियेषु आधिपत्यं वाञ्छन्ति
फलतः तासामाधिपत्यमङ्गीकृत्य प्रणयिजनाः सम्यगामोदं सुखादिकञ्च लभन्ते।

देवी > आर्यपुत्र! इतस्तावत्।

पुरूरवाः > अयमस्मि।

देवी > (राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य) एषाहं देवतामिथुनं रोहिणी-
मृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रमनुप्रसादयामि। अद्य प्रभृति
यां स्त्रियमार्यपुत्रः प्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी,
तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्त्तितव्यमिति। (विक्रम. ३/१२१)

अत्र 'अयमस्मी'ति वाक्यं तदनुसारमाचरणञ्च दम्पतिषु सौहार्दवर्द्धकमस्ति। पुनश्चात्र 'एषाहमि'त्यारभ्य 'वर्त्तितव्यमि'ति पर्यन्तं देव्याः वाक्यं प्रधानमस्ति। 'देवतामिथुनं रोहिणीमृगलाञ्छनमि'ति वाक्यखण्डमत्रागामिनः प्रसङ्गस्य सन्दर्भं सूचयति। 'अद्य प्रभृती'ति वाक्येन देव्या आत्मनः सन्देहादि स्पष्टीकृतमस्ति। 'मया प्रीतिबन्धेन वर्त्तितव्यमि'ति वाक्यांशोऽत्र प्रभावातिशयकारकः। अनेन देव्याः कुलीनत्वं, शीलं, धैर्यमौदार्यञ्चानेका गुणाः प्रकटयन्ति। अप्रकटरूपेण वाक्यांशोऽत्र राजानमुपालम्भति समाश्वासयति च। इदमेवात्र संलापकौशलम्।
 पुरुरवा > दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्यै हर्तुमेव वा दासम्।

नाहं पुनस्तथा त्वं यथा हि मां शङ्कसे भीरुः।

देवी > भव वा, मा वा। यथानिर्दिष्टं सम्पादितं प्रियानुसादनं व्रतम्।

दारिका!!! एते गच्छामः। (इति प्रस्थिता)

पुरुरवा > प्रिये! न खलु प्रसादितोऽस्मि, यदि सम्प्रति विहाय गम्यते।

देवी > आर्यपुत्र! अलङ्घितपूर्वो मया नियमः। (इति सपरिवारा निष्क्रान्ता)

(विक्रम. ३/१२१)

अत्र पुरुरवसा आत्मनश्चौर्यानुगोपनं दर्शनीयमस्ति। तेनैवमात्ममर्पणं तस्य अन्यासक्तचित्तवृत्तिं सूचयति। त्वं मां यादृशमन्यवनिताऽसक्तं सम्भावयसि स्वीयया भयशीलस्वभावतया तादृशोऽहं नास्मि। इयं त्वन्या कथा। तवाहंदासः। त्वं मां स्ववशे स्थापयितुमन्यवनितायै दातुं वा यथेच्छमधिकरोषि। तत्र तव कामवृत्तिः। मम तु सदैव त्वमेव प्रभुरिति भावसंयुक्ता राजोक्तिस्तस्या मनोमालिन्यमपहर्तुं प्रभावशीला न भवति। अत एव देवी किञ्चिद्भुक्षत्वं प्रकाशयन्ती भणति 'भव वा मा वेति'। अनेनोत्तरेण देव्या विधीयमानं व्रतं केवलं दाक्षिण्यप्रदर्शनं न परमार्थतो मानव्यपगमकृतमिति व्यज्यते। असत्यं कथमपि प्रियानुरञ्जने समर्थं न भवतीत्यपि ध्यातव्यं तथ्यमस्ति। संवादोऽयं पतिपत्न्योर्मध्ये मानलीलां प्रियानुरञ्जनमपि प्रकाशयति।

पुरूरवा > त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि! मया तमसि मज्जता।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेत्तनेव गतासुना।।

मयूरः परभृद्धंसो रथाङ्गोऽल्गिर्गजः पवर्तः सरित्कुरङ्गः।

तव कारणेनारण्ये भ्रमता को नु खलु पृष्ठो मया रुदता।।

उर्वशी > अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः।

(विक्रम. ४/१९१)

अत्र प्रस्तुतः संवादः पत्नीत्वेन गृहीतया उर्वश्या सह राज्ञः पतिकल्पितं व्यवहारं सूचयति। अतोऽयं मया शीर्षकेऽस्मिन् समाविष्टः। संवादेऽस्मिन् राजा व्यतीताया वियोगावस्थायाः सम्प्राप्तस्य संयोगकालस्य च वर्णनं करोति। अत्र राज्ञा दत्तोपमा तस्य शोकाधिक्यं व्यञ्जयति। वक्तव्ये लावण्यञ्च दधाति। 'यथा कश्चन म्रियमाणदशायां मूर्च्छापतितो भाग्योदयेन पुनः संज्ञां प्रतिपद्यते तद्वदहं त्वद्वियोगजनिते शोके मज्जन् भाग्यवशात् त्वामधिगतवानस्मि' इति भावः श्रोतृजनानां मनसि सहसा प्रविश्य राज्ञः शोकहर्षयोरतिरेकं सूचयति। यच्च संवादस्यास्य साफल्यमस्ति। उर्वशीवाक्यमपि राजानं परितोषयितुं सहायकं भवति। वाक्येनानेन उर्वश्याः सत्यवादित्वं कृतज्ञत्वञ्च सूचयति। ये च सौहार्दवद्भक्ते स्तः। पुनश्चात्र 'मयूर' इति श्लोके वाक्प्रवाहो रमणीयोऽस्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

उर्वशी > कथयिष्यामि। एतत्तावत्प्रसीदतु महाराजो यन्मया कोपवशं

गतयैतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः।

पुरूरवा > कल्याणि! न तावदहं प्रसादयितव्यः। त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नवाह्या-

न्तःकरणोऽन्तरात्मा। कथय! कथमियन्तं कालमवस्थिता मया

विना भवती?

(विक्रम. ४/१९३)

अत्र उर्वश्या कृता आत्मापराधस्वीकृतिः पुरूरवसा दत्तमाश्वासनञ्च विमर्शयोग्यमस्ति। आत्मनो मानलीलाया विरहावस्थायामस्यां परिणतिं प्रेक्ष्य लज्जितोर्वशी क्षमापनं करोति। इदं तु तस्या निश्चलवृत्तिं सूचयति। संवादोऽयं

वस्तुतः गार्हस्थ्यसुखस्याधारं प्रस्तौति। पुरुरवा अपि कान्तासमाश्वासनयोग्यैः
वचनैरुर्वशीं समाश्वासयति। स आत्मनो दुःखादुर्वश्या दुःखस्य प्राधान्यं ददाति।
तस्य संवादे 'त्वदर्शनादेव प्रसन्नवाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा' इति वाक्यांशस्तत्रापि
'वाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा' इति समस्तपदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। विशेषतः
शब्दसौष्ठवमत्रश्लाघनीयं वर्तते। अनेन चोर्वश्याः सौन्दर्यातिशयं राज्ञो रागातिशयश्च
प्रकाशते। पुनश्च 'कथय' इत्यारभ्य 'भवती'ति पर्यन्तं वाक्यं प्रणयिजनानां चाटु-
कारित्वं दर्शयति। आवश्यकतानुसारं प्रत्येकं वाक्यं प्रयोजनीयमस्तीति मे मतिः।
पुरुरवा > प्रिये ! सर्वमुपपन्नम्,

रतिखेदसुप्तमपि मां शयने या मन्यसे प्रवासगतम्।

सा त्वं प्रिये! सहेथाः कथं मदीयं चिरवियोगम्॥

(विक्रम. ४/१९४)

अत्र महाकविना कालिदासेनातिरमणीयं तर्कं समुपस्थापितमस्ति 'रति'
इति। अनेन उर्वश्या राज्ञि रागातिशयं लक्ष्यते तथा च रतिगृहस्य रहस्यमिदं
श्रोतृजनानां मनसि काममुद्वेलयति। कथाप्रसङ्गेऽस्मिन् उर्वश्याः रागातिरेकस्य
राज्ञा कृतेऽयमभिस्वीकृतिः तयोर्मध्ये सौहार्दं वर्द्धयति।

उर्वशी > प्रियंवद! महान खलु कालस्तव प्रतिष्ठानान्निर्गतस्य। असूयन्ति
मह्यं प्रकृतयः। तदेहि निवर्त्तावहे।

पुरुरवा > यदाज्ञापयति भवती।

(विक्रम. ४/१९६)

अत्र 'असूयन्ति मह्यं प्रकृतयः' इति वाक्यं लावण्यकारकमस्ति। अन्यथा
'मया सह विहर्तुमियन्तं कालं भवान्प्रतिष्ठानादन्यत्रस्थितस्तमिमं मम दोषं प्रकृतयः
प्रकाशयन्ती'ति वाक्यमपि प्रयोजनीयमासीत् किन्त्वसूयन्तीति पदं वक्तव्ये एकां
चमत्कृतिमुत्पादयति। प्रियंवद् ! मिष्ठभाषिन् ! एतत्सम्बोधनमप्यत्रात्युपयुक्तम्।
राजोर्वशीरूपं प्रशंसति तत्तस्य प्रियं वचनम्। न भूतार्थव्याहृतिरिति उर्वशी-
विशेषणेनानेन विवक्षति। संक्षेपतः संवादोऽयमुर्वश्या भर्ता हितकारिस्वभावं

प्रकाशयति। इदमेवास्य संवादस्य वैशिष्ट्यमस्ति।

पुरूरवा > स्वागतं पुत्रवत्यै। इत आस्यताम्। (अर्धासनं ददाति।)

(विक्रम. ५/२१७)

अत्र 'पुत्रवत्यै' इति सम्बोधनं समयानुकूलमस्ति। आत्मजस्य प्राप्तिकाले राज्ञा प्रयुक्तमिदं पदं तस्य हर्षातिरेकं सूचयति। वस्तुतः पुत्रवत्यै स्त्रियैः सम्मानं दातुं सम्बोधनेनानेनाधिकं न किमपि भवितुं शक्यते। विशेषतः सन्तानप्राप्तेः प्रथमसूचनावसरे। इति।

पुरूरवा > कल्याणि !

अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव ।

पौलोमीसम्भवेनेव जयन्तेन पुरन्दरः॥ (विक्रम. ५/२१९)

अत्र पुरूरवा आत्मनः पुत्रप्राप्तिजनितं हर्षं प्रकाशयनुर्वश्यास्तथा च तस्याः पुत्रस्य प्रशंसां करोति। सर्वगुणोपेतं पुत्रं जनयितुं स उर्वशीं प्रशंसति, तस्यै धन्यवादश्च ददाति। यद्यपि सन्तानोत्पत्तौ स्त्रीपुरुषयोः समानसहयोगो भवति तथापि दशमासपर्यन्तं गर्भधारणं ततः प्रसववेदनादिसहनं स्त्रीणां कष्टाधिक्यं सूचयति। अतः सफलमनोरथः पुरुषः (पुत्रवानिति तात्पर्यं यद्यात्मनो भार्यायाः प्रशंसां करोति तदा तदनुचितं नास्ति, अपितु सौहार्दवर्द्धकमेव भवति। अस्तु। संवादेऽस्मिन् 'पुत्रिणामग्र्यः' इति पदमानन्दातिशयं सूचयति। वस्तुत एतदतिरिक्तं न किमपि पदं विषयमिमं परिभाषितुं शक्यते। अनेन च वक्तव्ये उत्कर्ष आगतः। पुनश्चेन्द्रस्योदाहरणं (उपमा) लावण्यातिशयं जनयति। इदमेवास्य संवादस्य वैशिष्ट्यम्।

पुरूरवा > (सावेगम्)

किं सुन्दरि! प्ररुदितासि ममोपपन्ने, वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमोदे।

पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती, मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्त्रैः?

(विक्रम. ५/२१९)

अत्र श्लोकस्य पूर्वार्द्धे समुपस्थितावसरस्य वर्णनं दर्शनीयमस्ति। तत्रापि 'वंशस्थितेरधिगमान्मम महतिप्रमोदे उपपन्ने' इति श्लोकांशेन महाकविना प्रदर्शितो भावश्चित्ताकर्षकः। श्लोकस्य परार्द्धोल्लिखिता उर्वश्या अवस्थाऽपि दर्शकान्वि-
मोहति। अत्र 'अश्रुविन्दूनां पतनं मुक्तावलीव प्रतिभाती'ति कविसङ्कल्पना चित्ताकर्षका अस्ति। शृंगारप्रियचेतसां तु वागव्यवहारोऽयं प्रणयकलायां प्रशिक्षूणां कृते शिक्षास्पदोस्तीति मे मतिः।

धारिणी >अहो! भर्ता!

अग्निमित्रः>अलमलमुपचारयन्त्रणया-

अनुचितनूपुरविरहं नार्हसि तपनीयपीठिकालम्बि।

चरणं रुजापरीतं कलभाषिणि! मां च पीडयितुम्।।

धारिणी >जयतु जयत्वार्थपुत्रः।

(मालविका.४/१४६)

यथा मया पूर्वमेवालोचितमस्ति परिणयसूत्रेणाबद्धाः प्रियतमप्रियतमाः परस्परस्य सुखदुःखेषु सहभागित्वं निर्वहन्ति। अत्र राजोक्तिरियं तथ्यमिदमेव स्पष्टीकरोति। संवादोऽयं राज्ञः सहानुभूतिं प्रकाशयति। 'अलमलमि'ति राज्ञः स्नेहातिशयं द्योतयति। यत उपचारो हि सामान्यतः स्नेहिजने कैतवम्।

उपचारः कर्त्तव्यो यावदनुत्पन्नसौहृदाः पुरुषाः।

उत्पन्नसौहृदानामुपचारः कैतवं भवति।।

इति स्मरणात् विशेषतश्चास्यां वेदनायां स्थितौ वृथा तवोत्थानादि व्यापार इति भावः। सम्प्रति संवादेऽस्मिन् प्रयुक्तानि पदानि अनुशील्यन्ते 'अनुचित-
नूपुरविरहमि'ति पदं राज्ञो विलासप्रियता व्यञ्जयति। तपनीयपीठिकालम्बित्वेन समृद्धयतिशयः क्षणिकविश्रान्तिश्च प्रतीयते। कलभाषिणीत्युपचारस्य वचसैव सम्पादयितुमौचित्यं जातत्वं चेति अर्थो व्यज्यते। अत्र चरणमित्यस्य मामित्यस्य चैकत्र पीडनक्रियया लावण्यमागतम्। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

अग्निमित्रः >देवि! अपि सह्या वेदना?

धारिणी > अद्यास्ति मे विशेषः।

(मालविका.४/१४७)

अत्र राजा निजागमनस्य प्रयोजनं प्रकाशयन् स्पष्टाक्षरैर्देव्याः स्वास्थ्यं पृच्छति। सुखेषु उत्कर्षकामनापूर्वकं, दुःखेषु दुःखनाशस्य कामनापूर्वकं कुशलप्रश्नः कर्तव्यो भवति। इदमेवात्र ध्यातव्यं वाग्वैशिष्ट्यमस्ति।

धारिणी > गच्छत्वार्थपुत्रः कार्यसिद्धये।

अग्निमित्रः > देवि! आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः। शीतक्रिया चास्या रुजःप्रशस्ता।

तदत्र नीयतां शयनम्।

धारिणी > बालिकाः!!! आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठतः।

(मालविका.४/१५५)

अत्र 'गच्छत्विति' देव्या वचनेन राजकार्यस्य कार्यान्तरापेक्षया प्रथमसम्पाद्यतानिवेदनेन तस्याः कर्तव्यजागरुक्ता व्यञ्जयति। तत्रापि 'सिद्धये' इति पदं शुभकामनानिर्दिशन् वक्तव्ये प्रभाववैशिष्ट्यं दधाति। अग्निमित्रवचनमपि तस्य सौहार्दं, चिकित्साविषयकं ज्ञानञ्च प्रकाशयति। एभिः स्नेहसिक्तैर्वचनैर्दाम्पत्यजीवनं सुखी भवतीत्यत्र निष्कर्षः।

मालविका > भर्तः! मा तावत्सहसा निष्क्रामतु। सर्प इति भण्यते।

(मालविका.४/१८३)

अत्र मालविकोक्तिस्तस्याः प्रेमगाढतामभिव्यञ्जयति। संवादेऽस्मिन् नारीणां भीरुत्वं दर्शनीयमस्ति। पूर्वाद्धे शब्दसौष्ठवं वैशिष्ट्यं दधाति। 'सहसेति' पदमत्र चमत्कृतिमुत्पादयति यदा च परार्द्धस्थितं 'सर्प' इत्यादि वाक्यं कण्ठकौशलमपेक्षते। काकुं प्रयुज्य परिस्कृतेन कण्ठेनोच्चारितमिदं वाक्यं भयोत्पादने सामर्थ्यातिशयं धारयति।

उदयनः > अनुरूपमेतद् भवत्याभिहितम्—'वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन'

इति। पद्मावति! आस्यताम्। किमिदानीं नास्यते?

पद्मावती > आर्यपुत्र किं मया सहोपविष्ट एतं जनं द्रक्ष्यति?

उदयनः >कोऽत्र दोषः?

पद्मावती >आर्यपुत्रस्यापरः परिग्रह इत्युदासीनमिव भवति।

उदयनः >कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनात्परिहरतीति बहुदोषमुत्पादयति।

तस्मादास्यताम्।

(स्वप्न.६/२२०-२२१)

अत्र पद्मावत्युदयनयोर्मध्ये सदाचारविषयकं प्रश्नोत्तरमनुशीलयितव्यमस्ति। आदौ उदयनः पद्मावत्या अभिमतं प्रशंसति। तत्र 'अनुरूपमेतदि'ति एकेनैव पदेन पद्मावत्याः कुलशीलादिकाः सर्वगुणाः प्रकाशन्ते। अतः पदमिदं आचरयितव्यमधुनापीति मन्यते। पुरातनपरिग्रहस्य स्वजनानां सम्मुखे नूतनपरिग्रहेण सहोपवेशनमनुचितं तथा च किमिदं तथ्यं भवान् न जानासीति जिज्ञासया पद्मावती पृच्छति 'किं मये'ति। 'उदासीनमिवे'ति पदमत्र प्रभाववैशिष्ट्यं जनयति। 'कलत्र'इति उदयनोक्तिः प्रसङ्गेस्मिन्नतिरमणीया। शब्देनानेन संवादेऽस्मिन् प्रभावः, प्रवाहश्चागतः।

कुन्तिभोजः >देवि! नित्यप्रसन्नमपि ते मुखमद्यातिप्रसन्नमिव। किङ्कृतोऽयं प्रहर्षः?

देवी >ननु महाराजेन कथितं कुरङ्गीनिमित्तं दूत आगत इति।

तदचिरेण जामातरं प्रेक्ष इति।

(अविमारकम् १/५)

अत्र पतिपत्न्योर्मध्ये सन्ततेर्विवाहविषयिणी चर्चा समुपस्थितास्ति। राजोक्तौ तेन कृता भार्याप्रशंसा चित्तमाकर्षयति। 'नित्यप्रसन्नमपी'ति पदमत्र राज्ञः प्रशंसावाक्यस्य प्रभावं वर्द्धयति। अनेन देव्याः सौन्दर्यातिशयं, स्वभावसारल्यं, सार्वकालिकी प्रसन्नता च व्यज्यते। 'अचिरेण जामातरं प्रेक्ष'इति वचनमत्र मातृवात्सल्यं सूचयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

सौदामिनी >आर्य! न पारयाम्यविश्रान्ता गन्तुम्।

विद्याधरः >तेन हि कस्मिंश्चित् पर्वते मुहूर्त्तं विश्रम्य गमिष्यावः।

(अविमारकम् ४/१९९)

अत्र पत्या निजभार्याया दुःखभागित्वं सुखेच्छापूरणञ्च दर्शनीयमस्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् सौदामिन्या कृता आत्मनोऽसामर्थ्याभिव्यक्तिर्विनयभावसंयुक्ता, विद्याधरेण दत्तमाश्वासनं समयानुकूलञ्चास्ति। अतोऽयं संवादो दम्पतीन् शिष्टाचारं शिक्षयति। 'पर्वते' इति आकाशचारिणां कृते स्वाभाविको विश्रामस्थलः।

सीता > शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः, किमेतत्?

रामः > स्थाने खलु कृता चिन्ता।

(प्रतिमानाटकम् ५/१२९)

अत्र 'मुखराग' इति पदं सीतायाः विलासेच्छां लक्षयति। 'शोकशून्य-हृदयस्येव' इति वाक्यांशेन रामस्य चिन्ताधिक्यं सूचयति। सम्पूर्णतः संवादोऽयं सीतायाः पतिभक्तिं सूचयति। भार्याभर्त्रोर्मध्ये नैतिककुशलप्रश्नस्य वाक्यमिदमेकमुत्कृष्टमुदाहरणमस्ति। विशेषत आकस्मिकायां विपत्तौ संवादोऽयं वक्तुः सहानुभूतिप्रकाशने जिज्ञासाप्रकाशने च विशेषसहायकोऽस्ति।

निष्कर्षः >

अनेन प्रकारेण प्रकरणोऽयं समाप्तिमधिगच्छति। विवाहपूर्वं नानाप्रकारैः मधुरवचनैः प्रियासन्तोषणं प्रियस्य कर्तव्यो भवति। तस्यै सुरतामोदजनितस्य सुखस्य परिचयो दातव्यो भवति। तस्याः पुरुषस्पर्शजनिताया लज्जायाः समापनमावश्यकं भवति। एकः प्रियतम अवसरानुकूलैर्वचनैः निजप्रियतमां प्रसाद्यात्मनोऽभीष्टं साधयतु, यतोहि मुग्धाविश्रम्भणपण्डित एव जनः प्रणयव्यवहारे सफलो भवितुं शक्नोति। प्रेयस्या वाक्यस्य आत्मनो लाभार्थे विनियोग इत्यपि प्रणयव्यवहारस्यैका कला भवति। कदाचिल्लोकलज्जाद्याकुला प्रेयसी प्रियतम-सकाशादूरं गच्छति तदाऽऽत्मन अवस्थानुरूपं प्रीतिवर्द्धकञ्च किञ्चिद्वाक्यं भणित्वा निजानुरागमसमर्थताञ्च प्रकाशयति। तत्समये समागमसुखेन वञ्चितः प्रियतमोऽपि पूर्वापेक्षा प्रियतरं वाक्यं भणित्वा आत्मन निरतिशयानुरागं प्रदर्शयति। एका नवीना रमणी प्रियतमेन प्रशंसिता भूत्वा तस्मै आत्मानं समर्पयतीति निष्कर्षः। अपि च, विवाहिताऽपि स्त्रियो भर्तुर्मुखादात्मनः प्रशंसां श्रोतुमुत्सुका भवन्ति।

दुष्यन्तोदयनादिभिः शकुन्तलादीनां कृता प्रशंसाऽत्र प्रमाणमस्ति। परिग्रहबहुत्वे प्रत्येकेन परिग्रहेण सह दाक्षिण्यभावस्य निर्वाहोऽत्यावश्यको भवति। इमान्येवात्र ध्यातव्यानि तथ्यानि सन्ति। इमान्यधीत्य नागरकाः (अधुनाऽपि) प्रणयव्यवहारे यथेष्टकौशलमर्जयिष्यन्तीति मे मतिः।

---०---

प्रणयसंवादान्तर्गतः षष्ठोऽनुभागः

प्रणयार्थं विवाहार्थं वा प्रस्तावः, तस्य स्वीकृतिरस्वीकृतिश्च

भूतवर्तमानभविष्यदिति कालत्रयाणां सम्यक्प्रकारेणानुशीलनं कृत्वा विशेषतः भविष्यकाले कन्यायाः विवाहोत्तरजीवनेऽपि सुखमेव भविष्यतीति विनिश्चित्य सुमधुरैः शब्दैः विवाहप्रस्तावः कर्तव्यो भवति। यत्र विवाहोपरान्ते कस्यापि दुःखस्य सम्भावना भवति तत्र तस्याः सम्भावनायाः निराकरणमपेक्षितं भवति। अनेनैव प्रकारेण प्रणयार्थमपि यत्र प्रणयस्य विवाहरूपसाफल्यं निश्चितं भवति तत्रैव प्रणयप्रस्तावः शोभते अन्यथा द्वितीयेन पक्षेन निरादृतः सः प्रस्तावः शोकास्पद अपमानकरश्चैव भवति।

अस्माकं संस्कृतनाटकेषु सन्ति कतिचन प्रणयप्रसङ्गाः यत्र विवाहार्थं प्रणयार्थं वा प्रस्तावमूलकाः स्वीकृतिमूलकाश्च संवादाः प्राप्यन्ते। विशेषतः अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्ताग्रे प्रियंवदानसूयाभ्यां समुपस्थापितः प्रस्तावः विमर्शयोग्योऽनुकरणीयश्चास्ति। तथाहि—

प्रियतमापक्षतः विवाहप्रस्तावः>

प्रियंवदा >महाभाग! द्वयोरपि युवयोः अन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः, सखीस्नेहः

पुनर्मा पुनरुक्तवादिनीं करोति।

दुष्यन्तः >भद्रे! नैतत् परिहार्यम्। विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति।

(शाकु. ३/१८५)

अत्र प्रियंवदा शकुन्तलादुष्यन्तयोः विवाहस्य प्रस्तावमुपस्थापयितुं भूमिकां विरचयति। तस्याः संवादस्य पूर्वार्द्धेन शकुन्तलयापत्रलेखनं, दुष्यन्तेन च सहसाप्रविश्य तस्योत्तरदानमिति घटनाद्वयस्य परिचयः प्राप्यते। यदि अन्योन्यानुरागः प्रत्यक्ष एवास्ति तदा अग्रिमप्रश्नस्य का आवश्यकता? इति धृष्टताशमनार्थं तया 'सखीस्नेह'इति पदं प्रयुक्तं विद्यते। दुष्यन्तोऽपि

‘विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयतीति’ नीतिवाक्यमुद्धृत्य तस्याः समर्थनं करोति। अनेनोत्तरवाक्येन दुष्यन्तस्य धैर्यं, गाम्भीर्यं, नीतिपरायणत्वं, सात्त्विकोऽनुरागश्च भावाः प्रकाश्यन्ते। अत्र ‘अन्योन्यानुरागः’, ‘सखीस्नेहः’, ‘पुनरुक्तवादिनी’मिति पदानि वैशिष्ट्यकारकाणि सन्ति। तत्रापि ‘सखीस्नेहः’इति पदम् सम्पूर्णवाक्ये, समुपस्थिते प्रसङ्गे च लावण्यवर्द्धकमस्ति।

प्रियंवदा > तेन हि शृणोतु आर्यः।

दुष्यन्तः > अवहितोऽस्मि।

प्रियंवदा > आश्रमवासिनो जनस्य राज्ञा आर्त्तिहरेण भवितव्यमिति।
नन्वेषधर्मः।

दुष्यन्तः > अस्मत्परं किं तत्।

(शाकु. ३/१८५)

अत्र प्रियंवदा विवक्षितं भङ्ग्या वक्तुमुपक्रमते। ‘आश्रमवासिनः’ नितरां सहायशून्यस्येत्यर्थः। ‘धर्मः’इति पदमत्र ध्यातव्यमस्ति। पदेनानेन प्रियंवदा स्वाभीष्टसिद्धौ दुष्यन्तं नीतिरज्वा (धर्मरज्ज्वा वा) वध्नाति। ‘अवहितोऽस्मि’, ‘अस्मत्परं किं तदि’ति दुष्यन्तोक्तिभ्यां तस्य स्वभावसारल्यं प्रकटयति। अत्र प्रियंवदायाः भङ्ग्योक्तिः दुष्यन्तस्य च स्वभावसारल्यमिति द्वावेव प्रसङ्गेऽस्मिन्नाह्लादं जनयतः।

प्रियंवदा > तेन हि इयं नः प्रियसखी त्वामेव उद्दिश्य भगवता मदनेन इदमवस्थान्तरं प्रापिता। तदर्हसि अभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बयितुम्।

दुष्यन्तः > भद्रे! साधारणोऽयं प्रणयः। सर्वथाऽनुगृहीतोऽस्मि।

(शाकु. ३/१८६)

विवाहप्रस्तावार्थं विविधैः प्रकारैः भूमिकां विरचय्य सम्प्रति प्रियंवदा मूलप्रस्तावमुपस्थापयति। प्रथमतः अत्र प्रयुक्तानां शब्दानामर्थवैशिष्ट्यमनुशील्यते। यथा ‘तेन हि’इति पदं पूर्वोक्तेन वाक्येन सम्पर्कं साधयति। ‘नः प्रियसखी’

इत्यनेन वात्सल्यातिशयो द्योत्यते। 'त्वामेवोद्दिश्य' तं हि राजानं पतित्वेन लभेय इति सखीमनोरथमभिसन्धाय भगवता लोकातिशयितप्रभावेण अनेन कामदेवस्य प्रख्यातविभवत्त्वं तत एव बहुमानादिकञ्च द्योत्यते। अभ्युपपत्त्या = अनुग्रहेण। जीवितमवलम्बयितुं अनेन जीवितस्य पतनोन्मुखत्वमनवलम्बने तु अवश्यं पातश्च द्योत्यते। अर्हसि अनेन प्रार्थना गम्यते। जीवितावलम्बनप्रार्थनया च प्राणत्राणजं महत्सुकृतमपि ते सुलभं भविष्यतीति च ध्वन्यते। 'भद्रे' इत्यनेन दुष्यन्तः स्वप्रार्थनामपि भङ्ग्या प्रकाशयन् प्रियंवदाकृता प्रार्थनामनुमोदते। अयं जीविता-वलम्बनरूप इति राज्ञः वचनात् तस्यापि शकुन्तलासदृशी दशोपस्थितेति ध्वन्यते।

अनेन शब्दानुशीलनेन प्रियंवदोक्ते वैशिष्ट्यं प्रमाणितं भवति। अत्र नानाप्रकारेण भूमिकां विरचय्य प्रस्तावितोऽयं प्रस्तावः शकुन्तलापक्षस्य अनातुरत्वं द्योतयति तथापि वाङ्माधुर्यं नम्रत्वञ्च न विनश्यति यच्च प्रार्थनावாக्यस्य प्राणो भवति। प्रस्ताववाक्यमिदं नायिकायां प्रगल्भत्वं, कुलटात्वं प्रभृति दोषान्यपि नोत्पादयति अपितु उभयपक्षस्य सम्मानं रक्षन् ताभ्यां समुचितं समादरमपि ददाति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला > (अनसूयामवलोक्य) हला! अलं वाम् अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेन।

(शाकु. ३/१८६)

संवादोऽयमपि पूर्वोक्तस्य विवाहप्रस्तावस्य एकमङ्गमस्ति। अत्र शकुन्तला दुष्यन्तस्य पूर्वभणितेन वाक्येन स्वमिवानुरागातिशयं जानन्त्यपि कथ्यमानान्तःपुरिकास्मारकवचनश्रवणेन किं वा स भणति, तेन हि मयि तस्य प्रणयातिशयोऽथवान्तःपुरिकास्त्विति तास्वेव चेत् प्रियंवदाप्रार्थना विफलैव भवेदिति प्रणये दृढतापरिज्ञानार्थं वाक्यमिदं भणति। 'सति विशेष्ये बाधे विशेषणमुपसंक्रामती' ति न्यायात् मत्समागमनाय युवाभ्यां राज्ञोऽनुरोधो न करणीय तथा च अन्तःपुर-रमणीषु प्रणयातिरेके रमण्यन्तररते कदाचित्कतया सर्वथा तज्जीवनवैयर्थ्य-

सम्भवादित्यपि भावः संवादेनानेन प्रस्फुटति। संवादस्यास्य भावसंवाहिनीशक्तिः तीक्ष्णतराऽस्ति। अस्मिन् संवादस्थितमुपालम्भवाक्यं दुष्यन्तचित्तमान्दोलयति तथा च तस्याभिरुचिमुद्घाटयति। मानिनीनां मानप्रदर्शनमत्र चित्ताकर्षकमस्ति। एवंविधप्रसङ्गेषु संलापेनैव परपक्षस्य चित्तान्वेषणं मुख्यप्रयोजनं भवति। अतः संवादेष्वेषु कोपरहितानि, माधुर्यसमन्वितानि च पदानि प्रयोजनीयानि भवन्ति। अनसूया >बहुवल्लभाः खलु राजानः श्रूयन्ते। तद्यथा इयं नः प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा करिष्यति। (शाकु. ३/१८८)

अत्र अनसूया अतिमुग्धात्वेन निहृतं शकुन्तलावाक्यं स्पष्टयित्वा राजानमनुरुणद्धि। भवतो बहुवल्लभादस्याः कालेनानादरः शङ्कास्पदं स यथा न भविष्यति तथाऽस्माकं प्रियसख्यामनुतिष्ठ इति अन्यथाऽस्याः जीवनं व्यर्थमेव भवितेति तथा मा कुर्विति भावः। संवादेऽस्मिन् 'श्रूयन्ते' इति पदं ध्यातव्यमस्ति। पदमिदं राज्ञि स्पष्टतः दोषारोपणमकृत्वा तस्मिन् शङ्कामात्रं करोति। येन प्रस्ताव-वाक्यस्यास्य माधुर्यं न विनश्यति, अभीष्टमपि सिद्धिगच्छति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। धारिणी >भगवति! त्वयानुमतेच्छाम्यार्यस्य सुमतिना प्रथमसङ्कल्पितां मालविकामार्यपुत्राय प्रतिपादयितुम्। (मालविका. ५/२३३)

अत्र याचनात्मकोऽयं संवादः कन्यापक्षस्य महत्त्वं सूचयति। अनेन प्रकारेण सम्भाषणेन वरकन्यापक्षयोः सौहार्दं सद्भावश्च वृद्धिगच्छति। संवादेऽस्मिन् 'त्वयानुमते' इति पदस्य स्थानं स्वरूपञ्च वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

प्रेयसीपक्षतः प्रणयप्रस्तावः>

चित्रलेखा >वयस्य! निरुत्तरैषा। साम्प्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम्...वसन्ता-न्तरमुष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचारयितव्यः। तद्यथेयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्टते, तथा वयस्येन कर्त्तव्यम्।

(विक्रम. ३/१२९)

अत्रोर्वशीकृते चित्रलेखया प्रस्तावितोऽयं प्रस्तावः वाराङ्गनानां

प्रणयव्यवहारं निर्दिशति। संवादेऽस्मिन् शकुन्तलेव समर्पणभावो न दृश्यते अपितु संयोगात्पूर्वमेव वियोगकालोऽपि निर्दिष्टोऽस्ति। अपि च 'स्वर्गस्य नोत्कण्ठते' इति वाक्यांशेन उर्वश्या कृता स्वर्गसुख कामनाऽपि ध्वन्यते। प्रस्तावेनानेन निःस्वार्थप्रणयस्य कोमलत्वं विनश्यति। प्रणयव्यवहारे स्वार्थसुखकामना न शोभते। अतोऽयं संवादः वाराङ्गनार्थमेव व्यवहारयोग्योऽस्ति।

मालविका > दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन् भव हृदय निराशमहो,
अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः।
एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो,
नाथ! मम पराधीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम्।।

(मालवि० २/६०/६१)

अत्र मालविकया गीतच्छलेनात्मनिवेदनं कृतमस्ति। संवादेऽस्मिन् 'पराधीनामि'त्यनेनाभिसरणासमर्थता ध्वन्यते। अत्र 'सतृष्णामि'ति पदं प्रयुक्तमस्ति न तु 'साभिलाषामि'ति। अनेनाभिलाषस्योत्कटतां प्रकटयति। अत इमे द्वे पदे अत्र वैशिष्ट्यं धत्तः। गुप्तरीत्या प्रणयप्रस्तावमुपस्थापयितुं संवादोऽयमेकमनुकरणीयमुदाहरणमस्ति। अत्र भावसंयोजनं, शब्दसौष्ठवञ्च श्लाघनीयमस्ति।
अविमारकः > योग ...।

धात्री > योगमिच्छन्त्यावागते स्वः। अनुमत आर्येण योग इति। ननु निष्ठितं कार्यमस्माकं राजकुले विविक्ते अवकाशे। तत्रापि कोऽपि जनोऽधिकतरं योगं चिन्तयन्नस्ति। तेन सह तत्रैवायं सुष्ठु योगविधानं चिन्त्यतामिति।

(अविमारकम् २/४२)

अत्र योग इति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। पदेनानेनाविमारकेण प्राणायामादि योगक्रिया सङ्केतिता, किन्तु धात्री तस्य (अविमारक भणितस्य) योग इति पदस्य प्रियाप्रियतमयोः सम्मेलनमिति प्रणयून्मूलकमर्थं करोति तथाच आत्मन अभीष्टमपि पदेनानेन सहकारेण प्रस्तौति। अतः संवादोऽयं परपक्षस्य वाक्यशब्दादीन् गृहीत्वा

आत्मनोऽभीष्टसाधनस्योपायमुदाहरति। अत्र प्रदर्शितं वाक्कलाकौशलम् वस्तुतः प्रत्युत्पन्नमतेः परिणामो वर्तते। अत एव मालापयितुं वाक्पटुत्वाभिलाषिणां हृदये साहित्यव्याकरणादेः पर्याप्तप्रकाशं(ज्ञानमिति)आवश्यकं भवति। संवादेऽस्मिन् 'कुरङ्गी'ति स्पष्टमभणित्वा 'कोऽपी'ति संकेतपदं लावण्यवर्द्धक-माकर्षकञ्चास्ति। 'सुष्टि'ति पदमपि वैशिष्ट्यं दधाति।

नलनिका > भर्तृदारक! अलङ्कियतां शयनतलम्। (अविमारकम् ३/७९)

अत्र 'अलङ्कियतामि'ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। पदेनानेन सम्मानं सूचयति तथा च प्रणयोचितं माधुर्यमपि प्रकटयति।

प्रियतमपक्षतः प्रणयप्रस्तावः>

प्रियतमापक्षतः प्रस्तावितान् प्रणयप्रस्तावान् विश्लिष्य सम्प्रति प्रियतम-पक्षतः समुपस्थापिताः प्रणयप्रस्तावा विमृश्यन्ते। तत्र च प्रथमतः 'मालविकाग्नि-मित्रस्थः' दूतीमुखेनोपस्थापितः प्रणयप्रस्तावः प्रस्तूयते-

मालविका > प्रिया खल्वहं तव।

बकुलावलिका > न केवलं मम...गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि।

मालविका > अलीकं मन्त्रयसे। एतदेव मयि नास्ति।

बकुलावलिका > सत्यं त्वयि नास्ति। भर्तुः कृशेषु सुन्दरपाण्डुरेषु दृढयते
ऽङ्गेषु। अनुरागोऽनुरागेन परीक्षितव्य इति सुजनवचनं
प्रमाणीकुरु।

मालविका > किमात्मनश्छन्देन मन्त्रयसि?

बकुलावलिका > नहि, नहि, भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमृदुलान्यक्षराणि
वक्त्रान्तरितानि।

मालविका > सखि! देवीं चिन्तयित्वा न मे हृदयं विश्वसिति।

बकुलावलिका > मुग्धे! भ्रमरसंपातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्वं
किं न चूतप्रसवोऽवतंसितव्यः?

मालविका > त्वं तावद् दुर्जाते गच्छतः सहायिनी भव।

बकुलावलिका > विमर्दसुरभिर्बकुलावलिका खल्वहम् ।

(मालविका ३/११३-११५)

अत्र राजा अग्निमित्रः निजप्रेयस्याः मालविकायाः सम्मुखे बकुला-
वलिकामुखेन(दूतीमुखेन) आत्मनः प्रणयप्रस्तावमुपस्थापयति। दूत्यः न खलु
केवलं सन्देशं संवहन्ति अपितु ता उभयोः पक्षयोः सम्मेलनार्थं सहायतामपि
कुर्वन्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् बकुलावलिकया भणितं प्रस्ताववाक्यं चित्ताकर्षकमस्ति।
'गुणेष्वभिनिवेशिनो'इति विशेषणपदमाश्वस्तिदायकमस्ति। 'सत्यं त्वयि नास्ति।
भर्तुः कृशेषु सुन्दरपाण्डुरेषु दृढयतेऽङ्गेषु।' इत्यत्र विपरीतलक्षणया त्वयि सन्ति
गुणा इत्यर्थः। त्वयि यदि गुणा नाभविष्यन् तर्हि किमिति त्वद्विषयकानुरागजनित
खेदैरात्मानं पीडयित्वा राजा कृशपाण्डुगात्रोऽजायत, इति भावः श्रोतृजनाना-
ह्लादयति। अपि च संवादस्यास्य अन्तिमं वाक्यं रमणीयतरं प्रभावं जनयति।
'विमर्दसुरभिर्बकुलावलिका'इत्यत्र विमर्दसुरभिः घर्षणेन सुरभिर्विशेष सौरभ-
शालिनी बकुलश्रेणीत्यर्थः। स्वभावसुरभिरपि यथा विमर्दनेऽधिकं सौरभमावहति
तथाऽहमपि स्वभावचतुरा विपद्दर्शने धैर्यावलम्बेन विशेषविवेकप्रकाशिनीति
ते श्रेयमिति भावः। अत्र श्रोतुः भावज्ञानानन्तरमात्मनः प्रस्तावकथनं तथा च
तेन श्रोत्रा प्रत्याखने उपयुक्तोत्तरदानेन तस्य वशीकरणं(स्वमतानुवर्तीकरणमि)ति
द्वौ वाग्व्यवहारौ चिन्तनीयौ स्तः। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

अग्निमित्रः > धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृश चिरात्प्रभृति।

स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः।

(मालविका. अङ्क ३/१२६)

अत्रावसरं विलोक्य तदनुकूलेन वाग्व्यवहारेणात्मनः प्रणयाभिलाषा
प्रकाशिता अग्निमित्रेण। संवादेऽस्मिन् धृतौ पुष्पत्वरोपः फलप्रदत्वेन, स्पर्शं
चामृतत्वरोपः सद्योजीवनाधायकतया वैशिष्ट्यमुत्पादयति। आभ्यां स्वप्रार्थनाया

औचित्यप्ररूढत्वेनावश्यकपूरणीयता समर्पिता नायकेनाग्निमित्रेण। अतः संवादेनानेन वक्तरि प्रत्युत्पन्नमतेरावश्यकता प्रतीयते।

अविमारकः > न त्वं प्रिये! मम नवासि मनोभियोगात्,
किं कम्पसे पवनवेगहता लतेव।
भद्रे! भयं त्यज कुरुष्व मयि प्रसादं,
किं वा प्रलप्य बहुधा शरणागतोऽस्मि।।

(अविमारकम् अङ्क ३/८२)

अत्र 'शरणागतोऽस्मी'ति पदमविमारकस्य अधैर्यमातुरताञ्च प्रकाशयति। 'किं कम्पसे पवनवेगहता लतेव'इति श्लोकांशेन कुरङ्ग्या कौमार्यजनितं व्यवहारं (लज्जादिभावम्)लक्षयति। अत्र शृंगारोचितं पदमाधुर्यमपि चित्ताकर्षकमस्ति।

शकारः > असिः सुतीक्ष्णो बलितश्च मस्तकं,
कृन्तामः शीर्षम् उत मारयामो वा।
अलं तवैनेन पलायितेन,
मुमुर्षुर्यो भवति न स खलु जीवति।।

अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः।

(मृच्छकटिकम् १/४७-४८)

प्रणये माधुर्यमपेक्षितं भवति। प्रणयव्यवहारेषु भयमूलकानां कटुशब्दानां भावानां वा समायोजनं कदापि करणीयं न भवति। अन्यथा शकारस्यस्य प्रस्ताव इव अनादृतो भविष्यति। शकारस्य उक्तिरियं नीचैः पुरुषैराचरितं व्यवहारं सूचयति। संवादोऽयं नीचपुरुषाणां मनोभावान् प्रकाशयति। केवलं देव-नामोच्चारणेनैव कोऽपि मनुष्यः तत्समो भवितुं न शक्नोति अपितु लोकः तस्मिन् तदनुकूलमाचरणमपि अपेक्षते। अत्र सुतीक्ष्णो, पलायितेन, मुमुर्षुरित्यादयः शब्दा अभीष्टनाशकाः सन्ति।

विवाहप्रस्तावस्य प्रणयप्रस्तावस्य वा स्वीकृतिरस्वीकृतिश्च >

प्रणयिनो जनाः निजप्रणयिन्या सह विवाहप्रस्तावनुप्राप्य प्राय आत्मनो भाग्यं दैवं वा प्रशंसन्ति। तेषु कश्चित् प्रणयिन्या औदार्यमप्यनुभवन्ति किन्तु ते सर्वे प्रस्तावकस्यानुग्रहं मन्यन्ते। अपि च प्रणयप्रस्तावं स्वीकृत्य प्रणयीजनाः निजप्रेयष्याः सुखसमृद्धेराश्वासनमपि ददति। तदधोलिखिताषु पंक्तिषु संवादानुद्धृत्य विस्तरेण विवेचयामि। तथाहि

अविमारकः > कथमद्यापि सावशेषाणि मे भाग्यानि प्रभवति ?

पुनर्दत्ता इव मे प्राणा।

(अविमारकम् २/४२)

अत्र अविमारक आत्मनो भाग्यं प्रशंसति। 'कथमि'ति पदेनाश्चर्यं नैराश्य-भङ्गमपि प्रकटयति। 'सावशेषाणी'ति पदमाशासंवाहकमस्ति। संवादस्यास्योत्तरार्द्धः प्रणयप्रस्तावकस्य (धात्र्याः) अनुग्रहं प्रकाशयति। तस्मै धन्यवादमपि ददाति च। इदमेवात्र वैशिष्ट्यमप्यस्ति।

पुरूरवा > भद्रे! अनिर्देश्य सुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ?

अनन्यनारी सामान्यो दासस्त्वस्याः पुरूरवाः॥

(विक्रमोर्वशीयम् ३/१२९)

यस्य सेवामन्या काचन वनिता नाप्स्यति, अयमेवैकोऽत्रैतादृशो विषयो यमुपादाय तवसखी कदाचिदत्र रमेत, अन्यथा तु स्वर्गः स्वर्ग एव, का कथा तस्यात्र सादृश्यस्य। इत्यनेन भावसंयुक्तेन वचनेन राज्ञः विनयं ध्वन्यते। 'दास' इति पदेनानवरतसेवावृत्तिर्ध्वन्यते, यच्चोर्वश्यै पर्याप्तसुखभोगस्य आश्वासनं ददाति। पदेनानेन राज्ञः कृतज्ञताभावोऽपि प्रकाशते। संवादोऽयं प्रस्तावकं तोषयतीति अस्य प्रत्यक्षफलमस्ति।^१

क-दुष्यन्तः > भद्रे! साधारणोऽयं प्रणयः। सर्वथाऽनुगृहीतोऽस्मि।

(शाकु. ३/१८६)

ख-दुष्यन्तः > इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम।

१-चित्रलेखा > अनुगृहीताऽस्मि।

(विक्रमोर्वशीयम् ३/१३०)

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे! मदनवाणहतोऽपि हतः पुनः । ।

ग-दुष्यन्तः भद्रे! किं बहुना?

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य नः ।

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् । (शाकु. ३/१९०)

विश्लेषणम्-

क-अत्र दुष्यन्तः स्वप्रार्थनामपि भङ्ग्याप्रकाशयन् प्रियंवदाकृतां प्रार्थनामनुमोदते । अयं जीवितावलम्बनरूपः प्रणय उभयोरप्यावयोः समान इति । 'अनुगृहीतोऽस्मी'ति पदेन युवाभ्यां दैवेन चेति तात्पर्यं निःसरति । सम्प्रति शकुन्तलासङ्गमसम्भवेन जीवनालम्बनसम्भवादिति भावः ।

ख- शकुन्तलादुष्यन्तयोः प्रणयमार्गे कदाचिद् दुष्यन्तस्य बहुपत्नीत्वमवरोधं कारयेत् । मानिनी शकुन्तला दुष्यन्तस्य प्रणये दृढतापरिज्ञानार्थं किञ्चिद् (पूर्वविश्लिष्टं) भणति । तद्वचनवज्राहतो राजा तस्य भाविप्रणयभङ्गाशङ्कामपनेतुं श्लोकोऽयं भणति । श्लोकेऽस्मिन् 'अनन्यपरायणं', 'हृदयसन्निहिते' इति द्वे पदे रमणीये स्तः । 'हृदयसन्निहिते' मया सर्वदा ध्याते इति साभिप्रायम् । एतेन यो यत्सन्निहितः स तस्य सर्वमेव तत्त्वं जानाति, तव तु मम सदा हृदयसन्निहितत्वेन केऽयमन्तःपुररमणीविरहपर्युत्सुकत्वाशङ्केति विरहपर्युत्सुकाभावः सूच्यते । 'अनन्यपरायणं' अनन्यरमण्याश्रयम् केवलं त्वन्निष्ठमित्यर्थः । अत्र 'त्वन्निष्ठमि'ति वक्तव्ये यन्निषेधमुखेनोक्तिः साऽन्यत्र निषेधं बोधयन्ती शब्दशक्त्याऽत्र व्यञ्जनया विधित्वेन पर्यवस्यति । तेन मामपि परित्यज्य त्वयि स्थितमिति ध्वन्यते । अतः संवादोऽयं प्रणयपथे उत्पन्नस्यावरोधस्य सम्यक्प्रकारेण प्रशमनं करोति । समुपस्थिते प्रसङ्गे दुष्यन्तोक्तिरियं वाक्कलायामधोलिखितौ दिशौ निर्दिशति-
अ-उपालम्भकर्तुः प्रशंसा कर्तव्या भवति ।

ब-'आरोपितस्य दोषस्य सर्वथा परिमार्जनं भवेदिति पर्याप्तं तर्कं देयं भवतीति ।

ग-अत्र महाकविना विरचितः श्लोकः श्लाघनीयोऽस्ति। श्लोकेऽस्मिन् क्षात्रधर्मरतस्य कस्यापि क्षत्रियस्य राज्ञो वा जीवनलक्ष्यं महताकौशलेन निरूपितमस्ति। 'किं बहुना' प्रचुरेण, युष्माभिरेवं बहु न वक्तव्यमिति प्रसङ्गसमाप्तिराकाङ्क्षिता दुष्यन्तेन। 'प्रतिष्ठे' सगौरवस्थिति हेतू। अत्र 'समुद्ररसने'ति पदस्य त्रयोऽर्थास्सन्ति-

- १-सागर एव रसना, मेखला यस्याः सा तथाभूता अखण्डा पृथ्वी इति।
- २-मुदं=प्रीतिः। राति=ददातीति मुद्रा। मुद्रा च सा रसना, समुद्ररसना। तया सह वर्तत इति समुद्ररसना।
- ३-मुद्रया मण्यादिवस्तुना सह वर्तत इति समुद्रा सा रसना काञ्चीगुणो यस्याः सेत्यर्थः।

इयं परिदृश्यमाना लोकातिक्रान्तसौन्दर्यागणितगुणगणाभिरामा त्रिजगल्ललामभूता युवयोः सखी मम परिग्रहबहुत्वेऽपि सर्वासु पत्नीषु सर्वथा विशिष्टादरपात्रं भविष्यतीति विषयेऽस्मिन् संशयलेशोऽपि हृदा न कर्तव्यः। अनेन प्रकारेण दुष्यन्तेन महता कौशलेन शकुन्तलापक्षमाश्वास्य तस्याः प्रीतिरुपार्जिता। संवादेऽस्मिन् प्रणयप्रस्तावस्य (विवाहप्रस्तावस्य वा) स्वीकृतिविषयकाः सर्वे गुणाः समाविशन्ति। संवादमिमधीत्य नागरकाः वाक्कलायां दक्षत्वं, पटुत्वञ्च प्राप्स्यन्ते इति मे मतिः।

प्रणयप्रस्तावस्यास्वीकृतिः >

वसन्तसेना > (स्वगतम्) कथमनुनयोऽपि अस्य भयमुत्पादयति?

(प्रकाशम्) शान्तं शान्तम्। अपेहि अनार्यं मन्त्रयसि। गुणः

खलु अनुरागस्य कारणम्, न पुनः बलात्कारः।

(मृच्छ. १/४८)

अत्र महाकविना शूद्रकेण प्रणयस्य स्वाभाविकं रूपमालिखितमस्ति। 'गुणः खलु अनुरागस्य कारणमिति वाक्यांशोऽत्र सूक्तिवत् संक्षेपेणैव

सम्पूर्णप्रणयव्यवहारं निरूपयति। संवादोऽयं सुभाषितमिव श्रोतृजनानां हृदि सहसा प्रविश्य स्थायिप्रभावं दधाति। अत्र वसन्तसेना शकारोपरि प्रत्यक्षतः दोषारोपणमकृत्वाऽपि प्रकारान्तरेण (प्रणयव्यवहारस्य स्वरूपं निर्दिश्य) तस्य प्रस्तावमस्वीकरोति। इदमेवात्र वाग्वैशिष्ट्यमस्ति।

निष्कर्षः—

प्रकरणेऽस्मिन् विविधैः प्रकारैः विश्लेषणैः निष्कर्षोऽयं निःसरतीति यत् प्रणयव्यवहाराः माधुर्यातिशयमपेक्षन्ते। विवाहार्थं प्रस्तावकर्मणि, तस्मिन् स्वीकृतिप्रदाने च वाक्कलायां दक्षपुरुषा एव समर्था भवन्ति। दैन्याधैर्यकुलटात्वादिदोषरहितं, सेवासमर्पणप्रशंसादि गुणोपेतं वाक्यमेव कार्यसाधकं भविष्यति। यथा कुशलकृषकाः प्रभूतमन्नमुत्पादयितुं प्रथमतः क्षेत्रस्य विधिपूर्वकं कर्षणादिकं कुर्वन्ति। ततस्तस्मिन् सुविन्यस्ते क्षेत्रे अनुकूलावसरं प्रेक्ष्य उपयुक्तैः यन्त्रैः परिशोधितानि बीजानि वपन्ति। तथा व्यवहारकुशला नागरका अपि सुखसम्पन्नं दाम्पत्यजीवनं निर्मातुं प्रथमतः सम्बन्धितपक्ष-योरकर्षणमुत्पादयन्ति ततस्तयोरनुरक्तचित्तयो अवसरं प्रेक्ष्य (विज्ञाय) सुमधुरैः वचनैरुपयुक्तैः पात्रैः (दूत्यादिभिः) परिशोधितानि वाक्यानि आरोपयन्ति। यैरुत्पन्ना प्रीतिः दीर्घायुष्मती भूत्वा चिरं तोषयतीति निष्कर्षः।

प्रणयसंवादान्तर्गतः सप्तमोऽनुभागः

विप्रलम्भसंवादाः

‘विप्रलम्भ्यते वञ्च्यते आत्मा अनेन’ इति विप्रलम्भः। ईप्सितं प्राप्ति-
कामनया जनाः तस्याभीप्सितस्य कल्पनां कुर्वन्ति। तथा प्राप्तितुल्यानन्दो भवति
किन्तु प्राप्तिर्न भवति। अपिच यत् प्राप्तिसमानन्दो भवति तद्वञ्चनामात्रमेवास्ति।
अतः वञ्च्यते आत्मा अनेन इति विप्रलम्भः। पदार्थस्य अस्तित्वं नास्ति किन्तु
आत्मा अनुरक्तो भवति। यथा पुष्पं नास्ति किन्तु मनसि एवं प्रतीयते यत्
पुष्पमस्ति। एवं सप्राणवर्णनमस्ति येनास्तित्वं प्रतीयते। किमधिकं मृगमरीचिकेव
विप्रलम्भोऽपि आत्मानं छलयति।

अस्माकं संस्कृतनाटकेषु सन्ति बहवः संवादा ये विषयेऽस्मिन् प्रकाशं
प्रक्षिपन्ति। संवादेष्वेषु शब्दसौष्ठवं भावप्रकाशनमित्यादि विषयोऽत्र समीक्ष्यते।
वक्तव्यपोषणार्थं गुणरूपशीलादेः कथं वर्णनमस्तीत्यपि विशदेनोपस्थापयामि।
वियोगावस्थायामेव स्नेहस्य परीक्षा भवति। शृंगाररसस्योत्कर्षोऽपि विप्रलम्भे
एव दृश्यते। तत्रादौ अङ्गुलीयकदर्शनेनारूढस्मृतेः दुष्यन्तस्य शकुन्तलावियोगे
भणितानां संवादानामनुशीलनं प्रस्तूयते—

दुष्यन्तः > (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम्।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम्॥

(शाकु. ६/४१५)

अत्रार्याजात्यां निबद्धेऽस्मिन् श्लोके राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायास्तादृश-
प्रत्यादेशमनुस्मृत्य सानुशयमात्मनो निर्वेदचिन्तादिकान् भावान् प्रकाशयति।
अत्र ‘सारङ्गाक्ष्या’ इति पदेन मृगपोतसलिलप्रदानसमये कृतपरिहासस्यानुस्मरणं
सूचयति। ‘प्रियया’ इत्यनेन अतिहृद्यया शकुन्तलया कृतस्य प्रतिबोधस्यौचित्यं

द्योत्यते। 'अपी'ति पदं विरोधं सूचयति। 'सुप्तं', 'विबुद्ध'ञ्चात्र पदद्वयमपि समुत्कर्षकारकमस्ति। अत्र हृदयं प्रति असूया प्राधान्येन ध्वन्यते। इमान्येवात्र वाग्वैशिष्ट्यानि। अपि च—

दुष्यन्तः > (निःश्वस्य) वयस्य! यदुच्यते रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था इति।

तदव्यभिचारि, पश्य—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः।

मनसिजेन सखे! प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥

उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रया प्रियतमामनिमित्तनिराकृताम्।

अनुशगादनुरोदिमि चोत्सुकः सुरभिमाससुखं समुपैति च॥

(शाकु.६/४-१९)

अत्र राजा उद्दीपकवसन्ताविर्भावेण प्रबुद्धमदनतापः सन् भणति—
'मुनिसुते'त्यादिः। आदौ स सामयिकीं लोकोक्तिं स्मरति 'रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था'इति।
रन्ध्रोपपातिनः=छिद्रोपसर्पिणः इति, यदुच्यते लोकैरिति शेषः। अत्र कालिदासो-
क्तिरियं 'छिद्रेष्वनर्था बहुली भवन्तीत्यादिभिः' लोकोक्तिभिः प्रभावातिशयं जनयति।
लोकोक्तिमनुस्मृत्य दुष्यन्त उक्तं सामान्यं निजवृत्तान्तेन समर्थयति। तत्र च
'मुनिसुते'ति तपोवनवृत्तान्तानुस्मरणं व्यञ्जयति। 'हे सखे' इत्यत्र सम्बोधनं काक्वा
दुःखातिशयो द्योत्यते। 'प्रहरिष्यता'इति पदेन कामस्य प्रहारमर्मज्ञत्वं सूचयति।
कन्दर्पेण मयि प्रहर्तुमिच्छताऽपि एतावत्कालं व्याप्योपयुक्तोऽवसरो न समासादितः,
किन्तु तत्र यदैव मम मनो मोहयुक्तं तत् शकुन्तलास्मृतिं निन्ये तदानीमेवासौ
स्वमुपयुक्तावसरमासाद्य मयि प्रहर्तुं सम्प्रवृत्तः, तस्माद् यदुच्यते 'रन्ध्रोपपातिनः
अनर्था' इति तदव्यभिचार्येव। अङ्गुलिमुद्रया=साक्षराङ्गुरीयक दर्शनेन इति।
उपहिता=उत्पादितास्मृतिः शकुन्तलापरिणयस्मरणं यस्य स तथाभूतोऽहमिति।
तथाच प्रियावियोगदुःखावकाशमासाद्यैव निरतिशयसम्भोगसुखसम्पादको
वसन्तमासः समायात इति 'रन्ध्रोपपातिनोऽनर्था'इति तदव्यभिचार्येव वच इति

भावः। सद्यः क्षतव्रणे लवणसंयोग इव विरहिणो विषये वसन्तकालस्य समागमोऽतितरां क्लेशदायितया दुस्सह एवेति। अत्र प्रथमश्लोके चकारौ भिन्नक्रमौ मोचननिवेशनक्रिययो यौगपद्यं सूचयतः। तथाच द्वितीये श्लोकेऽपि चकारौ भिन्नक्रमौ रोदनोपस्थानक्रिययोयौगपद्यं सूचयतः। अत्र द्रुतविलम्बितश्छन्दोऽपि वक्तव्यस्य प्रभावं विस्तारयति। इदमेवात्र रचनागतं वैशिष्ट्यम्। लोकोक्तिप्रयोगेन राज्ञः साहित्यविषयकं ज्ञानं लक्ष्यते तथा च श्लोकद्वयेन प्रस्तावितं वक्तव्यमपि पुष्टिगच्छति। इदमेवात्र वाक्कलाकौशलम्।

दुष्यन्तः > वयस्य! निराकरणविकल्पायास्ते सख्यास्ताम्रवस्थामनुस्मृत्य

बलवदशरणोऽस्मि। सा हि-

इतः प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता,

स्मिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।

पुनर्दृष्टिंवाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती,

मयि क्रूरे यत्तत् सविषमिव शल्यं दहति माम्॥

(शाकु. ६/४२७-४२८)

अत्र महाकविना कालिदासेन शकुन्तलाविरहितस्य दुष्यन्तस्य चिन्ताविषादौत्सुक्यादयो भावाः वर्णिताः सन्ति। संवादेऽस्मिन् शब्दार्थभावा-भिव्यक्तिजनितं वैशिष्ट्यमधोलिखितमस्ति। प्रत्यादिष्टा निराकृता सती इत्यनेन 'भर्ता रक्षति यौवने' इति न्यायात् प्रत्यादेशस्यात्यन्तमनौचित्यमुभयलोक-विरोधश्चेत्यादिकं नावधारितं मयेति द्योत्यते। क्रूरे=निष्ठुरे इति। सा मत्तश्च्युता स्वान् गता तैरपि त्यक्ता, पुनर्मामेव प्राप्ता तदानीमपि अनुग्रहाभावात् (अहं तथापि विमुख एव आसम्।) अत्यर्थं कठोरहृदये इत्यनेन राज्ञो निर्वेदो व्यज्यते। वाष्पप्रकरेणकलुषाम् अनेन शकुन्तलाया गम्यान्तराभावाद् दुःखस्य तात्त्विकत्वं द्योत्यते। 'दृष्टिं यत्पुनरर्पितवती'-निक्षिप्तवती, अनेनायमिदानीं वा गृह्णीयादिति नायिकाया अभिप्रायो ध्वन्यते। तेन च दयनीयत्वमपि ध्वन्यते। अशरणः=

दुःखाक्रमणान् निरालम्बः, विह्वल इति भावार्थो निःसरति। दहतिसन्तापयति, अत्र दहनस्यानवसानं द्योत्यते। इह च सविषं शल्यमिवेति श्रौतोपमालङ्कारोऽस्ति। अनया उपमया च दहनस्य प्रतिक्षणं दुःसहत्वं ध्वन्यते। इत्यनेन प्रकारेण लाटानुप्रासनाम्ना शब्दालङ्कारेण संयुक्तोऽयं संवादः शिखरिणीवृत्तस्य श्रुतिमाधुर्येण सह मिलित्वा द्विगुणं प्रभावं जनयति। अपि च—

दुष्यन्तः वयस्य!

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यैः।

असन्निवृत्तै तदतीतमेव मनोरथानामतटप्रपातः॥

(शाकु.६/४३१-४३२)

अत्र दुष्यन्तः विदूषकस्य 'न खल्वित्यादिः' समाश्वासनवाक्यं श्रुत्वा तत्रासम्भाव्यत्वमाशङ्कते। आदौ स शकुन्तलासमागमजनितं सुखं स्मरति। तत्र स्वप्नानुभूतस्येव तस्य काकतालीयसंवादग्रस्तत्वात् क्षणभङ्गुरत्वात् सम्प्रति स्मृतिमात्रगोचरत्वाच्चेति भावः प्रकटयति। मायानु-इत्यत्र ऐन्द्रजालिकनिर्मित-वस्तुन इव तस्यालौकिकत्वेनैव प्रत्यायनादिति भावो दृश्यते। मतिभ्रमो नु अर्थात् भ्रमेण रज्ज्वादौ प्रतीत सपदिरेव तस्य क्षणकालमात्रस्थायित्वादुत्तरकालिक-ज्ञानबाध्यत्वाच्चेति तात्पर्यम्। पुण्यैरित्यत्र पूर्वजन्मार्जितशुभादृष्टै परिमितकाल-भोग्यमेव न तु ततोऽधिककालभोग्यम्, अधुना तस्य भोग्यत्वेनासत्त्वादिति भावो निःसरति। विशेषतः संवादेऽस्मिन् 'मनोरथानामतटप्रपातः' इति श्लोकांशः दर्शकानां चित्तं समाहरति। यथा कश्चिज्जनः पर्वतादेरुच्चदेशात् पतितो मृत्युमुखं याति तद्वन्ममाभिलाषपरम्पराऽपि शकुन्तलासङ्गमनसुखरूपविषयात् प्रच्युता विनाशमुपगच्छतीत्यनर्थकं तस्या आशाकारणमिति भावः। भावेनानेन संयुक्तोऽयं श्लोकांशः दुष्यन्तस्य नैराश्यातिशयं द्योतयति। परिणामतः संवादेनानेन राज्ञो विरहपीडातिरेकं प्रकटीभवति।

अत्र स्वप्नादिभिः पत्रैः शकुन्तलासमागमजनितस्य सुखस्य

अतिशयाह्लादकारित्वं सूचयति। तथा च मनोरथानामित्यादि श्लोकांशेन तस्य सुखस्यापुनरावर्तनं लक्षयति। इमे एवात्र विप्रलम्भभावपोषके तत्त्वे स्तः।
 दुष्यन्तः > (अङ्गुरीयकं विलोक्य) अये! इदं तदसुलभस्थानभ्रंशि! शोचनीयम्-
 तव सुचरितमङ्गुरीय! नूनं प्रतनु कृशेन विभाव्यते फलेन।
 अरुणनखमनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु॥

(शाकु.६/४३५)

अत्र विदूषकेण प्रतिबोधितोऽपि राजा दुष्यन्तः प्रियासङ्गमनमसम्भाव्यमेव मन्वानो विरहक्लेशाधिक्येन दुःखितो भूत्वा अचेतनमङ्गुरीयकमपि चेतन-
 वदनुशोचति। यदि तावत्तव सुचरिताधिक्यं स्यात्तदावश्यं दीर्घकालव्याप्यावस्थान-
 मपि स्यात् तत्तु नास्तीति शोकास्पदम्। अत्र 'असुलभस्थानभ्रंशी'ति वाक्यखण्डं
 प्रभावविस्तारं करोति तथाच 'अरुणनखमनोहरासु' इति पदमपि शकुन्तलायाः
 रूपलावण्यातिशयत्वं प्रकाशयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः > वयस्य! श्रूयताम्, तदा स्वनगराय तपोवनात् प्रस्थितं मां प्रिया
 सबाष्पमाह स्म- 'कियच्चिरेणार्यपुत्रः पुनरस्माकं स्मरिष्यती'ति।

...अथैनां मुद्रामङ्गुल्यां निवेशयता मया प्रत्यभिहिता...

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं,
 नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्।
 तावत्प्रिये मदवरोधनिदेशवर्त्ती,
 नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम्। (शाकु.६/४३८)

अत्र राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायै निजनाममुद्राप्रदानस्य उद्देश्यं
 स्थापयति। संवादेऽस्मिन् सबाष्पमिति पदेन तदानीं विच्छेदोद्वेगनेन बाष्पोदयादिति
 भावो निःसरति। अनेन स्मरमाणतया भाविनो वियोगस्य दुःसहत्वं ध्वन्यते,
 अपिच शकुन्तलायाः प्रीतिराधिक्यं सूच्यते। अत्र 'मये'ति पदमपि ध्यातव्यमस्ति

मयेत्यात्मनिर्देशेन स्वोक्तवचनलङ्घनान् महापराधित्वं प्रत्याय्यते। एकैकमिति श्लोकेन दुष्यन्तेन अभिधानप्रसङ्गं व्याख्यायितमस्ति। अत्र त्रिचतुरदिन मध्ये पञ्चदिनाभ्यन्तरे वा त्वानेतुं ममान्तःपुरस्थो जन आगमिष्यतीति गम्यार्थस्य नामाक्षरगणनव्यपदेशभङ्ग्याभिधानेन वक्तव्ये एका चमत्कृतिरागता। साचात्र प्रभावविस्तार एका मुख्या कारिकास्ति।

‘तच्च दारुणात्मने’ति वाक्यांशोऽपि ध्यातव्योऽस्ति। अत्रचकारो विस्मरणस्यात्यन्त- मनौचित्यं सूचयति। शकुन्तलाया निरतिशययातनाहेतुत्वाद् राज्ञा भणितं ‘दारुणात्मनेति’। एतेन तस्य निर्वेदो प्रतीयते। अन्तिमेवाक्ये ‘मये’ति पदं ‘विस्मृततादृशस्नेहेनातिदुर्जनेते’ति भावं जनयित्वा दर्शकचित्तेषु राजानं प्रति स्नेहमुत्पादयति तथा च पूर्वानुभूतसम्भोगाङ्गानां स्मर्यमाणतया वर्णनं विप्रलम्भं परिपोषयति।

दुष्यन्तः>शचीतीर्थे सलिलं वन्दमानायास्ते सख्या हस्ताद् गङ्गास्त्रोतसि
परिभ्रष्टम्। (शाकु.६/४४०)

अत्र दुष्यन्तः मुद्रिकायाः प्राप्तिप्रकारेण सह शकुन्तलया भणितस्य लोपप्रकारस्य सङ्गतिं कृत्वा दुःखमनुभवति। तदानीं शकुन्तलोक्तिः सत्याऽऽसीदिति राज्ञः शोकस्य मूलकारणमस्ति।

१-दुष्यन्तः>उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुरीयकम्।...

२-दुष्यन्तः>कथं नु तं कोमलबन्धुराङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि?

३-दुष्यन्तः>अथवा,

अचेतनं नाम गुणं न वीक्षते मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया?

(शाकु.६/४४२)

अत्र प्रथमसंवादे उन्मादग्रस्तोदुष्यन्तः शकुन्तलाकराद्भ्रष्टस्याङ्गुरीयक-स्यैव दोषं परामृशन् तदेवाधिक्षिपति। अनेन राज्ञो दुःखातिशयमुन्मादश्च सूचितो भवति। शकुन्तलासक्ततया, मनसोऽङ्गुरीयकोपालम्भनप्रवणत्वाच्च दुष्यन्तो

विदूषकवाक्यमशृण्वन्नेव भणति कथमित्यादिः। द्वितीयेऽस्मिन् संवादे सन्निहितमुपालम्भनं मनोहरति। यथा च—अलङ्करणमात्रस्य दृश्यत्वमेव प्रयोजनं भवति। यच्च शकुन्तलाङ्गुलीगतस्य सतः प्राप्तदृश्यत्वस्य तव तदङ्गुलीत्यागेन गङ्गाम्भसि अदृश्यत्वगमनं नितरामनुचितमित्युपालम्भनम् प्रणयिजनानां कोमलहृदयस्य परिचायकमस्ति। अचेतनस्य जड़पदार्थस्य विवेकशून्यत्वात् शकुन्तलाङ्गुलित्यागपूर्वकं जले तस्य मज्जनं सम्भवत्येवेति समर्थनं प्रकटयति अथवेति। अग्रे श्लोकस्य परार्धेन निर्गतः ‘अङ्गुरीयकर्तृकत्यागापेक्षया मत्कर्तृकावधीरणाया नितान्ता—सङ्गतत्वादधमशिरोमणिरेवाहमिति’ भावः विशेषेण प्रभावयति। अत्र पूर्वार्धे रतिः परार्धे च निर्वेदादयो भावाः समुपस्थिते प्रसङ्गे प्रभाववैशिष्ट्यं जनयन्ति।

दुष्यन्तः > प्रिये! अकारणपरित्यागादनुशयदग्धहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं

जनः पुनर्दर्शनेन।

(शाकु.६/४४३)

अत्र शकुन्तलाविरहजनितशुचोराज्ञ एवं विलापः श्रोतृजनानां दर्शकानां वा हृदयेषु विप्रलम्भशृंगाररसस्य कलशं प्रक्षिपतीव प्रतिभाति। अत्र अकारण ‘परित्यागादनुशयदग्धहृदय’ इति वाक्यांशे शब्दाक्षराणां गतिप्रवाहो दर्शनीयः। पुनर्दर्शनेनेति पदमपि चित्ताकर्षकमस्ति।

दुष्यन्तः > यद् यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा।

तथापि तस्या लावण्यं लेखया किञ्चिदन्वितम्॥

तथाहि—अस्यास्तुङ्गमिव स्तनद्वयमिदं, निम्नेव नाभिः स्थिता,
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च वलयो भित्तौ समायामपि।
अङ्गे च प्रतिभाति मार्दवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं,
प्रेम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम्॥

(शाकु.६/४४६-४४७)

अत्र दुष्यन्तेन प्रथमश्लोकेन आत्मनिर्मितचित्रस्य विदूषकेणकृता प्रशंसा

प्रत्याख्याता। अलौकिकसौन्दर्यवत्याः शकुन्तलाया मूर्तेः साकल्येन चित्रगतत्वमेव न सम्भवतीति अतः 'किमत्रमे निपुणते'ति चित्रगतप्रतिकृतेरपकर्षवर्णितमत्र दुष्यन्तेन। श्लोकस्यास्याशयमत्राह्लादकरमस्ति यथा—शकुन्तलायाः सर्वाङ्गव्यापि-
लावण्यस्य चित्रे निवेशनस्य यत्ने कृतेऽपि तत्स्वल्पमेवायातमतः चित्रदृष्ट-
लावण्यापेक्षया प्रकृतमूर्त्तौ त्वधिकतरलावण्यसद्भावात् चित्रे तत्प्रदर्शनस्य च
दुष्करत्वान् नास्त्यत्र मे निपुणता इति। अत्र चित्रलेखनप्रकारकथनेन नायकस्य
शकुन्तलायां विप्रलम्भादधिकमनुरागमपारवश्यं ध्वन्यते।

अत्र द्वितीयश्लोकोऽपि प्रथमश्लोकस्थितं भावमेव पुष्णाति। महाकविना
कालिदासेन महता कौशलेन विप्रलम्भसम्भोगद्वयमेव समुपस्थापितमस्ति।
उत्प्रेक्षालङ्कारेण संवादेऽस्मिन् लावण्यमागतम्।

दुष्यन्तः > (निःश्वस्य)

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं,
चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य,
जातः सखे! प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम्।।

(शाकु.६/४४८)

अत्र मृगतृष्णिकाया उदाहरणं दत्वा राजा दुष्यन्तः शकुन्तलातिरस्कार-
रूपात्मनो दुर्व्यवहारमुपालम्भति तथा च चित्रगतया शकुन्तलया सह
विशेषासक्तिमपि विनिन्दति। यथा प्रथमं मार्गे उपस्थितामहानदीमुत्तीर्यगतवतः
पिपासोमृगतृष्णिकायां प्रणये जलावाप्तिस्तु न भवति परन्तु पिपासामात्रं वर्धते,
तथा प्रथमं स्वयंप्राप्तां प्रियामवधीरितवतो मम चित्रार्पितायां तस्यां च प्रणये
मनः शान्तिस्तु नैव भवति परन्तु कामव्यथामात्रं वर्द्धत इति राज्ञोऽभिप्रायः।
अत्र राजा दत्तमुदाहरणं चित्ताकर्षकमस्ति। अनेनैव वक्तव्ये प्रभावोऽप्यागतः।
दुष्यन्तः > निपुणो भवान्। अस्त्यत्र ममापि भावचिह्नम्—

स्विन्नाङ्गुलि विनिवेशाद् रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिना।
अश्रु च कपोलपतितं लक्ष्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात्॥

(शाकु.६/४५)

अत्र दुष्यन्तो विदूषकोक्तं सश्लाघमनुमोदयन्नात्मनो भावचिह्नमपि प्रकाशयति। प्रसंगेऽस्मिन् भावचिह्नमित्यस्य पदस्य सात्त्विकभावयोः स्वेदाश्रुणो-
श्चिह्नमित्यर्थोऽस्ति।^१ संवादोऽयं राज्ञः शकुन्तलासक्तचित्तं प्रकाशयति। परिणामतः
समुपस्थिते प्रसङ्गे भावप्रकाशने वैशिष्ट्यमागतम्।

दुष्यन्तः>सखे! श्रूयताम्-

कार्या सैकतलीन हंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी,
पादास्तामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः,
शृंगे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥

(शाकु.६/४५३)

अत्र राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायाः प्रतिकृतौ (चित्रफलके) अवशिष्ट-
मालिखितव्यं वर्णयति। तेन समुपस्थापितं शब्दचित्रमत्र ध्यातव्यमस्ति।
स्थूलदृष्ट्या दुष्यन्तोऽत्र चित्रफलके पृष्ठभूमिं निर्मातुमिच्छति किन्तु 'हंसमिथुना',
'शृंगे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीमि'त्यादि संवादांशेन तस्य
प्रणयातिरेकं द्योतयति। व्याजेनानेन स आत्मनः शकुन्तलासमागमकालं स्मरति।
संवादेनानेन कण्वाश्रमस्य सजीवचित्रं प्रकटीभवति। महाकविना कालिदासेन
विरचितेऽस्मिन् संवादे शब्दगतानि वैशिष्ट्यानि निम्नलिखितानि सन्ति-

१- 'सैकतलीन हंसमिथुने'ति वाक्यांशेन मालिनीति पदं शुष्कत्वं विहाय सरसत्वं

१-सात्त्विकान् भावानाह दर्पणे विश्वनाथेन-

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः॥

(साहित्यदर्पणे)

गच्छति।

२-श्लोकस्य द्वितीये पादे 'गौरीगुरो'रिति पदेन कन्याजनकत्वं बोधनात् कन्याविरहदुःखानुभावात् तत्प्रदेशे निर्बाध विहारत्वं ध्वन्यते।

३-'निषण्णचमरा'इति पदेन अत्यन्तविविक्तत्वं तेन भृशंमुद्दीपकत्वं तेन च सुरतक्षमत्वं च द्योत्यते।

४-'शाखालम्बित' इति पदमपि ध्यातव्यमस्ति। अनेन आश्रमपथानतिदूरत्वेन तस्याः शालीनत्वं लक्ष्यते।

५-'वामनयनं कण्डूयमानामि'त्यत्र कामतंत्रोक्तिरियमुदाहरति-

रिरंसा यत्र जायेत कण्डूतिस्तत्र जायते।

मृगीणां वामनयने योषितां मदनालये ॥ इति ॥

कण्डूयनं शृंगारानुभावसूचकं घर्षणमात्रमस्ति। अनेनाप्युद्दीपकत्वमेव ध्वन्यते। अत्र दुष्यन्तः पद्येनानेनाश्रमस्थं पूर्वानुभूतं तदानींतममुद्दीपनं विभावगणं (विनोदस्थानं) स्मरति। ते च स्मृता सम्भ्रम प्रवासहेतुकं विरहमेव पोषयन्ति। इदमेवात्र वाग्वैशिष्ट्यमस्ति।

दुष्यन्तः वयस्य! अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं लेखितुं

विस्मृतमस्माभिः-

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे! शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम्।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥

(शाकु. ६/४५५)

अत्र राजा दुष्यन्तः शकुन्तलायाः प्रसाधनादिकं (यच्चित्रितं नास्ति) स्मरति। अत्र तस्मिन् प्रसाधनद्वयोरुल्लेखमस्ति। 'कर्णार्पितबन्धनमि'त्यत्र कर्णपदेन भूषणवद् धारितमित्यर्थो व्यज्यते। 'आगण्डविलम्बिकेसरमि'त्यनेन न केवलं कर्णं भूषयति अपितु गण्डमपीति भावो ध्वन्यते। शिरीषपदेन च कोमलत्वं शकुन्तलायाश्च सुकुमाराङ्गत्वञ्च व्यज्यते। मृणालसूत्रपदेन तत्स्तनयोरतिपीवरतया

परस्मरोत्पीडनत्वं तेनालिङ्गनयोग्यत्वं तेन च तदप्राप्त्या स्वस्याधन्यत्वं सूच्यते। एतदुभयं शिरीषं मृणालसूत्रञ्च विस्मरणवशात् तदा चित्रितं, सम्प्रति तच्चित्रयितु-
मिच्छामीति भावः। अत्र शकुन्तलाविषये स्मृतिरियं विरहं पोषयति।

दुष्यन्तः > युज्यते। अयि भोः! कुसुमलताप्रियातिथे! किमत्र परिपतन-
खेदमनुभवसि?

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु त्वां विना पिबति॥

(शाकु. ६/४५७)

अत्र दुष्यन्तः मधुरवचनेन भ्रमरं प्रियामुखाद् वियोजयितुमुपक्रमते।
'अयी'ति पदं कोमलामन्त्रणे प्रयुक्तो भवति। अत्र राज्ञ एवं मधुरालापस्तस्य
विरहदशां सूचयति। शोकान्वितो दुष्यन्तस्तं भ्रमरं भ्रमर्याः समीपे प्रेष्यति।
शकुन्तलाविरहेण पीडितो राजा भ्रमर्यामपि आत्मवद्वियोगदुःखमेव पश्यति।
अनेन संवादेन राज्ञ उन्मत्तावस्था सूचिता भवति। संवादेऽस्मिन् 'कुसुमलता-
प्रियातिथे!', 'प्रतिपालयतीति' पदानि वैशिष्ट्यकारकाणि सन्ति।

दुष्यन्तः(सकोपम्) > भोः! न मे शासने तिष्ठसि? श्रूयतां तर्हि सम्प्रति हि-

अक्लिष्टबाल तरुपल्लवलोभनीयं,

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।

बिम्बाधरं दंशसि चेद् भ्रमर! प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम्॥ (शाकु. ६/४५९)

अत्र शकुन्तलाविरहकातरो दुष्यन्तः(प्रतिषेधेऽपि चित्रस्थस्य भ्रमरस्य
निर्जीवतया विरुद्धा चरणापरित्यजनात्) मोहाद् भ्रमरं प्रति कुप्यति। अत्र च
पक्षिरूपाय भ्रमराय कृते दण्डविधानमाह्लादकरं अस्ति। तत्रापि 'कमलोदरबन्धन-
स्थमि'ति समस्तपदमधिकतरं लावण्यं जनयति। पदस्यास्य स्वाभाविकत्वं
मनोहरति। 'कारयामी'ति केनचित् कर्मचारिणेति शेषः। परस्त्रीलम्पटपुरुषमिवेति

भावोऽत्र गम्यते। अनेन सूर्यस्यापि तदाज्ञाकारित्वं ध्वन्यते। अपि च 'मये'त्यात्मनिर्देशेन उत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। 'सदयमि'ति पदेन अधरस्यातिकोमलत्वं सुकुमारत्वञ्च लक्ष्यते। इमान्येवात्र शब्दगतानि वैशिष्ट्यानि सन्ति। संवादेनानेन नायकस्य दुष्यन्तस्य उन्मत्तावस्था सूच्यते, अनेन तस्य प्रणयातिशयोऽपि ध्वन्यते। अग्रलिखितः संवादोऽपि राज्ञ इमामेव मनोदशां सूचयति। तथाहि—

दुष्यन्तः > निवार्यमाणोऽपि कथं स्थित एष? (शाकु.६/४६०)

अत्र संवादोऽयं दुष्यन्तस्य उन्मत्तावस्थाया अतिरेकं सूचयति। अनेन तस्य शकुन्तलाविषयिनी प्रीतिः प्रकटीभवति। संवादेनानेन चित्रस्य प्राकृत-शकुन्तलया सह सादृश्यातिशयं लक्ष्यते। इदमेव जीवन्तं चित्रणमत्र विप्रलम्भं पोषयति।

दुष्यन्तः > कथं चित्रम्? किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम्?

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता।।

(शाकु.६/४६१-६२)

अत्र शकुन्तलाविरहाकुलो दुष्यन्तो विदूषकभणितं भ्रमापनोदकं वाक्यमुपालभते। पौरोभाग्यं (दोषैकदर्शित्वमिति) पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति। येन कर्मणानुष्ठितेन केवलं दोष एव जायते न पुनर्गुणस्तत्कर्माप्रियत्वमित्यत्र तात्पर्यमस्ति। 'चित्रं खल्विदमि'ति कथनेन त्वया केवलं मम विरहदुःखमेवोत्तेजितं न पुनरन्यत् किञ्चित्फलं सम्पादितमिति राज्ञोऽभिप्रायः। इदं पौरोभाग्यं परिभाषयितुं दुष्यन्तेन भणितं दर्शनेत्यादिः। श्लोकेऽस्मिन् सन्निहितो भावो वैशिष्ट्यकारकोऽस्ति। 'इयमेव मे प्रिया शकुन्तलेति' बुद्ध्या साक्षादिव प्रियावलोकनानन्दमनुभवतः मम त्वया भूयोऽपि आलेख्यतया धीविषयीकृता। (अनुभववशादचित्रमयी स्थिता चित्रमयी कृता) इति भावः। आलेख्ये प्रकृतशकुन्तलां विभाव्य दर्शनानन्दमनुभवतो

मे सम्प्रति त्वत्कृतस्मरणेन भ्रमापगमे सति चित्रमेवेदमिति तत्त्वावधारणान्महानेव विषादः समुत्पन्न इति त्वया पौराभाग्यमेवानुष्ठितमिति राज्ञोऽभिप्रायः। संवादेऽस्मिन् तन्मयेन हृदयेन तथा च 'चित्रीकृता कान्ते'ति श्लोकांशौ विशेषेण प्रभाववृद्धिं कुरुतः।

दुष्यन्तः > वयस्य! कथमेवमविश्रामं दुःखमनुभवामि?

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि।।-शाकु.६-४६३

अत्र दुष्यन्त आलेख्यदर्शनादिविनोदस्यापि वाष्पादिना प्रतिहननात् सखेदं विलपति। अत्र 'वयस्ये'ति सम्बोधनपदेन त्वमेवात्र शरणमिति भावं गम्यते। अविश्राममनवरतमित्यनेन निरन्तरं दुःखं सोढुं न शक्नोमीति दैन्यभावो लक्ष्यते। प्रजागरादित्यनेन शकुन्तलास्मरणात् प्रतिरात्रमेव निद्रायां व्याघात इति ध्वन्यते। 'चित्रगतायामपी'त्यत्र अपिना साक्षाद्दर्शनं पुनरतिदुर्लभमेवेति भावो गम्यते। संवादेनानेन राज्ञः शकुन्तलाविरहजनितस्य दुःखस्य पराकाष्ठा लक्ष्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः > कष्टं खल्वनपत्यता...। (दीर्घमुष्णश्च निःश्वस्य) एवं भोः! सन्तति-

विच्छेद निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते,

ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष वृत्तान्तः।

(शाकु.६/४७३)

अत्र राजा दुष्यन्त आत्मनः पौरस्य धनवृद्धिर्नाम वणिजस्यानपत्यता विषयकं विवादं श्रुत्वा तस्य दुरवस्थया सह आत्मनोऽपि दुर्दशां विचिन्तयन् विषादं करोति। अत्र कष्टमित्यनेन 'अनपत्यता सर्वेषां हि दुःखातिशयकारिणी भवती'ति तात्पर्यमस्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् राज्ञः स्वानपत्यताविषयकेण विषादेन प्रकारान्तरेण शकुन्तलाया गर्भावस्थां संलक्ष्यति। तदानीं गर्भसंयुक्तां शकुन्तला-मवधीरय्य इदानीं अनपत्यवतो दुष्यन्तो द्विगुणतरं विरहदुःखमनुभवति। संवादेऽस्मिन् 'पुरुवंशश्रिय'इति पदं प्रभाववैशिष्ट्यं जनयति।

ध्यातव्यमस्ति यदत्र प्रियाविषयके विरहे अनपत्यताजनितं कष्टमपि मेलयित्वा महाकविना कालिदासेन स्वस्य रचनापटुत्वं दर्शितमस्ति। अनेन न केवलं विप्रलम्भं पुष्यति अपितु शकुन्तलायाः गर्भस्थितस्य बालकस्य जनकत्वविषये प्रमाणमपि प्राप्नोति। मुद्रिकादर्शनेनारूढस्मृतिर्दुष्यन्तः शकुन्तलां प्राप्य कदाचित्तस्याः पुत्रं (सर्वदमनं) न स्वीकुर्यादिति संशयविच्छेदनार्थं महाकविना धनवृद्धेर्प्रसङ्गमुपस्थापितमस्ति। धनवृद्धेर्प्रसङ्गेनानेन विषादातिशयेन दुःखितो दुष्यन्तो यथा नानाप्रकारेण विलपति तेन तस्य शकुन्तलागर्भविषयेऽपि प्रीतिरासक्तिश्च प्रमाणीभवति।

अत्र अपरा अपि त्रयस्संवादा ध्यातव्या विश्लेषणयोग्याश्च सन्ति। तानुपस्थाप्य क्रमशोऽनुशीलयिष्ये। तथाहि—

दुष्यन्तः > धिङ्, मामुपनतश्रेयोऽवमानिनम्—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नामकुलप्रतिष्ठा।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय बसुन्धरा काल इवोप्तबीजाः॥

(शाकु. ६/४७३-७५)

दुष्यन्तोऽत्रात्मानमेवापराधिनं मन्यमानः सनिर्वेदं भणति—‘धिगि’ति। ‘श्रेयः’ पदेनात्रापन्नसत्त्वा शकुन्तला विवक्षिता तथाच पदेनानेन शकुन्तलागर्भस्य प्रशंसाऽपि ध्वन्यते। संवादस्यास्य गद्यांशे ‘उप नतमि’ति पदं (स्वयमेवोपस्थितमित्यर्थः) वैशिष्ट्यकारकमस्ति। इमं गद्यांशमेव विशदीकुर्वन् राजा श्लोकं पठति। अत्र बसुन्धरादि परार्द्धस्थितमुदाहरणं मूलप्रसङ्गेन साम्यातिशयं धारयति। अपिच बसुन्धरेति विशेष्यवाचकपदेनान्वर्थवशादुपमेयभूतायामपि शकुन्तलायां सादृश्यसम्बन्धेन रत्नोपमविनयौदार्यधैर्यसौन्दर्यादिरमणीललामगुणगणप्राचुर्यं ध्वन्यते। इदञ्चात्र शब्दगतं वैशिष्ट्यम्।

अत्र संवादेनानेन ‘धर्मपत्नीपरित्यागकृत’ इत्येव नाऽपराधः, सन्ततिविच्छेदस्याप्यहमेव हेतुरिति शोकातिशयोऽत्र निर्वेदाद्युपस्कृतो गम्यते।

अत्र 'कुलप्रतिष्ठा', 'धर्मपत्नी' चेति पदद्वयमपि वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अनेन विशेषणद्वयेन सर्वथा शकुन्तलात्यागानर्हत्वमिति सूच्यते। एतन्मया निन्दित-
माचरितमिति तात्पर्यम्।

दुष्यन्तः > अहो! दुष्यन्तस्य संशयमारूढा पिण्डभाजः। कुतः-

अस्मात् परं बत यथाश्रुति संभृतानि,

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति।

नूनं प्रसूतविकलेन मया प्रसिक्तं,

धौताश्रुसेकमुदकं पितरः पिबन्ति॥ (शाकु.६/४७७)

आरम्भे दुष्यन्तः शकुन्तलाविरहपीडामनुभवन्नतिष्ठत्। ततः धनवृद्धे-
वृत्तान्तं श्रुत्वा सः स्वानपत्यता विषयकं दुःखमचिन्तयत्। इदानीं स 'अनपत्यता
न केवलमैहिकस्य श्रेयोपघातिनी अपितु पारलौकिकस्यापीति सातिशयमनुशोचति।
अत्र 'दुष्यन्तस्य' इत्यात्मनामोच्चारणेन स्वस्य निन्दितत्वं प्रकाशयते। अत्रच
समुन्नतश्रेयोऽवमानिनो निन्दितस्येत्यर्थः।

संशयमारूढानां पितृणामवस्था सम्भावयन् दुष्यन्तो भणति 'अस्मादिति'
श्लोकः। अत्र 'अस्मात् परमि'ति वाक्यांशो दुष्यन्तस्य हार्दिकवेदनां प्रकाशयति।
'प्रसूतविकलेन' इति पदेन तनयहीनेनेत्यर्थो निस्सरति। पदेनानेन दुष्यन्तेन
स्वनिन्दितत्वं प्रदर्शितमस्ति। अपिच अनेन दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविषयक-
मनुरागोऽपि लक्ष्यति। संवादेऽस्मिन् 'धौताश्रुसेकमुदकमि'ति पदं प्रभाववैशिष्ट्यं
प्रक्षिपति। पदेऽस्मिन् निहिता पीडा दर्शकानां हृदि गम्भीरं प्रभावं जनयति।
पदेनानेनोद्वेलिता दर्शका दुष्यन्तं प्रति सहानुभूतिं दर्शयन्ति।

दुष्यन्तः > (शोकनाटितकेन)

आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजाबन्ध्ये।

मय्यस्तमितमनार्य्ये देश इव सरस्वतीस्रोतः॥

(इति मोहमुपागतः)

(शाकु.६/४७९)

अत्र राज्ञ अनपत्यताविषयको विलापश्चरमोत्कर्षं गच्छति। संवादेऽस्मिन् दुष्यन्तेन विस्तरेण आत्मनिन्दा कृताऽस्ति। 'प्रजाबन्ध्ये' (निःसन्ताने इति) इत्यात्मार्थं प्रयुक्तं सम्बोधनपदं राज्ञः पीडातिशयं व्यज्यते। श्लोकस्यास्य परार्द्धस्थितं 'सरस्वतीस्रोत' इति उपमानमत्र प्रभाववैशिष्ट्यं जनयति।

अनन्तरमेतद् विक्रमोर्वशीयस्थिताः संवादा अनुशील्यन्ते। तत्र चादौ निम्नलिखिते संवादे प्रियतमस्य प्रेयसीविषयिणी आसक्तिर्विमृश्यते। तथाहि—
पुरुषा > (अग्रतो विलोक्य) वयस्य! न मया साधु समर्थितमापत्प्रतीकारः

किल प्रमदवनोद्यान प्रवेश इति।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये।

स्रोतसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तत्॥

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं,

प्रथमपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति।

किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै, (विक्रम. २/

रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ४८-४९)

अत्र प्रियासमागमोत्सुकः पुरुषास्तस्या अनुपस्थितौ सुखदं प्रमदवनमपि दुःखदमिवानुभवति। 'कथमि'ति प्रश्नं समाधातुं स उपरोक्तं श्लोकद्वयं पठति। आदिमश्लोकस्योत्तरभागो वैशिष्ट्यकारकोऽस्ति। तत्रापि प्रतीपतरणमिति पदमत्यधिकमाकर्षयति। द्वितीये श्लोके 'उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु' इति श्लोकांशो दर्शकानां मनोहरति।

पुरुषा > (निःश्वस्य)

मम कुसुमिताष्वपि सखे! नोपवनलतासु नम्रविटपासु।

चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम्॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम्। (विक्रम. २/५२)

अत्र प्रमदवनसौन्दर्यमपि राज्ञो मनः प्रसादयितुं न शक्नोतीति भावो

विप्रलम्भं पोषयति। कुसुमितत्वं लतायाः स्त्रियाश्चाकर्षकत्वे हेतुर्नतशाखात्वमपि स्त्रियां नम्रताव्यवसायीति ध्यातव्यं तथ्यमस्ति। पुनश्च 'तद्रूपालोकदुर्ललितमिति श्लोकांशस्तत्रापि 'दुर्ललितम्'(दुराग्रहि तद्रूपैकदर्शनाभिनिवेशीत्यर्थः) इति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

पुरुषा > उभयमप्यनुपपन्नम्-

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा,
कथामुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम्।
न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां,
मम नयनयोरुद्धाष्यत्वं सखे! न भविष्यति॥

(विक्रमोर्वशीयम् २/६२-६३)

प्रियावियोगेन दुःखितस्य पुरुषस्य रात्रौ निद्रालोपः, दिवसे च नयनाभ्यां निरन्तरमश्रुपातश्चेति अवस्थाद्वयमनेकैः कविभिर्निरूपितमस्ति। अनेन विरहीपुरुष आत्मशान्त्यर्थं (मनोरंजनार्थं वा) न तु समागमकारिस्वप्नो द्रष्टुं शक्नोति न चालेख्यदर्शने समर्थो भवति। सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रियासमागमं दुर्लभं संजातमित्यत्र मूलाभिप्रायो वर्तते। महाकविना कालिदासेनापि आधारमिमं गृहीत्वा संवादसंरचना कृताऽस्ति। प्रस्तुतोऽयं संवादः विषयेऽस्मिन् तस्य द्वितीया रचना वर्तते। प्रथमा तु शाकुन्तलीयानां संवादानामनुशीलनक्रमे मयाऽनुशीलिता। द्वितीयोऽयं संवादो विस्तृतस्तथापि नातिप्रभावशाली अस्ति। अतो विश्लेषयितुं सारल्यकामनया तमपि संवादमुपस्थापयामि। तथाहि-

दुष्यन्तः > वयस्य! कथमेवमविश्रामं दुःखमनुभवामि?

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि॥ - शाकु. ६/४६३

अत्र दुष्यन्त आलेख्यदर्शनादिविनोदस्यापि वाष्पादिना प्रतिहननात् सखेदं विलपति। पूर्वमेतत् पुरुषवस उक्तौ अनुभूतदुःखस्य वर्णनमात्रं दृश्यते,

तदपिसरलभाषायां ऋजुतः समुपस्थापितमस्ति। यदाच दुष्यन्तवाक्येषु 'कथमेवमविश्रामं दुःखमनुभवामी'ति वाक्यं दुःखस्यासहनीयत्वं प्रदर्शयति। अत्र 'वयस्ये'ति सम्बोधनपदेन त्वमेवात्र शरणमिति भावं गम्यते। 'अविश्रामम' नवरतमित्यनेन निरन्तरं दुःखं सोढुं न शक्नोमीति दैन्यभावो लक्ष्यते। पदमिदं दुष्यन्तस्य दुःखातिशयं प्रस्तौति। वाक्येनानेन सहकारेण 'प्रजागरादि'त्यादि श्लोकोऽपि दर्शकेषु प्रभाववैशिष्ट्यं प्रक्षिपति। यथा 'प्रजागरादि'त्यनेन पदेन शकुन्तलास्मरणात् प्रतिरात्रमेव निद्रायां व्याघातइति ध्वन्यते। 'चित्रगतायामपी'त्यत्र 'अपि'ना साक्षाद्दर्शनं पुनरतिदुर्लभमेवेति भावो गम्यते। किं बहुना संवादेनानेन राज्ञः शकुन्तलाविरहजनितस्य दुःखस्य पराकाष्ठा लक्ष्यते। संवादस्यास्य आकारलघुत्वं शब्दसौष्ठवञ्च वैशिष्ट्यम् दधाति।

पुरुषा > (सनिःश्वासम्) सखे! वैयर्थ्यमिव चक्षुषः सम्प्रति। (विक्रम. २/७७)

अत्र देवदूतवाक्यं श्रुत्वा, राज्ञ अनुमतिञ्च गृहीत्वा संख्याः सह प्रस्थिताया उर्वश्या नेत्रान्तर्गते चिन्तितमनस्कः पुरुषाः खेदं प्रकाशयति 'वैयर्थ्यमिवे'ति। सेवादेऽस्मिन् चक्षुषो वैयर्थ्यम् प्रदर्श्य महाकविना उर्वश्या अलौकिकं सौन्दर्यं लक्ष्यीकृतमस्ति तथा च पुरुषसस्तस्यामनुरागोऽपि प्रदर्शितोऽस्ति, किन्तु 'इव' तथा 'सम्प्रती'ति पदद्वयेन नायकस्य नायिकागताऽनुरागशैथिल्यमपि ध्वन्यते। इदमस्य संवादस्य हीनत्वमस्ति।

पुरुषा > (उत्थाय) भगवन्! वसन्तप्रिय-दक्षिणवायो!

वासार्थं हरसंभृतं सुरभिणा पौष्पं रजोवीरुधां,

किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे।

जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं, (विक्रम.

कामार्त्तं जनमञ्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः॥ २/८२-८३)

अत्र पुरुषा उर्वश्या लिखितं भूर्जपत्रमन्वेषयन् वायुमुपालम्भति। हे वायो! पुष्परेणौ ह्रियमाणे भवतः सुगन्धसंभवा तृप्तिरपि स्यादत्र पत्रे तु ह्रियमाणे निरर्थमिदुत्पीडनमपकीर्तिरिति तात्पर्यम्। 'स्नेहेन स्वहस्तेन' इत्यत्र स्नेहसूचकेन

स्वहस्तलेखेन भवतः किं प्रयोजनम्? स्वहस्तपदं लक्षणया स्वहस्तलेखमाह आत्मीयतातिशयश्च व्यङ्ग्यः। 'अञ्जनां प्रति भवानलक्षितप्रार्थनः' इत्युपालम्भनस्य मुख्याधारः।

पुरुषा > बलवान्पुनर्मम मनसोऽभितापः।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलित वेगः।

विघ्नितसमागमसुखो मनसिशयः शतगुणो भवति॥

(विक्रम.३/१०५-१०६)

अत्र प्रियावियोगजनितस्य दुःखस्य बलवत्ता निरूपिताऽस्ति। समागमसुखोपभोगसमये अकस्मात् समुत्पन्नादवरोधात् कीदृशी पीडा भवतीति संवादस्यास्य मुख्यमुद्देश्यम्। संवादेऽस्मिन् भावाभिव्यञ्जनार्थं गृहीतोपमा प्रभावशालिन्यस्ति। अनयोपमया बलवानित्यादि वक्तव्यमधिकतरं स्पष्टं भवति। फलतः सम्पूर्णस्य वाक्यस्य प्रभाववृद्धिर्भवति।

पुरुषा > वयस्य! रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा।...

वयस्य! एवमादिभिरनुपक्रम्योऽयमातङ्कः। पश्य—

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो,

न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः।

मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुं,

रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा॥

(विक्रम.२/११०-१११)

अत्र कामविदग्धानां रात्रिकालिकी पीडा निरूपिताऽस्ति। राजोक्तेरत्रेदं तात्पर्यम्—इमां कामव्यथामपसारयितुं न कुसुमास्तरणं शक्नोति, नापि शशिय्योत्सना-सेवनम्, न चन्दनानुलेपनं नाऽपि मणिमालापरिधापनम्। केवलं सा उर्वश्येव मम कामबाधा शमयितुं शक्नोति। तदभावे मज्जीवितावलम्ब नोपायस्तु यदि कश्चिदस्ति तदा तदाश्रयिणी कथैव कथञ्चिदस्ति। सा च तापशमनेऽक्षममाऽपि तत्रयूनीकरणे कथञ्चित्समर्था भवेत्। अत्र कुसुमशयनस्य प्रत्यग्रमिति विशेषणेन

शैत्याधिक्यम्, सर्वाङ्गीणमिति व्यापकस्यापि चन्दनलेपस्याक्षमत्वेन तापाधिक्यं मणियष्ट्य इति मौक्तिकहाराणां बाहुल्येऽपि तापानपगमात्तदेव व्यङ्ग्यमिति बोध्यम्।

श्रुतिस्मृति पुराणेतिहासन्यायवेदान्तिकान् विषयान्विहाय राज्ञा निजमदनबाधामपनोदयितुमुर्वशीविषयिणी कथैव किमर्थं निर्धारितेति प्रयोजनं विमर्शयति, तथाहि 'इदानीं मम कामव्यथामपसारयितुं 'उर्वशी' अथवा तदाश्रयिणी कथैव सक्षमाऽस्तीति' भावोऽत्र प्रणयपोषकः, राज्ञ उर्वश्यामनन्यानुरागश्च सूचयति। एवं संलापितेन तयोर्मध्ये पूर्वसंस्थापितः प्रणयोऽवर्धयत्। यदा च न्यायवेदान्तादीनां नामोच्चारणं तस्य (राज्ञः) वैराग्यं प्रदर्शयेत् यस्मात् सरसोऽपि प्रणयप्रसङ्गोऽयं विरसो भवेत्। इदमेवात्र भावसंयोजना विषयकं वैशिष्ट्यम्।

पुरुषा अयं तस्या रथसंक्षोभादंसेनांसो निपीडितः।

एकः कृती शरीरेऽस्मिञ्शेषमङ्गं भुवो भरः॥ (विक्रम.३/११३)

मम सर्वेष्वङ्गेषु केवलमंसदेश एव तदंससंलग्नतया कृतार्थः तदातिरिक्तान्यङ्गानि तु निरर्थकान्येव, इत्यत्र अंसस्योत्कर्षाभिधानात् संवादे लावण्यमागतम्।

पुरुषा अपि नामोर्वशी-

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातयेत्,
पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-
दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम्॥

(विक्रम.३/१२५)

अत्रोर्वश्या दत्तचित्तः पुरुषाः स्वस्य मनोविनोदनस्य त्रीन् विकल्पान् प्रस्तौति। तथाहि-इदानीं मम प्रियोर्वशी केवलं नूपुररवमपि तृषितयोरनयोः श्रुत्योरूपायनीकुर्यात् अथवा पृष्ठत आगत्य रक्तकमलाभ्यामिव निजकराभ्यां मदीये चक्षुषि पिदधीत येन तत्स्पर्शजनितेन सुखेन तनुरियं साफल्यमाप्नुयात्।

अथवा च हर्म्येस्मिन्नवतीर्य प्रथमसमागमजनितभयवशादचञ्चलपदन्यासा सोर्वशी तत्कालोचितव्यापारपण्डितया चित्रलेखया बलपूर्वकं ममोपान्तिकं शनैरानीयेत। अत्र विकल्पानां प्रणयोचितं मृदुत्वं मनोहरति। शार्दूलविक्रीडितं नामवृत्तमपि संवादेऽस्मिन् माधुर्यमाभरति।

यथा मया पूर्वमेवालोचितमस्ति यद्वियोगावस्थायामीप्सितं प्राप्तिकामनया जनाः तस्याभिप्सितस्य कल्पनां कुर्वन्ति। अनया कल्पनया प्राप्तितुल्यानन्दाभासो भवति किन्तु प्राप्तिर्न भवति। विक्रमोर्वशीये उर्वश्या वियुक्तः पुरुरवाऽपि नानाप्रकारैः प्रियासमागमस्य कल्पनां करोति, तस्या गति-विगतिराकृतिचेष्टादीनि स्मरति च। तत्र महाकविना कालिदासेन सुसज्जितं शब्दसौष्ठवं विस्तरेण वाग्वैशिष्ट्यमुदाहरति।

पुरुरवा > आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ! तिष्ठ! क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि?

हन्त! शैलशिखराद् गगनमुत्पत्य वागैर्मामभिवर्षति?

(लोष्ठं गृहीत्वा हन्तुं धावन्, अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य)

कथं विप्रलब्धोऽस्मि? (विभाव्य सकरुणम्)–

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः,

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम्।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा,

कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी।।

(विक्रमोर्वशीयम् ४/१४३-१४४)

अत्र राज्ञो मेघे राक्षसबुद्धिर्विद्युति प्रियाबुद्धिर्धारासु च बाणबुद्धिस्तस्य विरहोन्मादं सूचयति। 'लोष्ठं गृहीत्वा हन्तुं धावन्'त्यनेनोत्पादः स्फुटीभवति। संवादस्यास्य गद्यांशेन एवं प्रतिभाति यथा यथार्थत एव कश्चिद्राक्षस उर्वशीमपहरति। पश्चात् श्लोकस्य वाक्यचतुष्टयेऽपि प्रथमं भ्रमः ततश्च विशेषदर्शनात् तन्निरासः स एव च चमत्कारकारी। अत्र च शैलशिखराद्,

नवजलधरः, दृप्तनिशाचरः, सुरधनुः, शरासनम्, पटुधारा, वाणपरम्परा,
कनकनिकषस्निग्धा इत्येतेषां पदानां श्रुतिमाधुर्यं संवादेऽस्मिन् सौन्दर्यं दधाति।
पुरुषा इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या। यतः—

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री,
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या,
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का॥

(विक्रम.४/१५१-१५२)

अत्र प्रियतमः स्वस्याः प्रेयस्याः पदन्यासस्य सौन्दर्यं स्मरति। यदि
सा अनवद्यसर्वशरीरावयवा उर्वशी चरणाभ्यां पृथिवीं स्पृशेत् तदा धाराधरसिक्त-
बालुकामयप्रदेष्पेषु तस्याः वृहच्छोणितया पश्चाद्भागे निम्ना लाक्षरागचिह्नयुता
च सुन्दरचरणचिह्नपरम्परा दृश्येत। अत्र श्लोकेऽस्मिन् सुगात्री पदेन गात्रावच्छेदेन
सौन्दर्यं, स्पृशेदिति मन्दपदन्यासेऽपि चिह्ननिम्नताप्रतिपत्त्या नितम्बगौरवातिशयः,
अभिवृष्टपदमलक्तकाङ्कतोपपादनाय, स्थलीपदेन जनसंचारवैरल्यं तेन च
चरणान्तनिपातकृतचिह्नलोप शङ्कानिरासः सिकताशब्देन यथागौरवं निम्न-
तापत्तियोग्यता इत्यादय अर्थाः प्रकाश्यन्ते। इदमस्य संवादस्यार्थगौरवमस्ति।
पुरुषस ईदृशी सूक्ष्मदृष्टिस्तस्योर्वश्यां रागातिशयं प्रकाशयति। 'नितम्बे'ति पदमत्र
कामोद्दीपकमस्ति।

उदयनः > कामेनोज्जयिनीं गते मयि तदा कामप्यवस्थांगते,
दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेषवः पातिता।
तैरद्यापि सशल्यमेव हृदयं भूयश्च विद्धा वयं,
पञ्चेषुर्मदनो यदा कथमयं षष्ठः शरः पातितः?

(स्वप्नवासवदत्तम् ४/११६)

अत्र वासवदत्तायामनुरक्त उदयनः पद्मावत्याः सह विवाहोपरान्ते

स्वस्यमनोदशां विज्ञापयति। श्लोकेनानेन राज्ञो वासवदत्तायां रागातिशयं सूच्यते किन्तु पद्मावत्यामनुरागशैथिल्यं न प्रतिभाति। उपरताया अपि प्रेयस्या एवं स्मरणं प्रियतमस्य सच्चरित्रं दाक्षिण्यञ्च प्रकाशयति। श्लोकेऽस्मिन् प्रयुक्तं वाक्कला-चातुर्यमग्रेऽपि महाकविना पुनर्प्रयुक्तमस्ति, तथाहि-

उदयनः > का गतिः श्रूयताम्-

पद्मावती बहुतमा मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः।

वासवदत्तावद्धं न तु तावन्मे मनोहरति।।

(स्वप्नवासवदत्तम् ४/१३९)

अत्र पद्मावत्या रूपशीलमाधुर्यादीन् प्रेक्ष्य उदयनस्तत्समां वासवदत्तां स्मरति। नूतनभार्यायाः सम्प्राप्तिकालेऽपि पुरातनायाः, तत्रापि उपरतायाः पत्न्याः (वासवदत्तायाः) एवं स्मरणं राज्ञो दाक्षिण्यं प्रकाशयति। संवादेऽस्मिन् 'साहचर्यावधिः' सम्पूर्णवक्तव्यस्य मूलाधारोऽस्ति तथा च मूलाधारमिमं प्रकाशकं वासवदत्ताबद्धमिति पदं समग्रसंवादस्योत्कर्षहेतुरस्ति।

उदयनः > भवतु भवतु वसन्तक! सर्वमेतत् कथयिष्ये देव्यै वासवदत्तायै।

(स्वप्नवासवदत्तम् ४/१४६)

यद्यपि वासवदत्तोपरताऽऽसीत् तथापि तस्याः सततसंकीर्तनेनात्र राजा जीवितवदाचरति। तथा च पूर्वाभ्यासवशादुपरोक्तं भणति। संवादोऽयं राज्ञ उन्मत्तावस्था सूचयति। विप्रलम्भस्य इयमप्येकावस्था ज्ञेया।

रामः > हा जानकि! त्वमधुनासि कथं भवित्री,
धिगदैवतं तव सुदारुण एष पाकः।
आः पाप राक्षस! कुलाधम संहतोऽसि,
हे वत्सलक्ष्मण! धनुर्धनुरेष कालः।

(प्रसन्नराघवम्-६/११)

अत्र संवादेऽस्मिन् विप्रलम्भो वीरोचिते क्रोधे परिणमति। धिगदैवतमिति

पदमत्र विप्रलम्भसूचकं वैशिष्ट्यकारकञ्चास्ति। 'हा जानकी'ति सम्बोधनपदमपि रामस्य वियोगजनितं दुःखातिरेकं प्रकाशयति।

सीता > चन्द्रहास! हर मे परितापं,
रामचन्द्रविरहानलजातम् ।
त्वं हि कान्तिजित् मौक्तिकचूर्णं,
धारया वहसि शीतलमम्भः॥

(प्रसन्नराघवम्-६/९२)

अत्र दशमुखेनोत्पादितया पीडया भयाक्रान्ता सीता नैराश्यातिशय-मवलम्ब्यात्मोत्सर्गमिच्छति। 'रामचन्द्रविरहानलजातमिति' श्लोकांशोऽत्र विप्रलम्भं प्रकाशयति। 'चन्द्रहास' इति सम्बोधनपदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

इत्यनेन प्रकारेण विप्रलम्भसंवादानां प्रकरणमिदं परिसमाप्तिं गच्छति तथा च प्रणयसंवादानां प्रथमोऽध्यायोऽपि परिपूर्णो भवति।

---o---

द्वितीयोऽध्यायः

सुहृत्संवादाः

शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद्। मित्राणां लक्षणलाभप्रकारादि च वर्णितमस्ति
विस्तरेण पञ्चतन्त्रे। तस्मात्कतिचनश्लोका अधोलिखितास्सन्ति, यथा—

१—...न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः। (मित्रभेदे-१९६)

२—ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ (मित्रसंप्राप्तौ-५०)

३—मृगाः मृगैः सङ्गमनुब्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः। (मित्रभेदे
मूर्खाश्चमूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम्॥ -२२६)

४—किं चन्दनैः सकपूरैस्तुहिनैः किं च शीतलैः।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥ (मित्रसंप्राप्तौ-६०)

५—एकं प्रसूयते माता द्वितीयं वाक्प्रसूयते।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बन्धुवत्॥ (लब्धप्रणाशे-६)

इत्यादयः। अस्माकं संस्कृतनाटकेष्वपि सन्ति बहवः सुहृदः। तेषां
मध्ये भणितसंवादा अपि सन्ति अनेकधा। तत्र नाटकस्थाः संवादाः उपर्युक्तेभ्यः
श्लोकेभ्यः केनप्रकारेणाधिकं शोभन्ते इत्यस्य विवेचनापूर्वकं नाटकस्थानां
संवादानां सौन्दर्यमाधुर्यलालित्यादीनामनुशीलनमस्मिन्नध्याये प्रस्तूयते।

राजाविदूषकयोर्मध्ये सौहार्दाभिव्यक्तिः>

क-विदूषकः>तत् प्रसीद मे एकाहमपि तावद् विश्रम्यताम्।...अत्रभवान्

किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयति। अरण्ये खलु मया रुदितम्।

दुष्यन्तः>(सस्मितम्)अनतिक्रमणीयं सुहृद्वाक्यमितिस्थितोऽस्मि।

(शाकु.२/९१-९३)

अनवरताखेटकर्मणः परिश्रान्तविदूषकोऽत्र स्वमित्रेण विश्रामं याचति।

‘एकाहमपि’ इतिवाक्यखण्डं तस्य संवादस्य प्राणमस्ति। सः स्वकीयस्य मित्रस्य राज्ञ आखेटेच्छां विरमतुं नेच्छति किन्तु आत्मनो विश्रामावश्यकता निर्भीकतया प्रस्तौति। राज्ञो मौनं प्रेक्ष्य स तमुपालम्भति ‘अरण्ये खल्वि’त्यादिना। शकुन्तलासक्तदुष्यन्तोऽपि आश्रमवासमिच्छति। अतः स तस्य वचनमनुसमर्थयति। किन्तु निजप्रतिवचने स एकं नीतिवचनमुदाहरति—‘अनतिक्रमणीयः सुहृद्वाक्यमि’ति। इदमेव नीतिवचनं तस्य प्रत्युत्तरवाक्ये वैशिष्ट्यं दधाति। अनेन सहकारेण राजाऽऽश्रमवासेच्छारूपिणीं निजमनोदशामनुगोपयति तथा च विदूषकेन कान्तासम्मितशैल्यां प्रस्ताविते प्रस्तावे स कान्तासम्मितशैल्यामेव स्वीकृतिं ददाति। एवंप्रयुक्तेन नीतिवचनेन प्रशंसितः प्रसन्नचित्तश्च विदूषको दुष्यन्तस्य भाविकर्मणि सहायतार्थं तत्क्षणमेव संलग्नो भवतीति (यथा नाटकस्याग्रिमप्रसङ्गेषु स्पष्टमस्ति) संवादस्यास्य प्रत्यक्षलाभः।

ख-दुष्यन्तः>तिष्ठ, शृणु मे सावशेषं वचः।

विदूषकः>आज्ञापयतु भवान्।

दुष्यन्तः>विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम्।

विदूषकः>किं मोदकखादिकायाम्?

दुष्यन्तः>यद्वक्ष्यामि।

(शाकुन्तलम्-२/९४)

अत्र मित्रसाहाय्यप्राप्त्यर्थं कृतं समुदाचारमुदाहृतमस्ति। ‘विश्रान्तेने’ति पदेन मित्रस्य आवश्यकं सत्कारं परिलक्ष्यते। ‘ममे’ति पदं तवस्नेहभाजनस्येति सौहार्दं व्यञ्जयति। विदूषकोऽपि ‘किं मोदकखादिकायामि’ति प्रश्नं कृत्वा राज्ञश्चित्तप्रसादनं करोति। अनेन तयोः परस्परं सौहार्दं प्रकटयति।

ग-दुष्यन्तः>इतस्तपस्विनां कार्यम्, इतो गुरुजनाज्ञा, उभयमपि

अनतिक्रमणीयम्। तत् किमत्र प्रतिविधेयम्?

विदूषकः>भोः! त्रिशंकुरिव अन्तरातिष्ठ।

(शाकुन्तलम्-२/१३१)

यद्यपि संवादोऽयं परिहासस्योत्कृष्टमुदाहरणमस्ति, यथानुशीलितमपि मया हास्यसंवादानां प्रकरणे, तथापि संवादेनानेन राजविदूषकयोर्मध्ये प्रगाढसौहार्दमपि प्रकटयति। उभयोरनतिक्रमणीयोः कार्ययोर्मध्ये कर्तव्यस्य निर्णयार्थं शिथिलबुद्धी राजा विदूषकसमग्रे स्पष्टतया स्वसमस्यां प्रस्तौति। विदूषकः पौराणिकं दृष्टान्तमुद्धृत्य तस्य समस्यायाः समाधानं करोति। तेन राज्ञः समस्यां सावधानतया श्रुतमिति तेन उद्धरितेन दृष्टान्तेन स्पष्टमस्ति किंत्वत्र विदूषकवाक्यं समुपस्थिते कथाप्रसङ्गे एकां चमत्कृतिं जनयति। सुधीदर्शकाः त्रिशंकोर्दुर्दशां संस्मृत्य दुष्यन्तस्यापि दुर्दशां परिकल्प्य च यदामोदमनुभवन्ति तत् संवादेऽस्मिन् लावण्यातिशयं दधाति। अत्र वक्तुरितिहासपुराणादिषु पटुत्वं वागव्यवहारे सहायकं भवतीति सिद्धान्तः प्रस्फुटति। अत्र राज्ञो मनःप्रसादनमिति विदूषकस्य मुख्यप्रयोजनमपि सिद्धिं गच्छति।

घ-दुष्यन्तः > सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि-

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद् द्वैधी भवति मे मनः।

पुरं प्रतिहतं शैलैः स्रोतः स्रोतोवहां यथा।।

(विचिन्त्य) सखे माधव्य! त्वमपि अम्बाभिः पुत्र इव गृहीतः।

स भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रतामस्माकमावेद्य

तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति। (शाकुन्तलम्-२/१३३)

पूर्वोक्तां 'ग' शीर्षकस्थां समस्यां स्वयमेवात्र समादधति राजा। संवादेऽस्मिन् गुरुजनानां कार्यसम्पादनार्थं विदूषकस्यार्हता प्रतिपाद्य महाकविकालिदासेन मैत्रीसम्बन्धस्य एकमुत्कृष्टमुदाहरणं समुपस्थापितमस्ति। 'सखे' इति प्रारभ्य 'गृहीतेति' पर्यन्तं वाक्यखण्डमत्र वैशिष्ट्यकारकम्। 'सखे त्वमपि अम्बाभिः पुत्र इव गृहीतोऽसी'ति कथनं मित्रसमादरं प्रदर्शयति। 'अनुष्ठातुमर्हती'ति वाक्यांशो मित्रकृते आदेशवाक्यस्य एकमुत्कृष्टमुदाहरणमस्ति। वस्तुतः सुहृदः स्वयमेव मित्रहितार्थरता भवन्ति अतस्तेषामन्तःकरणेषु स्वाभीष्टनिवेशनमेव कार्यसिद्धौ

पर्याप्तं भवति। स्पष्टादेशवाक्येन जनितो दासवद्व्यवहारः तेषां कोमलचित्तेषु क्षुरेखेव कष्टमुत्पादयति येन मित्रहानेः सम्भावना वर्द्धते। अतोऽत्रापि 'क्रियतामि'त्यादि स्पष्टं न भणित्वा 'अर्हती'ति पदेन दुष्यन्तेन केवलं स्वाभिप्रायं विदूषकचित्ते निवेशितमस्ति। अनेन सहकारेणाभीष्टसिद्धिसहिता सौहार्दवृद्धिरपि सम्पन्नाऽभवत्। इदमेवाऽत्र वैशिष्ट्यम्।

ङ-विदूषकः-तेन हि राजानुज इव गन्तुमिच्छामि।

दुष्यन्तः-ननु तपोवनापरोधः परिहरणीय इति। सर्वानेवानुयात्रिकास्त्वयैव सह प्रेषयिष्यामि।

विदूषकः- (सगर्वम्) युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः। (शाकुन्तलम्-२/१३४)

पूर्वोक्तां दुष्यन्तेच्छां स्वीकरोत्यत्र विदूषकः। सात्विकपरिहासस्य चेदम् उक्तृष्टमुदाहरणमस्ति। अत्र 'राजानुज इव' ति वाक्यखण्डं वैशिष्ट्यकारकम्। राज्ञः पूर्वोक्तस्य 'त्वमपि अम्बाभिः पुत्र इव गृहीतेति' प्रस्ताववाक्यस्योत्कृष्टोऽयमुत्तरः। अत्र राजा 'एकान्तमिच्छती'ति विदूषको जानाति, तस्येमामिच्छां पूरयितुं तेन आकर्षकमुपायं कृतमस्ति।

च-विदूषकः-भो मनस्विन्! अनेनाहं पशुमारणं मारयितुं प्राप्तः, भवान् पुनरिमं स्वागतेनाभिनन्दिति?

दुष्यन्तः-अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम्?

मातलिः- (सस्मितम्) तदपि कथ्यते। किञ्चिन्निमित्तादपि मनः सन्तापाद् आयुष्मान् मया विकृतो दृष्टः, पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि। कुतः-

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते।

तेजस्वी संक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः॥

दुष्यन्तः-युक्तमनुष्ठितं भवद्भिः।

(शाकुन्तलम्-६/४९४)

इदानीं दुष्यन्तसम्मुखे मातलिविदूषकयोर्मध्ये कोऽधिकः प्रियो वर्तते

इति सौहार्दपरीक्षाकालः विदूषकेन समुपस्थापितः। यदि राजा विदूषकस्य वचनान्युपेक्षयति तदा स नित्यसहायको नर्मसचिवो वा कुप्यति। पुनश्च यदि राजा विदूषकोत्पीडनं संस्मृत्य मातलौ कुप्यति तदा दुष्प्राप्यस्य इन्द्रसख्यस्य हानेराशंका दृश्यते। कदाचिदिन्द्रः कुपितोऽपि भवेत्। अतस्दुष्यन्तो मध्यमार्गं चिनोति। स सामविधिं प्रयुज्य एकेन सरलेन वाक्येन माधव्योत्पीडनस्य कारणं पृच्छति। अत्र राज्ञो वचने कोपस्य स्नेहाधिकस्य वा द्वयोरभावं वर्तते। अस्तु।

मातलेः प्रत्युत्तरवचनेऽपि वाक्चातुर्यं दर्शनीयम्। निजस्वामिन इन्द्रस्य सख्युरपराधं कृत्वा स मधुरैर्वचनैर्नम्रतापूर्वकं स्वकीयस्य कार्यस्यौचित्यं सिद्धयति। एतदर्थं स 'ज्वलतीत्यादि' सुभाषितान्यपि प्रयोजयति। अनेन प्रकारेण मातलिना इन्द्रदुष्यन्तयोर्मध्ये सौहार्दस्य रक्षाकारितेत्यत्र वैशिष्ट्यम्।

छ-मातलिः-दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्धते।
दुष्यन्तः-सुहृत्सम्पादित्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः। मातले! न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः?

मातलिः- (सस्मितम्) किमीश्वराणां परोक्षम्? (शाकुन्तलम्-७/५५२-५३)

अत्र दिष्ट्येत्यानन्दे। भवद् वृद्ध्या मे हर्षो जात इति मातलिवचनेन तस्य सौहार्दं प्रकटयति। दुष्यन्तोऽपि अभ्युदयस्यास्य श्रेय इन्द्राय दत्त्वा निजसौहार्दं सूचयति। अत्र 'मातले! न खलु विदितोऽयमाखण्डलस्यार्थः?' इति संवादखण्डं वैशिष्ट्यकारकम्। अनेन राज्ञो मित्रं प्रति समादरभावो लक्ष्यते।

ज-उदयनः-वयस्य! निद्रां मां बाधते। कथ्यतां काचित्कथा। (स्वप्न.)

विदूषकः-अहं कथयिष्यामि। "हों" इति करोत्वत्र भवान्। -५/१७७)

अत्र राज्ञ उदयनस्य सारल्यपूर्णा प्रार्थना विदूषकस्य च परिहासपूर्णा स्वीकृतिस्तयोः सौहार्दं प्रकटयति। पद्मावत्याः पीडां श्रुत्वा चिन्तितमनस्क उदयनः स्वचित्त एकाग्रता स्थापयितुं विदूषकेन एवं प्रार्थयति यथैको बालकः स्वमात्रा सह करोति विदूषकोऽपि तस्य प्रार्थनामेवं स्वीकरोति यथा मातापित्रादयो

गुरुजना निजापत्यानां स्वीकुर्वन्ति। मित्राणां मध्ये अयं मातृशिशुवद् व्यवहारस्तेषां दृढं चिरकालिकञ्च सौहार्दं व्यञ्जयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

झ-अविमारकः> वयस्य! अस्तमितो भगवान् दिवाकरः। सम्प्रति हि-

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता,

सन्ध्यारुणा भाति च पश्चिमाशा।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्षं,

यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥

विदूषकः> सुष्ठु भवान् भणति। अतिक्रान्तो दिवसः। आरूढः प्रदोषः।

(अविमारकम् २/५३)

अत्र अविमारकस्य स्वभावसारल्यमाह्लादयति। चिन्तनस्य विषयः सामान्यो भवेद्विशेषो वेति, स यं यं चिन्तयति तत्सर्वं विदूषकेन विज्ञापयति। सौहार्दवर्द्धकमिदं तस्य कार्यमस्मभ्यमपि मित्रेण सह गुह्याख्यानार्थमुपदिशति। पुनश्च संवादेस्मिन्नुक्तश्लोको वैशिष्ट्यकारकः। श्लोकेनानेन महाकविर्भासः सन्ध्याकालस्य यच्चित्रं समुपस्थापयति तत्तस्यापूर्वकल्पनाशक्तेः परिचायकमस्ति। इदमस्य संवादस्य प्राणस्वरूपं वर्तते।

मित्रस्य सत्कारम् >

चारुदत्तः> अये! सर्वकालिमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः। सखे! स्वागतं, आस्यताम्।

(मृच्छ. १. २५)

अनेन स्वागतवचनेन चारुदत्तस्य विदूषकं प्रति सौहार्दं प्रकटयति। अत्र 'सर्वकालिमित्रमि'ति विशेषणपदं वैशिष्ट्यकारकम्। पदेनानेन एकपक्षे दारिद्र्यपीडितस्य चारुदत्तस्य वैक्लव्यं ध्वन्यते अपरपक्षे विदूषकस्य स्नेहदृढता परिलक्ष्यते। विदूषकस्य सम्मानार्थं प्रयुक्तमिदं पदं सौहार्दवर्द्धकमस्ति। शेषांशोऽस्य पदस्यास्थानुपूरकत्वाद् वैशिष्ट्यं दधाति, मित्रसत्कारप्रारूपञ्च प्रदर्शयति।

मित्रस्य सम्मानरक्षा >

विदूषकः> भवति! रदनिके! न खलु ते अयमपमानस्तत्र भवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः। दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति।

(मृच्छकटिकम्-१/८१)

द्वारस्थितया रदनिकया सह शकारो यं दुर्व्यवहारं करोति तस्य गोपयितुं विदूषकोऽत्र प्रयत्नशीलो दृश्यते। संवादस्यास्य पराद्धेन तस्य मनोभावः स्पष्टीभवति। दारिद्र्येन पीडितो दुःखितश्च चारुदत्तः इदानीं पुनः केनचित्रवीनदुःखेन संतप्तो माभूदिति विदूषकस्य मनोव्यथा संवादेऽस्मिन् महाकविशूद्रकेण अतिप्रभावशालिशब्दैर्निरूपिताऽस्ति। अतः संवादस्यास्य उत्तरार्धः, तत्रापि 'द्विगुणतरा पीडे'ति वाक्यांशः प्रसङ्गेऽस्मिन् वैशिष्ट्यं दधाति। संवादेनानेन विदूषकस्य चारुदत्ते दृढसौहार्दं परिलक्ष्यते। 'सत्संगतिश्चेतः प्रसादयती'ति यन्निरूपितमस्ति महाकविविष्णुशर्मणा हितोपदेशे तदेवात्र प्रकारान्तरेण चरितार्थं करोति विदूषक इत्यपि विचारणीयमस्ति।

मित्राय सत्यथप्रदर्शनम् >

विदूषकः> तदहं ब्राह्मणो भूत्वा इदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि निवर्त्यतामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिकाप्रसङ्गात्। गणिकानाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लेष्टुका, दुःखेन पुनर्निराक्रियते अपि च भो वयस्य! गणिका, हस्ती, कायस्थः, भिक्षुः, चाटः, रासभश्च यत्र एते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते।

(मृच्छकटिकम्-५/२६३)

अत्र कुमारीस्थिताय मित्राय सन्मार्गं निर्दिश्य विदूषको निजसौहार्दं प्रकटयति। वसन्तसेनाया आभूषणहरणप्रसङ्गेन खिन्नचित्तो विदूषकश्चारुदत्तं गणिकासंसर्गान्निवारयति। वस्तुतः संवादोऽयं मन्त्रणामूलकः किन्त्वस्य प्रथमवाक्यं सौहार्दसूचकं वैशिष्ट्यकारकञ्च चास्ति। वाक्येऽस्मिन् 'शीर्षेण पतित्वा' इति वाक्यांशः चारुदत्तस्य दुरवस्थां प्रति विदूषकस्य कष्टचिन्ताधिक्ययोः सूचकः।

एकं वणिजं प्रति ब्राह्मणस्यैवं प्रणामकर्मानुचितमिति निर्दिश्य विदूषकेन स्वप्रणामस्य प्रभावविस्तारः कृतः। हस्तीत्यादेरूदाहरणानि तस्य वक्तव्यं परिपोषयन्ति प्रभाववृद्धिञ्च कुर्वन्ति।

चारुदत्तः>क्षेमेण व्रज बान्धवान्।

आर्यकः>ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः।

चारुदत्तः>स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता।

आर्यकः>स्वात्मापि विस्मर्यते?

चारुदत्तः>त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः।

आर्यकः>संरक्षितोऽहं त्वया।

चारुदत्तः>स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि।

(मृच्छकटिकम्-७/३६७-३६९)

संवादेऽस्मिन् मित्रस्य विसर्जनकाले मित्राणां परस्परं सौहार्दं निरूपितं अस्ति। यदि चारुदत्तवाक्येषु आर्यकं प्रति मङ्गलाङ्गाक्षाया बाहुल्यं दृश्यते तदार्यकस्य प्रतिवचनेऽपि चारुदत्तं प्रति बान्धवात्मदेवतादि भावप्रकाशनत्वाद् वैशिष्ट्यमागतमस्ति। अतो मित्रस्य मङ्गलाशंसायाः विनयपूर्णप्रत्युत्तरेण सौहार्दं वर्द्धयतीति सिद्धं भवति।

मित्रस्य मित्रभ्रातृणां प्रति तटस्थव्यवहारः>

कर्णः>इदानीं किमभिधास्यामि?

रामेण भुक्तां परिपालितां च, सुभ्रातृतां न प्रतिषेधयामि।

क्षमाक्षमत्वे तु भवान् प्रमाणं संग्रामकालेषु वयं सहायाः।।

संवादेनानेन कर्णेन सम्यक् परिरक्षितं निजसौहार्दं दुर्योधनं प्रति पाण्डवेभ्यो राज्यार्थदानमुचितमिति कथ्यस्य परिपोषणार्थं रामेणेत्यादि श्लोकस्यास्य पूर्वार्धेन कर्णेनात्र प्रभावशाल्युत्तरं दत्तमस्ति। भ्रात्रोर्मध्य जलभेय' इति वाक्यांशो निष्प्राणो भवेत् तथा चानेन वाक्यांशेन प्रियंवदायाः शकुन्तलांप्रति सौहार्दमपि ध्वन्यते। सख्यौ >(उभयोरकारं विदित्वा)हला शकुन्तले! यदि अद्य तात इह सन्निहितो

भवेत्-

शकुन्तला > ततः किं भवेत्?

सख्यौ > ततो जीवितसर्वष्वेनाऽपि इमं अतिथिविशेषं कृतार्थं करोति।

शकुन्तला > (सकृतकोपम्) अपेतम्, युवां किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयथः।

न वां वचनं श्रोष्यामि।

(शाकु. १/५७-५८)

अत्र 'उभयोराकारं विदित्वे'ति संकेतेनास्य संवादस्य रहस्यं प्रकटयति।

दुष्यन्तोपरि मुग्धायाः शकुन्तलाया मनोगतान् भावान् परिज्ञातुं सख्योरेष प्रयासः।

संवादेऽस्मिन् 'जीवितसर्वेष्वेने'ति वाक्यांशेन शकुन्तलयेति व्यञ्जयति। इदमेवात्र गूढार्थबोधकं वाक्यखण्डं वैशिष्ट्यं दधाति।

सख्याः स्वास्थ्यविषयिकी चिन्ता >

सख्यौ > (उपवीज्य) हला शकुन्तले! अपि सुखयति ते नलिनीपत्रवातः?

शकुन्तला > (सखेदम्) किं वीजयतो मां प्रियसख्यौ?

सख्यौ > (परस्परमवलोकयतः) (अभि. ३/१५२)

अत्र सखीभ्यां कृतः स्वास्थ्यविषयको प्रश्नश्चित्तमाकर्षयति सामयिकमाचारमपि प्रकाशयति। सख्यौ निजसख्याः स्वास्थ्यलाभार्थं तस्याः परिचर्यां कुरुतः। अनया परिचर्यया लाभोऽस्ति न वेति प्रश्नं कुरुतः। इदं तयोर्दृढसौहार्दस्य परिचायकमस्ति।

प्रियंवदा > (जनान्तिकम्) अनसूये! तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सु-

कमनाः शकुन्तला, न खल्वस्याः अन्यनिमित्त आतंको भवेत्?

अनसूया > सखि! ममापि एतादृशी आशङ्का हृदयस्य। भवतु, प्रक्ष्यामि

तावदेनाम्।

(शाकु. ३/१५४-१५५)

अत्र शकुन्तलायाः स्वास्थ्यविषये अनसूयाप्रियंवदाभ्यां कृतपरामर्शो यथार्थमूलकोऽस्ति यतो हि ते (सख्यौ) शकुन्तलाया नित्यसहचर्यौ स्तः। दुष्यन्तस्य प्रथमदर्शनसमयेऽपि ते समुपस्थिते आस्ताम्। तस्मिन् समये

शकुन्तलाया दुष्यन्ते योऽनुरागो प्रकटितोऽभवत् स एवात्र संवादास्यास्याधारोऽस्ति।
अनेन संवादेन प्रियंवदानसूययोः शकुन्तलाया उपरि दृढानुरक्ता सूक्ष्मा च
दृष्टिर्लक्ष्यते। इयमेव तयोः सौहार्दं सूचयति।

सख्याः क्लेशहरणार्थं सखीभिस्तस्या मनोगतान् भावान् परिज्ञातुं प्रयासः>
अनसूया >सखि! प्रष्टव्याऽसि किमपि। बलीयान् खलु ते अङ्गानां
सन्तापः।... हला शकुन्तले! अलब्धान्तरा वयं ते मनोगतस्य
वृत्तान्तस्य, किन्तु यादृशी इतिहासकथानुबन्धेषु कामिजना-
नामवस्था श्रूयते, तादृशी तवेति तर्कयामि। तत्कथय
किन्निमित्तं ते अयं आयास इति?विकारं परमार्थतोऽज्ञात्वा
अनारम्भः किल प्रतीकारस्य।

प्रियंवदा >सुष्ठु खल्वेषा भणति। कमेतमात्मानं उपद्रवं निगूहसि? अनु-
दिवसं खलु परिहीयसे। अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं
त्वां न मुञ्चति। (शाकु.३/१५५-१५८)

अत्र शकुन्तलाया मनोगतान् भावान् परिज्ञातुं निजाशङ्कायाः पुष्ट्यर्थञ्च
सख्यौ प्रयासं कुरुतः। प्रयासेऽस्मिन् तयोः प्रस्तावरचनेयमधोलिखितप्रकारेण
वैशिष्ट्यं दधाति-

क-‘बलीयान् खलु ते अङ्गानां सन्तापः’ इति वाक्येन तयोः शकुन्तलां प्रति
स्नेहः प्रकटयति तथा च वाक्यमिदं ‘प्रष्टव्यासी’ति पूर्ववाक्यखण्डस्य
अनिवार्यत्वमपि सूचयति।

ख-कदाचिदाशंकेयं निर्मूला भवेत्, अतः क्षमापनार्थं पूर्वमेव भणितमनसूयया
‘अलब्धान्तरा वयं ते मनोगतस्य वृत्तान्तस्ये’ ति।

ग- स्वकीयस्य निर्दोषतासिद्धयर्थमेव सा अस्या आशंकाया जन्मस्थानं ‘इतिहास
कथानुबन्धेषु’ प्रतिष्ठापयति।

घ- ‘तत्कथय किन्निमित्तं ते अयं आयास’ इति मूलप्रश्नः।

ड- 'प्रश्नस्यास्य उत्तरमत्यावश्यकं तव हितार्थमेवे' ति निरूपयितुं 'विकारमित्यादि' संयोजितमस्ति।

च- प्रियंवदोक्तिः शकुन्तलामात्मनो मनोदशां विज्ञापयितुमुत्प्रेरयति। स्वभावतः प्रियवादिनी प्रियंवदा अत्रापि निजवाक्यसंरचनया वातावरणं सरसं करोति। 'अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं त्वां न मुञ्चती'ति वाक्यं सम्पूर्णसंवादस्य सर्वाधिकं मनोहरमङ्गमस्ति।

अपि च। सुकोमलायाः शकुन्तलायाः सुकोमलचित्तस्य सुकोमला इयमवस्था सुकोमलपरिचारं वाञ्छति। अतश्चौरादिभिः सह (तेषां रहस्यो-द्घाटनार्थं) करणीयं क्रूराचारमत्र सर्वथाऽनुचितमस्ति। एवं विचार्य सखीभिः सर्वथा कोमलतमानि वाक्यानि प्रयुक्तानि सन्ति। संवादेनानेन निष्कर्षोऽयं निःस्सरति यन् मित्रस्य कष्टापाकरणार्थं, वस्तुस्थितेः सम्यग्ज्ञानार्थञ्च तेन मित्रेण सह प्रत्यक्षप्रश्नं कर्तुमपि नानुचितम् किन्तु प्रश्नस्य भाषा सरलामधुराऽऽश्वासनदायिनी च भवितुमर्हति। यदि मित्रस्य कष्टविषये आत्मनि किञ्चिदनुमानमप्युद्भवति तदा तस्य अनुमानस्य समुचितमाधारोऽवश्यमेव वर्णनीयो भवति। आधारहीन-मनुमानं कदाचिद् दुर्भावसूचकं भवेदिति मित्रहानेरशंका जनयति।

सखीभिः सह निजगुह्याख्यानं ताभिः स्वीकरणञ्च >

शकुन्तला>(निःश्वस्य)कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि, किन्तु आयास-हेतुका वो भविष्यामि।

उभे >सखि! अतएव निर्बन्धः। स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवति।

शकुन्तला>यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता स राजर्षिर्ममदर्शनपथं गतः...

उभे >कथयतु, कथयतु प्रियसखी।

शकुन्तला>ततः प्रभृति तद्गतेन अभिलाषेण एतावदवस्थास्मि संवृत्ता।

उभे >दिष्ट्या खलु ते अनुरूपे वरे अभिलाषः। अथवा सागरमुज्झित्वा

कस्मिन् महानद्या प्रवेष्टव्यम्?

(शाकु.३/१५१-१६२)

गुह्याख्यानां पृच्छा च प्रीतिलक्षणमस्ति यथानिरूपितं विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रे—‘ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्यातिपृच्छती’ति।(पञ्चतन्त्रे-मित्रसंप्राप्तौ-५०)अत्र सखीभ्यां पृष्टा शकुन्तलाऽऽत्मनो मनोदशां प्रकाशयति। ‘कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामी’ति सख्योः सौहार्दस्य प्रत्युत्तरम्। समाधानरहितत्वादिदं मम दुःखं तुभ्यं कष्टदायि एव भविष्यतीति शकुन्तलायाः ‘आयासहेतुकेत्यादि’ वचनेन प्रस्फुटति।

‘स्निग्धजन संविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवती’ति वाक्येन सखीभ्यां शकुन्तलाया उत्साहवृद्धिः कारिताऽस्ति। वाक्यस्यास्य वैशिष्ट्यं मया पूर्वमेव विश्लेषितमस्य शोधग्रन्थस्य सुभाषितसंवादानां प्रकरणे। दुष्यन्ते शकुन्तलया निजानुरागस्याभिव्यक्तिः शकुन्तलायाः सारल्यं द्योतयति। सखीभ्यां कृते शकुन्तलावाक्यस्य समर्थनमत्र विशेषानुशीलनयोग्यमस्ति। ‘दिष्ट्या खलु ते अनुरूपे वरे अभिलाषः’ इति वाक्यं सख्योर्मनोगतामाश्वासिं दर्शयति तथा च शकुन्तलायै आश्वासनमपि प्रददाति। ‘सागरमुज्झित्वा कस्मिन् महानद्या प्रवेष्टव्यमि’ति वाक्यं पूर्वोच्चारितवाक्ये माधुर्यमाभरति। इमे वाक्ये ‘दुष्यन्ते ममानुरागः उचितमस्ति न वेति’ चिन्ताग्रस्तां शकुन्तलामाश्वासयति तथा च तस्याः शोकं न्यूनीकृत्य ‘स्निग्धजनसंविभक्तमि’त्यादि सख्योर्वाक्यस्य साफल्यमपि सिद्धयति। अत्र कवेः कालिदासस्य रचनाचातुर्यं सख्योश्च वाक्पटुत्वमत्यन्तं श्लाघनीयम्।

प्रियंवदा > (जनान्तिकम्) अनसूये! दूरंगतः अस्या मनोरथः। अक्षमा इयं कालहरणस्य।

अनसूया > प्रियंवदे! को नु उपायो भवेत्, येन अवलम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः।

प्रियंवदा > निभृतमिति चिन्तनीयं, शीघ्रमिति न दुष्करम्।

अनसूया > कथमिव?

प्रियंवदा > ननु सोऽपि राजर्षिः अस्मिन् जने स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाषः

एषु दिवसेषु प्रजागर कृश इव लक्ष्यते। (शाकु. ३/१६५-६६)

अत्र प्रियंवदानसूययोर्विमर्शस्तयोः शकुन्तलोपरि स्नेहबाहुल्यं सूचयति।

प्रसङ्गेऽस्मिन् दुष्यन्तस्य शकुन्तलायामासक्तिः प्रियंवदया सुरुचिपूर्णरीत्या निरूपितास्ति। शीघ्रं निभृतमिति द्वाभ्यां पदाभ्यां सहकारेण महाकविकालिदासेन प्रसङ्गेऽस्मिन् एकमाकर्षणमुत्पादितमस्ति। इदमेवात्र वाक्कलाया लेखनविधयाश्च वैशिष्ट्यम्।

सख्यौ > अयि! आत्मगुणावमानिनि! को नाम सन्तापहेतुकां शारदीं

ज्योत्स्नां आतपत्रेण निवारयति?

(शाकु. ३/१७३)

आत्मनः प्रणयव्यापारस्य सफलतायां सशंकचितां शकुन्तलामुत्साहयितुं

प्रियंवदानसूयाभ्यामुक्तमिदं वाक्यं तयोः शकुन्तलां प्रति सौहार्दं सूचयति।

संवादेऽस्मिन् 'आत्मगुणावमानिनी'ति सम्बोधनपदमाकर्षकमवसरानुकूलञ्चास्ति।

शेषवाक्यमपि परिस्थितिं प्रभावपूर्णरीत्या प्रस्तौति।

प्रियंवदा > नन्वस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे पदच्छेदभक्त्या नखैः

आलिख्यताम्।

(शाकु. ३/१७६)

सख्यौ न केवलं मनसा शकुन्तलाया हितमिच्छतोऽपितु ते कर्मणाऽपि

तस्या हितसाधने निरतौ स्तः, इति संवादेनानेन सिद्ध्यति। अत्र 'शुकोदर...', 'नखैरि'

ति च द्वे पदे संवादमिमलंकुरुतः।

प्रियंवदा > (जनान्तिकम्) अनसूये! प्रेक्षस्व, प्रेक्षस्व मेघवाताहतामिव ग्रीष्मे

मयूरीं क्षणे-क्षणे प्रत्यागतजीवितां प्रियसखीम्। (शाकु. ३/१९१)

अत्र 'मेघवाताहतामिव ग्रीष्मे मयूरीमि'ति वाक्यखण्डं वैशिष्ट्यकारकं

अस्ति, यस्माद्विना शेषांशो निस्तेजो भूत्वा न तथा प्रभविष्यति यथायं वर्तते।

शकुन्तला > हला! इतः अन्यतो न वां गन्तुमनुमन्ये, यतोऽसहायिन्यस्मि।

उभे > (सस्मितम्) त्वं तावदसहायिनी? यस्याः पृथ्वीनाथः समीपे
वर्तते? (शाकु. ३/१९५)

अत्र सख्योः परिहासमिदं तयोर्मध्ये सद्भावं सूचयति। 'पृथ्वीनाथे'ति
पदेन कृता व्यंग्यरचनाऽत्र वैशिष्ट्यकारिका, शृंगाररसपुष्टिकारिणी च।
प्रियसख्याः कदाचिदनिष्टं भवेदिति सखीनां चिन्ताभिव्यक्तिः >
अनसूया > हला प्रियंवदे! यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना निर्वृत्तकल्याणा
प्रियसखी शकुन्तला अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्ता, तथापि मे
न निर्वृतं हृदयं।

प्रियंवदा > कथमिव?

अनसूया > अद्य स राजर्षिः इष्टिपरिसमाप्त्या ऋषिभिर्विसर्जितः। आत्मनो
नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागमादिमं स्मरति जनं न वेति।

प्रियंवदा > अत्र तावद् विश्वस्ताभव। न हि तादृशा आकृतिविशेषा गुण-
विरहिणो भवन्ति। (शाकु. ४/२३३-२३५)

अत्र दुष्यन्तस्य शकुन्तलां प्रति भाविसंव्यवहारविषये अनसूयाचित्त-
स्थितायाः कुशङ्कायाः कारणं गम्भीरमस्ति किन्तु प्रियंवदा तामाश्वासयितुं सफला
भवति। 'अन्तःपुरसमागमादिति' वाक्यखण्डेनात्र अनसूया 'विकल्प सङ्कल्पशैथिल्यं
प्रभवती'ति आशङ्का करोति। तामाशङ्कां प्रियंवदा 'न हि तादृशा.... भवन्ती'ति
वाक्येन दुष्यन्तस्य सच्चारित्र्यं निरूप्य समादधाति।

प्रियंवदा > एतावत् पुनश्चिन्तनीयम्। तातस्तीर्थयात्रातः प्रतिनिवृत्तः इमं
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति।

अनसूया > यथा मां पृच्छसि तथा अभिमतं तातस्य।

प्रियंवदा > कथमिव ?

अनसूया > अनुरूपस्य वरस्य हस्ते कन्यका प्रतिपादनीयेति, अयं तावत्
प्रथमः कल्पः। तं यदि दैवं सम्पादयति, ननु कृतार्थो गुरुजनः।

(शाकु.४/२३५)

अत्र गुरुजनानामनुज्ञां विना शकुन्तलया कृतं प्रणयव्यापारं प्रति तातकण्वस्य प्रतिक्रिया किं भविष्यतीति चिन्ताकार्यं प्रियंवदानसूययोः सौहार्दं व्यञ्जयति। 'न जाने किं प्रतिपत्स्यते'ति वाक्यखण्डं प्रियंवदासंवादे वैशिष्ट्य-कारकमस्ति। यदा च 'तं यदि दैवं सम्पादयति, ननु कृतार्थो गुरुजनः' इति वाक्यं अनुसूयायाः शङ्कासमाधानकर्मणि प्रभावमोजं च समुत्पादयति।

प्रियंवदा > ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला।

अनसूया > आम्! अद्य पुनरसन्निहिता हृदयेन। (शाकु.४/२३८)

अत्र दुष्यन्तं चिन्तयन्त्याः शकुन्तलाया मारमिकं चित्रणं कृतमस्ति महाकविना कालिदासेन। 'हृदयेन' इति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकम्। सन्निधिः द्विविधो भवति शरीरेण हृदयेन च। शरीरेण स्थिताऽपि शकुन्तला अद्य हृदयेन दुष्यन्तसमीपे गतास्तीत्यनसूयाया आशयः। अनेन तस्या निजसखीमुपरि सूक्ष्मा स्नेहसंयुक्ता च दृष्टिर्लक्ष्यते।

निजसख्याः अनिष्टनिवारकमुपायं विचिन्त्य सखीनामाश्वस्तिः >

प्रियंवदा > शक्यमिदानीं समाश्वासितुम्। अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन

आत्मनो नामाङ्कितमङ्गलीयकं स्मरणीयमिति शकुन्तलाया हस्ते स्वयमेव परिधापितम्। एष एव तस्मिन् स्वाधीन उपायो भविष्यति।

(शाकु.४/२४३)

संवादेनानेन शकुन्तलाविषये प्रियंवदाया या चिन्ता ध्वन्यते सा तस्याः शकुन्तलां प्रति अनुरागं प्रकाशयति। यद्यपि संवादेऽस्मिन् कोऽपि विशिष्टशब्दो नास्ति तथापि अत्र वर्णनशैली प्रसङ्ग-प्रस्तुतिश्च प्रभावशालिनी वर्तते।

अनसूया > हला! द्वयोरेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु। रक्षणीया खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी।

प्रियंवदा > कस्तावदुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति? (शाकु.४/२४५)

दुर्वाससः शापविषये प्रियंवदानसूयाभ्यां कृत विमर्शोऽयं तयोर्निजसखीं शकुन्तलां प्रति अनुरागातिशयं सूचयति। अत्र हला 'द्वयोरेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठत्विति' मूलनिर्देशः 'कस्तावदुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चतीति' प्रियंवदायाः स्वीकारोक्त्या सौन्दर्यातिशयं गमयति। लोकोक्तिसंयुक्तेन वचनेन प्रियंवदया प्रसङ्गऽस्मिन्नेकमाकर्षणमुत्पादितमस्ति। वक्तव्यं लोकोक्तिमुखेन कीदृशं प्रभावशाली भवतीत्यनेन संवादेन स्पष्टं भवति। किन्तु लोकोक्तेर्मूलप्रसङ्गेन वक्तव्येन वा यथार्थसामञ्जस्यमप्यावश्यकं भवतीत्यत्र ध्यातव्यमस्ति।

अनसूया > (प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि! प्रियं मे प्रियम्। किन्तु अद्यैव शकुन्तला नीयत इति उत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि।

प्रियंवदा > सखि! वयं कथमपि उत्कण्ठा विनोदयिष्यामः। सा इदानीं तपस्विनी निर्वृत्ता भवतु। (शाकु. ४/२५९-२६०)

अत्र शकुन्तलाया निजभर्तुर्गहे सम्प्रेषणयोजनां विज्ञाय अनसूयया कृतं शोकसमन्वितं हर्षानुभूतिप्रकाशं तस्याः सौहार्दं व्यञ्जयति। 'प्रियमिति' पदस्य द्विरुक्तिरनसूयाया हर्षातिरेकं सूचयति। इयमेव परिवर्तिवाक्यस्य आधारशिलाऽस्ति। यतोऽहि न्यूनताभावं दर्शयितुं बाहुल्यप्रदर्शनावश्यकं भवति। शृंगारप्रसाधनादिभिः आत्मनः सौहार्दप्रकाशनम् >

सख्यै शृंगार सामग्रीणां संयोजनेन तथा च सख्याः शृंगार कर्मणाऽऽपि सौहार्दाभिव्यक्तिर्भवति। यथा—

अनसूया > तेन हि एतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नारिकेलसमुद्रके एतन्निमित्तमेव मया कालहरणक्षमा केशरगुण्डा निक्षिप्ता तिष्ठति। तदिमां नलिनीपत्रसङ्गता कुरु। यावदस्या अहमपि गोरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि मङ्गलसमालम्भनं विरचयामि।

(शाकु. ४/२६०)

अत्रानसूयया कृतसंग्रहः तस्याः शकुन्तलोपरि स्नेहं द्योतयति। विशेषतः

‘एतन्निमित्तमेव’ इति पदं तस्या वाक्यस्यास्यालङ्कारो वर्तते। पदमिदमनसूयायाः संग्रहकर्मणि प्रीतिभावं संयोज्य तस्य कार्यस्य माहात्म्यं वर्द्धयति।

सख्यौ >(उपविश्य)हला! ऋजुका तावद् भव, यावत्ते मङ्गलसमालम्भनं कुर्वः।

शकुन्तला >उचितमप्येतत्। अद्य बहुमन्तव्यम्। यतो दुर्लभं तावत् पुनर्मे प्रियसखीमण्डनं भविष्यति। (इति वाष्पं विसृजति)

सख्यौ >सखि! न युक्तं मङ्गलकाले रोदितुम्। (शाकु.४/२६५)

अत्र सखीभ्यां निजहस्तैः शकुन्तलाया मङ्गलसमालम्भनप्रस्तावस्तयोः शकुन्तलां प्रति सौहार्दं सूचयति। शकुन्तला तयोः प्रस्तावस्य स्वीकृतिरुभयव्यापिनीं प्रीतिं प्रकाशयति। राजगृहस्य नानाविधमण्डनसंसाधनादपि प्रियसखीमण्डनस्य वैशिष्ट्यं दर्शयित्वा महाकविकालिदासेन मित्रैर्मित्राणां सत्कारकर्मण एकमनुकरणीयमुदाहरणं शब्दावलिश्च समुपस्थापितौ स्तः। अत्र ‘बहुमन्तव्यम्’ ‘दुर्लभं’ ‘प्रियसखीमण्डनम्’त्यादीनि पदानि वैशिष्ट्यकारकाणि सन्ति।

प्रियंवदा >सखि! आभरणार्हं ते रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधनैः विप्रकार्यते।

(शाकु.४/२६६)

आश्रमपदे स्वर्णादिभिः निर्मितानामाभरणनामभावं प्रेक्ष्य प्रियंवदाऽत्र कष्टमनुभवति। ‘आभरणार्हम्’ इति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

प्रियंवदा >(शकुन्तलां विलोक्य)हला! कोटरसम्भवाऽपि मधुकरी पुष्कर-मध्वेव अभिलषति। (शाकु.४/२६८)

अत्र वनदेवताभिः प्रदत्तान्याभूषणानि प्रेक्ष्य प्रियंवदोक्तिरियं तस्यश्छलविरहितं सौहार्दं सूचयति। आश्चर्यमूलकां परिस्थितिमपि सामान्यं कृत्वा प्रस्तुतिरत्र श्लाघनीया यतोहि एवंकृतेऽपि वक्तव्यस्या पकर्षं न भवति अपितु समुत्कर्षमेव जायते। अत्रायं लक्ष्यः >‘मेनकागर्भसम्भूतायै, दुष्यन्त-परिणीतायै शकुन्तलायै किमिदमाश्चर्यं यदि सा आश्रमवासिन्यप्यस्ति’। निम्नस्था

अपि महाजना महापरिभोगमेवाभिलषन्ति। लोकोक्तिमुखेनाभिव्यक्तिरत्र वैशिष्ट्य-
कारिकास्ति। शिष्टपरिहासस्य चायं संवाद एक उत्कृष्ट उदाहरण अस्ति।

अनसूया > सखि! अननुभूतभूषणअयं जनः कथं त्वामलङ्करोति? ...चित्र-
परिचयेन इदानीं ते अङ्गेषु आभरणविनियोगं कुर्वः।

शकुन्तला > जानामि वां निपुणत्वम्।

(शाकु. ४/२७०)

उपर्युक्तस्य प्रियंवदाकृतपरिहासस्यानन्तर इदानीमनसूया शकुन्तलया
सह परिहासं करोति। महाकवेः कालिदासस्य सूक्ष्मदृष्टिरत्र आश्रमवासिनां
जनानां आभरणधारणज्ञानरहिते चित्ते आपतति। सा च समस्याया अस्याः
समुचितं समाधानमपि प्रस्तौति। अत्र 'चित्रपरिचयेन इदानीं ते अङ्गेषु आभरणं
विनियोगं कुर्वः' इति समाधानवचनेनालङ्करणसमस्या न केवलं समाहिता भवति
अपितु वर्ण्यविषये एका चमत्कृतिरपि समुद्भवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

आत्मन उपेक्षां प्रति सख्या ध्यानाकर्षणम् >

शकुन्तला > एषा (माधवीलता) द्वयोरपि वां हस्ते निक्षेपः।

सख्यौ > अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः?

(शाकु. ४/२८६)

अत्र सखीभ्यां कृतोऽयं प्रश्नः शकुन्तलां निरुत्तरां कृत्वा कथाप्रसङ्ग
एकमाकर्षणमुत्पादयति। प्रश्नस्यास्य स्थाने यदि 'आम', 'बाढम्' इत्यादि
स्वीकृतिसूचकाः शब्दाः प्रयुक्ता स्युस्तदा वक्तव्यं न तथा प्रभावयति यथा
इदानीं करोति। यद्यपि प्रश्नेऽस्मिन् शकुन्तलया कृतस्यावेदनस्य स्वीकृतिरपि
सन्निहिता वर्तते तथापि प्रश्नोऽयं शकुन्तलायाः स्निग्धदृष्टौ त्रुटिमुद्घाट्य आत्मन
उपेक्षां प्रति ध्यानमाकर्षयति। आत्मन उपेक्षां प्रति सम्मुखस्थिताया व्यक्तेर्ध्याना-
कर्षणस्येदमेकं सशक्तमुदाहरणमस्ति। वाक्येनानेन प्रियंवदानसूययोरन्तर्निहित-
स्नेहो विदाकालिकी सर्वा मर्यादाः परित्यज्योपरि आगतः। श्रोतारोऽपि संलापमिमं
श्रुत्वा आश्चर्यमिश्रितकरुणातिरेकेन आप्लाविता भवन्ति। सारांशतः संवादोऽयं
नाटकस्यास्यैकः प्रमुखसंवादोऽस्तीति मे मतिः।

मित्रैः सह (सखीभिः सह वा) समव्यवहारः >

शकुन्तला > (सख्यावुपगम्य) सख्यौ ! एतम्, द्वे अपि मां सममेव परिश्रजेथाम्।

(शाकु. ४/३०१)

यदि एकाधिकाः सख्य एकत्रितास्तिष्ठन्ति तदा तैः सह समानव्यवहारं कर्तव्यं भवतीत्युदाहरति शकुन्तलाभणित उपर्युक्तः संवादः। अत्र यदि पूर्वं अनसूयया सह पश्चात् प्रियंवदया सह, अथवा पूर्वं प्रियंवदया सह पश्चादनसूयया सह इति क्रमशः आलिङ्गनार्थमामन्त्रणं कृतमासीत् तदा द्वयोः सख्योर्मध्येऽनुरागस्य न्यूनाधिक्यं प्रमाणितं भवेत् यत्तु सौहार्दापकर्षकारकमासीत्। अपि च सर्वदा सहगामिन्यौ प्रत्येवमन्यायाचारः श्रोतॄणां मनसि सन्तापं जनयेत्। अतो महाकविना कालिदासेन उपर्युक्ता संवादरचना कृता, यस्मिन् 'सममेव' इति पदं वैशिष्ट्यकारकं मस्ति। अनेन समानशीलयोर्मध्ये न्यायोचितः समानव्यवहारः प्रस्फुटति परिणामतः चित्तो हर्षमनुभवति।

मित्रविरहिते स्थाने शून्यानुभूतिः >

सख्यौ > तात! शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः।

कण्वः > स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी।

(शाकु. ४/३०६-३०७)

संवादोऽयं प्रकारान्तरेण सख्योः स्नेहं सूचयति। शकुन्तलांप्रति सख्योः स्नेहाधिक्यं ते इमं विमर्शयितुमुत्प्रेरयति। किमधिकमत्र, कण्वोऽपि स्वीकरोति यत् 'स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी'ति। अत्र महाकविना कालिदासेनात्यन्तां सूक्ष्मां मनोदशां उपस्थापितमस्ति।

विक्रमोर्वशीयस्थाः सुहृत्संवादाः >

सख्यै आत्मरहस्यनिवेदनं—

चित्रलेखा > हला! क्वानिर्दिष्टकारणं गम्यते ?

उर्वशी > सखि! तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षणविघ्निताकाश-
गमनां मामुपहस्य किमिदानीं पृच्छसि?

चित्रलेखा > तस्य राजर्षेः पुरुरवसः सकाशं प्रस्थिताऽसि?

उर्वशी > अयं ममापहस्तितलज्जो व्यवसायः। (विक्रमोर्वशीयम्-२/५५)

अत्र प्रश्नस्य प्रश्नेनैव समाधानं चित्ताकर्षकम्। पूर्वघटितां घटनां स्मारयित्वा निजाभिप्रायस्याभिव्यक्तिरपि एकाऽऽह्लाददायिनी संवादशैली भवतीत्यनेन संवादेन सिद्धयति। मित्राणां मध्ये छलविरहितं व्यवहारमेव शोभते तदेव प्रगाढमैत्र्या आधारशिलाऽपि भवति। अतो यदोर्वशी आत्मनो लज्जा-विरहितस्य व्यवसायस्याऽपि रहस्यं चित्रलेखायै ख्यापयति तदा तस्या व्यवहारमिदं तयोर्मध्ये प्रगाढस्नेहमेव प्रकाशयति। यथा पञ्चतन्त्रेऽपि निरूपितमस्ति प्रीतिलक्षण-प्रसङ्गे-‘गुह्यमाख्याति पृच्छती’ ति। पुनश्चात्र ‘अपहस्तितलज्जो व्यवसायः’ इति वाक्यखण्डमानन्दातिशयजनकम्।

आत्मकार्यार्थं सख्याः नियुक्तिः >

उर्वशी > हला! यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि तावत्त्वमस्य

आत्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद् भण। (विक्रम.-२/७०)

इदं तूर्वशीचित्रलेखयोर्मध्ये स्नेहाधिक्यं सूचयति। कामसूत्रे दूतीनां नियुक्तिस्तासां सहकारेण स्वाभीष्टसिद्धिरित्यादि वर्णिताऽस्ति। चित्रलेखाकृते भणितेऽस्मिन् वाक्ये ‘यन्ममक्षममि’ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। यतोहि पदमिदं मात्र आकारे एव लघु दृश्यते, वस्तुतो विस्तृतार्थं धारयति। पदेनानेन-

१-चित्रलेखाया दूतीकर्मविषयकं सम्यक्परिज्ञानं ध्वन्यते।

२-चित्रलेखा उर्वशीपुरुरवसोः प्रणयस्य सर्वं वृत्तान्तं जानातीति प्रतिभाति,

३-इयं चित्रलेखा ममाभीष्टं सर्वथा साधयिष्यत्येव इति उर्वश्याश्चित्रलेखायां निश्चयात्मको विश्वासो ध्वन्यते।

अनेन च तयोर्मध्ये दृढसौहार्दं सिद्धयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

चित्रलेखा > (उर्वशीमुपेत्य)सखि! एहि त्वत्तोऽपि निर्दयतरं मदनं दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि संवृत्ता।

उर्वशी > अहो! लघु त्वयोज्झितास्मि।

चित्रलेखा > इतो मुहूर्त्ताज्ज्ञास्यासि कामुज्झिष्यतीति। आचारं तावत्
प्रतिपद्यस्व। (विक्रमोर्वशीयम्-२/७३)

अत्र महाकविकालिदासेन 'उज्झिताऽस्मीति' पदेनाद्भुतं भावं समुपस्थापितमस्ति। 'का कामुज्झिष्यति' इति वाक्यरवंडादपि परिहासस्य एका मधुरा धारा प्रस्फुटति। व्यवहारोऽयं तयोः सौहार्दं प्रकाशयति।

परिधानाभरणादीनां विषये सख्या सह मन्त्रणम् >

उर्वशी > (आत्मानं विलोक्य) हला चित्रलेखे! अपि रोचते तेऽयं मेऽल्पा-
भरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोऽभिसारिकावेषः?

चित्रलेखा > नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम्? इदं तु चिन्तयामि अपि
नामाहं पुरुरवा भवेयमिति। (विक्रमोर्वशीयम्-२/१०७-१०८)

अत्र शृंगारपरिधानादिविषये सख्याः सम्मतिं परिज्ञातुं उर्वश्या कृतोऽयं प्रयासः (प्रस्ताववाक्यं) तस्याः सखीविषयकं सौहार्दं प्रकाशयति। संवादोऽयं शाकु-
न्तलस्थं कञ्चुकीबन्धनप्रसङ्गं स्मारयति। (शकुन्तला-हला अनसूये! अतिपिनद्धेन
वक्कलेन प्रियंवदया दृढं पीडिताऽस्मि। शिथिलय तावदेतदिति। - शाकु.१/३५)

परिधानादि सामान्येऽपि विषये मित्राणामभिमतस्यापेक्षा तेषु मित्रेषु प्रगाढतरं स्नेहं व्यञ्जयति। अत्र च 'इदं तु चिन्तयामि अपि नामाहं पुरुरवा भवेयमिति' चित्रलेखोक्तिर्वैशिष्ट्यं दधाति तथेयं च कथाप्रसङ्गे प्रत्युत्तरकलाया एकं नूतनविधिं निर्दिशति।

सख्या म्लानचित्तं प्रेक्ष्य आत्मनश्चिन्ताभिव्यक्तिः >

सहजन्या > (चित्रलेखां विलोक्य सखेदम्) सखि! म्लायमानशतपत्रस्येव ते
मुखच्छाया हृदयस्यास्वस्थतां सूचयति, तत्कथय निर्वेद -
कारणम्। समदुःखा भवितुमिच्छामि। (विक्रमोर्वशीयम्-४/१३६)

अत्र महाकविना कालिदासेन सहजन्यायाश्चित्रलेखां प्रति सौहार्दं

वर्णितमस्ति। संवादेऽस्मिन्नास्ति तथा लावण्यं यथा शाकुन्तले प्रियंवदानसूयाभ्यां भणितेषु संवादिषु दृश्यते यथा—

अनसूया > तत्कथय किं निमित्तं ते अयम् आयास इति। विकारं परमार्थतः
अज्ञात्वा अनारम्भः किल प्रतीकारस्य।

प्रियंवदा > अनुदिवसं खलु परिहीयसे। अङ्गेषु लावण्यमयी छाया केवलं
त्वां न मुञ्चति।

उभे > सखि! अतएव निर्बन्धः। स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्य-
वेदनं भवति। (शाकु. ३/१५६-१६०)

अत्र शाकुन्तलीयसंवादस्य वैशिष्ट्यं स्पष्टमस्ति तथापि निवेदयामि—

१-‘तत्कथय निर्वेदकारणम्’ तथा च ‘तत्कथय किन्निमित्तं तेऽयमायास’ इति
द्वावेव संवादौ समानार्थबोधकौ स्तः, किन्तु ‘विकारं परमार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
किल प्रतीकारस्य’ इति वाक्यसहकारेण शाकुन्तलीय संवादे माधुर्यमवर्द्धत।
अनसूयावचनं सहजन्यापेक्षाऽधिकं स्निग्धं प्रतिभाति, आश्चस्तिदायकमप्यस्ति।
२-सहजन्याया वचनेन चित्रलेखाया मुखमालिन्यं प्रतिभाति। यदाच ‘अङ्गेषु
लावण्यमयी छाया केवलं त्वां न मुञ्चती’ति प्रियंवदायाः संवादेन शाकुन्तलाया
अनुपममद्वितीयमलौकिकञ्च सौन्दर्यं सिद्ध्यति।

३-‘समदुःखा भवितुमिच्छामी’ति वाक्येन केवलं सहजन्यायाः सौहार्दं प्रकटयति,
किन्तु ‘स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवती’ति संवादः एकस्य
सुभाषितस्य स्वरूपं गृहीत्वा न केवलं प्रियंवदानसूययोः स्नेहं प्रदर्शयत्यपितु
शाकुन्तलायाः सर्वाणि दुःखानि हत्वा तामाश्वासयति, निजमनोदशां प्रकाशनार्थं
उत्साहयति च।

अनेन प्रकारेण शाकुन्तलीयसंवादस्य श्रेष्ठत्वं प्रभावाधिक्यञ्च सिद्ध्यति।

शाकुन्तलीयसंवादमिममधीत्य नागरका वार्तालापकलायां पारंगता भवितुमर्हन्ति।

सख्या अभ्युदये आत्मनो हर्षप्रकाशनम्

अप्सरसः > (उर्वशीमुपेत्य) दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया भर्तुरविरहेण वर्धसे।

उर्वशी > साधारण एषोऽभ्युदयः। (कुमारं हस्ते गृहीत्वा) एहि वत्स!

ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व।

(विक्रमोर्वशीयम्-५/२३३)

अत्र अप्सराणां हर्षाभिव्यक्तिस्तासां सौहार्दं सूचयति। सामान्यशब्दैः संयोजितोऽयं संवादः सामान्यप्रभावमुत्पादयति।

प्रकीर्ण संवादाः >

समाहितिका > आलि! अपि सुखस्ते उद्यानवनव्यापारः?

मधुकरिका > अहो! समाहितिका! सखि! स्वागतं ते। (मालविका-३/८२)

अत्र कार्यव्यापारस्य प्रगतिविषयकं प्रश्नं पृष्ट्वात्मनः सौहार्दं प्रकाशितं समाहितिकया। संवादेऽस्मिन् 'सुखस्ते' इति पदं ध्यानमाकर्षति। महाकविना कालिदासेनात्र 'कीदृश' इत्यादि संशयमूलकः शब्दो न प्रयुक्त आसीदपितु निश्चयावबोधकः 'सुख' शब्दः प्रयोजितः, येन सुहृद्भावस्यापि निश्चयात्मकं बोधं भवति। इदमेवात्र ध्यानाकर्षकं वैशिष्ट्यमस्ति।

बकुलावलिका > अयि! शरीरमसि मे।

(मालविका-३/१०४)

मालविकां प्रति बकुलावलिकया भणितेऽस्मिन् संवादे 'शरीरमसी'ति पदं वैशिष्ट्यं दधाति। पदेनानेन बकुलावलिकया—

—आत्मनः शरीरेणैक्यं दर्शयित्वा,

—एकस्य द्वितीयेन विना निरर्थकत्वं प्रतिपाद्य,

—आवयोः द्वयोर्मध्येऽन्योन्याश्रितसम्बन्धञ्च सूचयित्वा,

निजसौहार्दस्य दृढता प्रतिपादिताऽस्ति। अनेन च तस्या मालविकायां दृढानुरागं लक्ष्यते।

वासवदत्ता > हला! अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वाधिकसञ्जातरागौ

परकीयाविव ते हस्तौ संवृत्तौ।

(स्वप्नवासवदत्तम्-२/६५)

अत्र वासवदत्ता पद्मावत्या सह विवाहविषयकं परिहासं करोति। संवादेनानेन तयोर्मध्ये सखीभावोचितं सौहार्दं संलक्ष्यते। अत्र 'परकीयाविव' इति पदेन विरचितोत्प्रेक्षा वैशिष्ट्यकारिका।

पद्मावती > आर्ये! किमिदानीं मामपहसितुमिव निध्यायसि?

वासवदत्ता > नहि नहि हला! अधिकं शोभते, अभित इव तेऽद्य वरमुखं पश्यामि।

पद्मावती > अपेहि! मेदानीं मामपहस।

वासवदत्ता > एषास्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधु!। (स्वप्न.२/६७-६९)

० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

पद्मावती > हम् आर्यपुत्रः? आर्ये! तवकारणादार्यपुत्रदर्शनं परिहरामि।

तदिमं माधवीलतामण्डपं प्रविशामः। (स्वप्न.४/१२१)

अत्र 'तवकारणादि'ति वाक्यखण्डं पद्मावत्या न्यस्तसम्पत्तेः संरक्षाविषयकीं चिन्तां व्यञ्जयति। सा प्रियमुखदर्शनादपि सख्यं व्रतरक्षायाः प्राधान्यं ददाति। इदं तस्याः सौहार्दसूचकमस्ति।

पद्मावती > किन्तु खलु प्रविशामि?

वासवदत्ता > हला! प्रविश।

(स्वप्न.४/१५२)

अत्र वासवदत्तां संस्मृत्य उत्कणि तस्य उदयनस्य समीपं गन्तुं पद्मावती कातरति किन्तु तत्रस्थिता प्रच्छन्नवेषधारिणी वासवदत्ता तामुत्साहयति। अनेन वासवदत्तायाः सखीविषयकं सौहार्दमपि व्यञ्जयति न तु केवलं भर्ताविषयकः स्वार्थः। प्रसङ्गेऽस्मिन् परिस्थितिः शीघ्रतामपेक्षयति अतोऽत्र महाकविभासेन अल्पाक्षरा एव प्रयुक्ताः।

वासवदत्ता > हा ! धिक् ; कुत्र शयनीयं रचितं पद्मावत्याः?(स्वप्न.४/१८३)

पद्मावत्या अस्वस्थतां श्रुत्वा चिन्तितमनस्कायाः वासवदत्ताया वचनं इदं तस्याः स्नेहं प्रकाशयति। 'हाधिगि'ति वाक्यखण्डमत्र वासवदत्तायाश्चिन्ता-

धिव्यं सूचयति। शयनीयमिति पदं पद्मावत्याः रुग्णावस्थां सूचयति। अतः संवादोऽयं कस्यापि रुग्णव्यक्तेः सकाशं गमनवेलायामात्मनश्चिन्ताभिव्यक्तेरेकं संक्षिप्तं प्रभावशालि च स्वरूपमस्ति। केवलं 'पद्मावत्याः' इति वाक्यखण्डमेव सन्दर्भानुसारं परिवर्तनीयमस्ति।

वसन्तसेना > हंजे! मदनिके! सुदृष्टां मां कुरु। दत्ताऽसि। आरोह प्रवहणम्।
स्मरसि मां।

मदनिका > परित्यक्ताऽस्मि आर्य्याया। (मृच्छकटिकम्-४/२२३)

दासीस्वामिन्योर्मध्ये सौहार्दानुशीलनार्थं संवादोऽयमाहृतं मया मृच्छकटिकात्। अत्र वसन्तसेनया भणितानि वाक्यानि तस्याः शोभनस्य हृदयस्य प्रतिबिम्बनानि सन्ति। विशेषतः 'सुदृष्टां मां कुरु' 'स्मरसि मामि' ति द्वौ संवादौ कस्यापि सहृदयस्य विसर्जनवेलायामेकं शोभनं वाक्यमिव प्रयोजनीयौ स्तः। अनयोः किमपि परिवर्तनं, परिवर्द्धनं, न्यूनीकरणं, समासीकरणमनयोः शोभानाशकमेव भविष्यति। अत्र मदनिकोक्तिरपि विचारणीया। अस्माकं संस्कृतनाटकेषु अवसरेषु एषु प्रायः 'परित्यक्तास्मी'ति भावाभिव्यञ्जकस्य पदस्य प्रयोगो दृश्यते। यथा-
उर्वशी > अहो! लघु त्वयोज्झितास्मि। (विक्रम.२/७३)

विसर्जकं प्रति कृतज्ञता ज्ञापनार्थं पदेऽस्मिन्नद्भुतसामर्थ्यमस्ति। प्रकारान्तरेण पदमिदं विसर्जकाय तस्य पूर्वस्नेहस्य एवं प्रतिफलं ददाति येन विसर्जकस्य न केवलं पूर्वस्नेहः परिशोधितो भवति, अपितु आगामीदिवसेषु स्नेहप्राप्त्यर्थं पदमिदमग्रिमधनराशेरपि आवश्यकतां पूरयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

निष्कर्षः >

उपरिलिखितैर्विश्लेषणैर्निष्कर्षोऽयं संजातो यन्मित्रैः सह(सखीभिः सह वा)वार्त्तालापकर्मणि तेषां मित्राणां मैत्रीभावस्य, स्निग्धहृदयस्य च समादरं

शाकुन्तलेऽपि-शकुन्तला > कथमिदानीं तातस्य अङ्गात् परिभ्रष्टा मलयपर्वतादुन्मूलिता

चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि?(शाकु.-४/२९०)

कर्तव्यं भवति।^१ आगन्तुकस्य मित्रस्य सत्कारं कर्तव्यं भवति।^२ तस्मै (सखिभ्यः) स्पष्टादेशो न दातव्यः। यतोहि तेषु स्वाभिप्रायनिवेशनमेव कार्यसिद्धौ पर्याप्तं भवति।^३ मित्रकृतस्य कटुपरिहासस्यापि खेदो न मन्तव्यः।^४ अभीष्टसिद्धौ मित्राय श्रेयो दातव्यं भवति।^५ वस्त्राभूषणधारणे शयनकाले च मित्रस्य साहाय्य-ग्रहणं सौहार्दवर्द्धकमेव भवति।^६

विश्वास एव मैत्र्या मूलाधारो भवति। अतो मित्रैः सह वार्त्तासमये विश्वासध्वंसकं वाक्यं कदापि न वक्तव्यमन्यथा मैत्रीभावाभावमवश्यं सम्पद्यते। अपिच, सखीनां विषये पञ्चतन्त्रोक्तिरियं मां विशेषेण प्रभावयति। तथाहि—

एकं प्रसूयते माता, द्वितीयं वाक्प्रसूयते।

वाग्जातमधिकं प्रोचुः, सोदर्यादपि बन्धुवत्।। (लब्धप्रणाशे-६)

तात्पर्यं चेदमस्ति—मित्राणि वाक्प्रसूतानि भवन्ति। अतस्तेषां मधुरैः, स्निग्धैश्च वाक्यैः, समादरपूर्णैः सत्कारैस्तोषणमावश्यकं भवति। एवंकृते स मैत्रीभावः दिनानुदिनं वृद्धिगच्छति। इमं निष्कर्षमनुसृत्य अध्यायस्यास्य च अनुशीलनात्प्रचुरो मित्रलाभो भविष्यतीति मे मतिः।

---o---

१-दुष्यन्तः> अनतिक्रमणीयं सुहृद् वाक्यमिति स्थितोऽस्मि। (शाकु. २/१३)

२-चारुदत्तः> अये सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः। सखे! स्वागतम्, आस्यताम्। (मृच्छ. १/२५)

३-दुष्यन्तः> त्वमपि अम्बाभिः पुत्रइव गृहीतः। ...पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति। (शाकु.-२/१३१)

४-विदूषकः> भोः! त्रिशङ्कुरिव अन्तरातिष्ठ।

दुष्यन्तः> सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि। (शाकु.-२/१३१)

५-दुष्यन्तः> सुहृत्सम्पादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः। (शाकु.-७/५५२)

६-शकुन्तला> हला! अनसूये! अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवद्यादृढं पीडिताऽस्मि। तत् शिथिलय तावदेतत्। (शाकु. १/३५)

उर्वशी> हला चित्रलेखे! अपि रोचते तेऽयं मेऽल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहो-
ऽभिषारिकावेषः? (विक्रम-३/१०७)

उदयनः> वयस्य! निद्रां मां बाधते, कथ्यतां काचित्कथा। (स्वप्नवासवदत्तम्-५/१७७)

तृतीयोऽध्यायः
स्नेहवात्सल्यात्मकाः संवादाः

वस्तुतः स्नेहोऽपि प्रणयस्यैवैकमङ्गं वर्तते। कस्यापि श्रेष्ठस्य कनिष्ठेषु या प्रीतिर्भवति, समानवयसामपि कामादतिरिक्ता याऽऽसक्तिर्दृश्यते सा लोके 'स्नेह' इत्युच्यते। स्नेहस्यास्य व्यापकताऽसीमिता भवति। यदा-कदा स्थावर-पदार्थेष्वपि^१ मानवानामपरिमितः स्नेहो दृश्यते। प्रायश्चिरकालिकेन साहचर्येण स्नेहभाव उत्पद्यते^२ किन्तु सहृदयेषु जनेषु अल्प-परिचयोऽपि स्नेहोत्पादयितुं अधिको^३ भवति।

गुरुमातापित्रादीनां निजपुत्रशिष्येषु प्रणयव्यवहारो वात्सल्यमित्युच्यते। प्रकारान्तरेण वत्सोचितानां भावानामभिव्यक्तिर्वात्सल्यमस्ति। स्नेहवात्सल्य-मूलकेषु संवादेषु प्रधानतया वक्तुः (आत्मीयजनानांप्रति) कल्याणकामना परिदृश्यते। संवादेष्वेवमितरेष्वपि भावा दृश्यन्ते तथापि तेषु कल्याणकामनैव प्रधाना भवति। निष्कामभावनासंवलितः स्नेहः श्लाघनीयो भवति।

स्नेहवात्सल्यं प्रकाशयितुमाचारयितव्याः सन्ति बहवः संस्कृतसंवादा येषां सहकारैर्नागरका आत्मनः सम्भाषणकौशलं वर्द्धयितुं सक्षेमा भवितुं शक्नुवन्ति। समुपस्थितेऽस्मिन् प्रकरणे विषयमिममधिकृत्य कश्चिद्विमर्शः प्रस्तूयते-
गुरुतनयामधिकृत्य शिष्यस्य श्रद्धासंवलितः स्नेहः >

शिष्यः > प्रियंवदे! यत्नादुपचर्यताम्, सा हि तत्रभवतः कुलपतेर्द्वितीय-
मुच्छ्वसितम्। अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्या एव

१-वृक्षाश्रमपशुपक्षिष्वपि।

२-ब्रह्मव्यानि शाकुन्तलस्य चतुर्थाङ्कस्थितानि शकुन्तलावाक्यानि।

३-यथा अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सप्तमाङ्के दुष्यन्तस्सर्वदमनं प्रति विचिन्तयति।

गौतमीहस्ते विसर्जयामि।

(शाकु. ३/१४०)

शकुन्तलासन्तापं विज्ञाय कुलपतेः कण्वस्य कस्यचिच्छिष्यस्योक्तिरिय-
माश्रमवासिनां वनौकसां स्नेहं दर्शयति। कण्वशिष्यत्वेन सः शिष्यः शकुन्तलाया
गुरुभ्राता भवति। संवादोऽयं तस्य भ्रातृस्नेहं सम्यक् प्रकारेण उपास्थापयति।
पुंस्त्वात् सः किञ्चिच्छारीरिकसहायतां कर्तुं न शक्नोति। अत एतदर्थं सः प्रियंवदामेव
नियोजयति, किन्तु यज्ञादिकार्यं स निपुणोऽतस्तेन शान्त्युदकप्रेषणात्मकमाश्वासनं
दत्तम्। 'तापसी हस्ते' इति पदं समुदाचाररक्षणार्थम्।

वृद्धतापस्या आश्रमवासिन्यां कन्यायां स्नेहः >

गौतमी >जाते! अत्याहितं श्रुत्वा आगता। एतत् शान्त्युदकम्। इह

देवतासहायिनी तिष्ठसि?(शान्त्युदकेन शकुन्तलामभ्युक्ष्य)

निराबाधा मे चिरं जीव। अपि ते लघु संतापानि अङ्गानि?

परिणतो दिवसः तदेहि उटजमेव गच्छावः। (शाकु. ३/२२३-२२५)

अत्र वृद्धतापस्या अनुरागः स्नेहश्च दर्शनीयः। सा शकुन्तलां पुत्रीवत्
स्निह्यति, तां शान्त्युदकेन अभिसिञ्चति, तथा च तस्या मङ्गलकामनामपि करोति।
उचितमत्र शकुन्तलाया एकान्तसेवनं प्रति तापस्या रोषः। अनेन तापस्याः स्नेहा-
धिक्यमेव प्रकटयति।

अत्र महाकविना कालिदासेन शेषवाक्येऽपि न कस्यचिद्बुद्धशब्दो प्रयुक्तः।
यतोहि स्नेहवात्सल्याभिव्यक्तिरेवात्र लक्ष्यः, स च 'देवतासहायिनीति' पदेन
सिद्धिगच्छति। अत इदमेवात्र पदं वैशिष्ट्यकारकम्।

गौतमी >जाते! भर्तुर्बहुमानसुखहेतुकं देवीशब्दमधिगच्छ। (शाकु. ४/२६४)

अत्र तापस्या गौतम्याः शकुन्तलोपरिस्नेह उत्कर्षं गतः। यतोहि शकुन्तलां
प्रति दुष्यन्तस्य सर्वोच्चसम्मानस्याकाङ्क्षा संवादेऽस्मिन् सन्निहिता। अत्र एकेनैव
वाक्येन सुखैश्वर्यसम्मानादीनां सर्वेषां वर्णनं कृतमस्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।
गौतमी >जाते! अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता भर्तुर्गेहि अनुभवितव्या

राजलक्ष्मीः।

(शाकु. ४/२६९)

अत्र आश्रमवृक्षैर्दत्तान्याभूषणानि प्रेक्ष्य गौतमी शकुनं विचारयति। वृक्षाणामेवमपूर्वमनुकम्पां विलोक्य सा शकुन्तलांप्रति शुभाशंषां करोति। इदमपि वाक्यं स्नेहसूचकम्।

तापस्यः > वीरप्रसविनी भव।

(शाकु. ४/२६४)

गौतम्यतिरिक्तानां तापसीनामयमाशीर्वादः। अनेन तेषां गौतम्यपेक्षया स्नेहन्यूनत्वं प्रकटयति यतोहि संवादोऽयं सामान्यसमुदाचारमेव प्रस्तौति। आपन्नसत्त्वायाः शकुन्तलायाः (क्षत्राण्याः) कृते आशीर्वादोऽयमुपयुक्तः।

गौतमी > (स्थित्वा परिवृत्यावलोक्य च) वत्स शार्ङ्गरव! अनुगच्छति नः

करुणपरिदेविनी शकुन्तला, प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं करोतु तपस्विनी?

(शाकु. ५/३७२)

अत्र गौतम्याः मात्र्युचितस्नेहो दर्शनीयः। 'स्त्रीस्वभावस्तुकातरः' इति महाकविभासस्य उक्तिः, (स्वप्नवासवदत्तम् ४/१५७) सैवात्र चरितार्थो भवति। भर्तृपरित्यक्ता, इदृशीमवस्थां सम्प्राप्ता, निराश्रितासहायिनीयं शकुन्तला कुत्र गमिष्यतीति करुणदृश्यः संवादेनानेन मुखरति। इयं पुनः पितुर्गृहं किं न नेतव्या इति प्रार्थनाभावः संवादेनानेन प्रस्फुटति। तापस्याः शकुन्तलोपरि गाढस्नेहो महताकौशलेन समुपस्थापितोऽत्र महाकविना कालिदासेन। सा (तापसी) शकुन्तलां पितुर्गृहे पुनः निर्वर्तयितुमिच्छति किन्तु शार्ङ्गरवस्य वाक्यानि श्रुत्वा तद्भयात् करुणरसपरिपूर्णा प्रार्थनेयं तेन कृता।

तापसीनां आश्रमवासिनां बालकस्योपरि स्नेहः >

तापसी > वत्स! मुञ्च बालमृगेन्द्रकम्। अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।

(शाकु. ७/५२४)

अत्र तापस्याः बालकं प्रति संरक्षणचिन्ता दृश्यते। विविधैः प्रकारैस्त-
र्जितोऽपि स बालको यदा सिंहशिशुं नामुञ्चत् तदा सिंहकोपात्तस्य बालकस्य

रक्षणार्थमुपायोऽयं प्रयुक्तस्तापस्या। बालकानां मनोऽतीव चपलं भवति। त एकेनैव क्रीडनकेन बहुकालं न क्रीडन्ति। एवमेव अवधार्य वाक्यमिदमुदीरितं तापस्या। अनेन तस्यास्नेहः प्रकटितः।

तापसी > सर्वदमन! प्रेक्षष्व शकुन्त-लावण्यम्। (शाकु. ७/५३५)

अत्र क्रीडनकस्य प्रशंसा बालकमनसि कौतूहलमुत्पादयति। प्रशंसेयं तापस्याः स्नेहमपि प्रदर्शयति। संवादेऽस्मिन् तस्या बालकंप्रति कश्चिदपि उपेक्षाभावो न दृश्यत अपितु प्रीतिरेव दृश्यते। अत्र शब्दसंश्लेषजन्यपरिहासेन वैशिष्ट्यं सञ्जातम्।

सन्ततिषु जनकयोस्स्नेहः > अयं त्वनेकविधो भवति। यथा-

क-अपत्यानां जीवनरक्षणार्थं चिन्ता >

कुन्तिभोजः > अये! शब्द इव! बहुभिः कारणैर्भवितव्यम्। अयं हि-

बहुत्वाद् दूर संस्थोऽपि समीप इव वर्तते।

सत्सु हेतुसहस्रेषु कुरङ्ग्यां शङ्कते मतिः॥ (अविमा. १/७)

अनेन संवादेन कुन्तिभोजस्य कुरङ्ग्यामपत्यस्नेहः प्रकटितः। 'हेतु सहस्रेष्वपि' राज्ञः स्वपुत्र्यामेव मतिर्विशङ्कते। मोहादेवं प्रतिभाति। उक्तं च यथा पञ्चतन्त्रे- 'स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहादिति'।^१ कालिदास-स्याप्येवं मतम्- 'स्नेहः पापमशङ्कते।' इति।^२

यद्यपि कालिदासस्य पदावलीयं सुस्पष्टा सुमनोहरा च तथापि नीतिमार्गमेव उपदिशति। किन्तु भासस्य रचनायां स्नेहाभिभूतस्य पितृहृदयस्य साक्षाद्दर्शनं भवति। संवादस्यास्य अन्तिमपंक्तिः विशेषतया प्रभावयति।

केशवदासः > हं, भो! राक्षसापसद! किमहमब्राह्मणः?

ब्राह्मणः श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम्।

पुरुषादस्यदत्त्वाऽहं कथं निर्वृत्तिमाप्नुयाम्?।

एष एव मे निश्चयः -

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम्।

राक्षसाग्नौसुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम्।।

(मध्यमव्यायोगः १२/१३)

अत्र वृद्धब्राह्मणस्य केशवदासस्य स्वपुत्रेषु स्नेहो घटोत्कचंप्रति रोषरूपेण बहिरागच्छति। यद्यपि स ब्राह्मणः शरीरेण घटोत्कचस्य प्रतीकारार्थमसमर्थोऽस्ति। तथापि तेन उपालम्भयाचनादि विविधैरुपायैः प्रसादितो घटोत्कचः। अवसाने च स स्वशरीरमेव राक्षसार्थं समुपस्थापयति। अनेन प्रकारेण क्रमशः स्नेहस्य उत्कर्षं स्थापितं महाकविना भासेन। कृतकृत्यमित्यस्य श्लोकस्य प्रत्येकः शब्दः केशवदासस्यासहायत्वं सूचयति। शरीरः कस्य न प्रियो भवति किन्त्वत्र केशवदासः पुत्रस्नेहात्तस्य शरीरस्यानुपयोगितामनुभवति। 'राक्षसाग्नौ' इति श्लोकस्योत्तरार्द्धेन केशवदासस्य श्रोत्रियत्वं यज्ञकर्तृत्वञ्च प्रमाणितम्। यतोहि स्वभावमनुसरति मनुष्यबुद्धिः।

ब्राह्मणी > जात! चिरं जीव। (मध्यमव्यायोगे)

अत्र वृद्धब्राह्मणस्य केशवदासस्य पत्न्या ब्राह्मण्याः स्वपुत्रोपरिस्नेहः करुणतया वर्णितः। मृत्युङ्गतइव पुत्रेऽपि सा जीवनमिच्छति। यद्यपि आशीरियं पम्परानुगता तथापि सम्प्राप्तपरिस्थितौ नास्ति किञ्चिदस्य सार्थकता। सर्वथा निरर्थकोऽयमाशीर्वादो मातृहृदयस्य ऋजुत्वं प्रदर्शयति स्नेहाधिक्यञ्च संसूचयति। दशरथः > रामो वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम्-

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली।

बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति।। (प्रतिमा-२/६१)

अत्र दशरथस्य बधूस्नेहो द्रष्टव्यः। पृष्ठस्थिता सीता सम्यक्प्रकारेण संरक्षिता न भविष्यति यतोहि प्रायः शत्रवः परोक्षादेवाक्रमन्ति। अतोऽग्रे रामेण पृष्ठतो लक्ष्मणेन च संरक्षिताभूत्वा तिष्ठतु सीता इति दशरथस्य भावः।

परस्परवार्तालापेऽपि दशरथः अयमेव क्रमं श्रोतुमिच्छतीति तस्य स्नेहाधिक्यं प्रदर्शयति। संवादोऽयं दशरथस्य निम्नलिखितं पूर्वोच्चारितमभिमतमपि पुष्टिं करोति। यथा—

दशरथः > 'राम' इति। अयं रामः। तन्नामश्रवणात् स्पृष्ट इव प्रतिभाति।

(प्रतिमा-२/६०)

अत्र 'स्पृष्ट इवेति' आकल्पनं वैशिष्ट्यकारकम्। संज्ञापयतीति संज्ञा। अतः 'रामे'ति श्रुत्वा रामस्य प्रत्यक्षानुभूतिः स्वाभाविकी किन्तु स्पर्शानुभूतिः स्नेहाधिक्यस्य सूचिका। पदेनानेन दशरथस्य वात्सल्यभावः सूचितः।

देवकी > आर्यपुत्र! इच्छामि तावदेनं सुदृष्टं कर्तुम्।

वसुदेवः > अयि! अत्यन्त पुत्रवत्सले!

किं द्रष्टव्यः शशाङ्कोऽयं राहोर्वदनमण्डले।

त्वयाप्यस्य सुदृष्टस्य कंसो मृत्युर्भविष्यति।। (बालचरितम् १/९)

अत्र देवक्या मातृहृदयस्य दर्शनं भवति। भविष्यति द्रक्ष्यामि न वा, कदा वा द्रक्ष्यामीति विशङ्क्यमना सा वसुदेवेन प्रार्थयति, 'इच्छामि तावदेनं सुदृष्टं कर्तुमि'ति। इयं च तस्या लघुकालिकी प्रार्थना पुत्रस्नेहस्य मार्मिकं दृश्य-मुत्पादयति। 'तावदेनमि'ति पदं विशेषेण करुणां जनयति। प्रार्थनायामस्यामुत्तरे वसुदेवस्य संवादस्तस्यासमर्थतां द्योतयति। यद्यपि पुत्रदर्शनान्निषेधो न मन्तव्यो वसुदेवस्य किन्तु विलम्बेन कदाचित्कंस आगमिष्यतीति भीतमनाः स तामेवं कर्तुं वर्जयति। अत्र चन्द्रग्रहणस्योदाहरणेन कथने वैशिष्ट्यमागतम्।

अपत्यानां जीवनरक्षणार्थं याचना >

वसुदेवः > वयस्य! ननु त्वमपि जानासि दुरात्मना कंसेन मम षट्पुत्रा

निधनमुपानीता इति। तत्सप्तमोऽयं दीर्घायुः। नास्ति मम पुत्रेषु

भाग्यम्। तव भाग्याज्जीवतु, गृह्यताम्। (बालचरितम् १/१९)

अत्र स्वकीयस्य पुत्रस्य जीवनरक्षणार्थं नन्दगोपेन सहायतां याचति

वसुदेवः। प्रथमवाक्येन तेन परिस्थितिर्दर्शिता। वाक्येऽस्मिन् 'दुरात्मनेति' शब्देन वसुदेवेन कंसस्य क्रूरतां निर्दिश्य आत्मनः शोकातिशयं संसूचितं। 'तत्सप्तमोऽयं-दीर्घायुरिति' वाक्येन तेन स्वकीयस्य बन्धमोक्षादि कल्पनातीता दुर्दशा दर्शिता। 'नास्ति मम पुत्रेषु भाग्यमि'ति वाक्यमत्र कारुण्योत्पादकम्। अनेन वाक्येन वसुदेवस्य नैराश्यातिशयमभिव्यज्यते। मम पुत्रं विज्ञाय इमं केनापि प्रकारेण कंसो न मोक्ष्यतीति भावः। 'तव भाग्याज्जीवतु' इति वाक्यमत्र वैशिष्ट्यकारकम्। 'त्वमिमं स्वपुत्रमिव परिपालय' इत्यभ्यर्थना संवादेऽस्मिन्नाकर्षकं रूपं गृह्णाति। अनेन वसुदेवस्य दैन्यातिशयं पुत्रस्नेहाधिक्यमपि प्रदर्शितम्।

वसुदेवः> जाने नित्यं वत्सलं त्वां प्रकृत्या,

स्नेहोप्यस्मिन्नर्थ्यते रूढभावः।

अस्मिन्काले दग्धभूयिष्ठशेषं,

न्यस्तं बीजं रक्षितुं यादवानाम्।। (बालचरितम् १/२७-२८)

यद्यपि अत्र संवादस्यास्य प्रथमोत्तरार्द्धे वसुदेवेन स्वकीयस्य पुत्रस्नेहः स्वयमेवोच्चारितः। तथापि द्वितीयाद्धेन तस्याभिप्रायः प्रभावातिशयं धारयति। 'अस्मिन्काले दग्धभूयिष्ठशेषं, न्यस्तं बीजं रक्षितुं यादवानामि'ति वाक्यमत्र वाग् वैशिष्ट्यकारकम्। इदं तु वसुदेवस्य प्रार्थनायाः प्राणमस्ति।

लुप्तपुत्रके पितुस्नेहः>

सौवीरराजः> न खल्वहमप्रहृष्टो भवत्सङ्गमेन किन्तु बलवान् पुत्रस्नेहो नाम।

यो मे पुत्रगतः शोको हृदयस्थो विजृम्भते।

सोऽद्य लब्ध्वा सहायं त्वां वाष्परूपेण निर्गतः।। (अवि. ६/१४)

अत्र सम्बन्धिस्नेहादपि पुत्रस्नेहस्य प्राबल्यं दर्शयित्वा सौवीरराजः स्वपुत्रस्नेहाधिक्यस्य परिचयं ददाति। संवादेऽस्मिन् 'यो मे पुत्र गत' इत्यादिश्लोको वैशिष्ट्योत्पादकः। श्लोकेऽस्मिन् सौवीरराजेन कुन्तिभोजः सहायकरूपे निरूपितः। एवं विधानेन सौवीरराजः कुन्तिभोजे स्वस्नेहन्यूनत्वं प्रकटयित्वाऽपि तस्य

रोषशमने समर्थो भवति, तथा च एवं श्रुत्वा कुन्तिभोजः सौबीरराजकृतोपेक्षां विस्मृत्य तस्य पुत्रान्वेषणे संलग्नो भवति। इदमेवास्य संवादस्यान्तिमपङ्क्तेः प्रत्यक्षफलम्।

अपत्यानां विप्रयोगे कष्टानुभूतिः >

कण्वः >यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया,
कण्ठःस्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः,
पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥

(शाकु.४/२७१)

अभिज्ञानशाकुन्तलेऽयं हि श्लोकः सर्वोत्तममिति प्रसिद्धस्तथा च प्राचीन प्रवादः—

कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशाकुन्तलम्।
तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्।
'यास्यत्यद्ये' ति तत्रापि श्लोकः सर्वमनोहरः॥

(इति शाकुन्तलीयाटीकायाम्)

अत्र शकुन्तलाप्रेषणायोद्युक्तः कण्वः स्नेहातिशयात् तद्विषयकं दुःखं दुःसहं मन्यमानो विरहवैक्लव्यमनुसन्दधाति। उत्कण्ठया=उन्मनस्कतया, 'रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या, संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठा विदुर्बुधाः।' इति लक्षणलक्षितया वा मम मनः संस्पृष्टमाक्रान्तमिति भावः। कण्ठः=स्वरः। स्तम्भितया=वैक्लव्याप्रकाशनार्थममङ्गलपरिहारार्थं च कथंचिदन्तर्निरुद्धया। बाष्पाणाम्=स्वरसतः प्रवृत्तानामश्रुजलानां, वृत्त्या=प्रवृत्त्या चक्षुर्गोलकान्तः पुनरागमेनेति यावत् कलुषः=अस्वच्छः, अस्पष्ट इत्यर्थः। दर्शनं=दृष्टिः, चिन्तया=शकुन्तलावियोगभावनया, जडं=विषयग्रहणाक्षममिति। अत्र प्राधान्येन मनश्चक्षुषोः पारवश्यमुक्तमन्येषामिन्द्रियाणां पारवश्यस्याप्युलक्षणम्। अत्र

कण्वस्य अयं भावः 'शमदमादिगुणसम्पन्नस्य विषयपराङ्मुखस्य तपस्विनो वानप्रस्थिजनस्य कन्याविच्छेदजदुःखसम्भवे संसारेषु गाढतरं लिप्तत्वात् मायया अभिभूयमानस्य गृहस्थस्य तादृशं दुःखमनिवार्यमेव सम्भवतीति।'।

श्लोकेऽस्मिन् वैक्लव्यवर्णनं श्लाघनीयं, यथार्थेन कण्वस्य मनोदशां प्रस्तौति। अनेन पद्येन विषयाभिलाषशून्यस्यापि मुनेः पालितकन्यायामीदृश वात्सल्यप्रदर्शनेन सर्वजीवेषु समदर्शित्वं तथाच कारुण्यरत्नाकरत्वं सूचितम्।
कण्वः > वत्से! मामेवं जडी करोषि। (निःश्वस्य)

अपयास्यति मे शोकः कथं नु वत्से! त्वया रचितपूर्वं।

उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः॥

(शाकु. ४/३०५-३०६)

अत्र आदौ शकुन्तलया यदुक्तं 'तपश्चरेण व्यापारेण निरुत्कण्ठस्तातः।' (शाकु. ४/३०५) इति तत्प्रतिवचनं भणति कण्वः 'अपयास्यतीति।' अत्र कण्वः शकुन्तलामाश्वासयति—हे वत्से! पर्णशालाद्वारे भूतबलिरूपेण त्वया विकीर्णानां नीवाराणां जलसम्पर्केण जातानङ्कुरान् यातायातकाले मुहुः पश्यतः। (तच्च त्वदनुस्मारकतया नित्यं शोकोद्दीपकमिति भावः) मम शोकस्त्वद्विरहबन्धनविषादः केनोपायेन निवर्तिष्यते? तन्नीवारबलीनामेव सततं स्मारकत्वाच्छोकोवर्द्धिष्यत एवेति भावः। अत्र वियुक्तस्य किञ्चिद्रचनायामासक्तिपूर्वकं स्वकीयः शोक उद्घाटितः। संवादेऽस्मिन् प्रयुक्तः तर्कः स्नेहस्य माधुर्यं वर्धयति। वाचि वैशिष्ट्यञ्च दधाति। अपत्यस्य सत्कार्यस्य समर्थनम् >

प्रियंवदा > तत एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकण्वेन एवं अभिनन्दितम्—

'वत्से! दिष्ट्याधूमोपरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावकस्यैव मुखे आहुतिर्निपतिता। सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि मे संवृत्ता। अद्यैव त्वां ऋषिपरिरक्षितां कृत्वा भर्तुः सकाशं

विसर्जयामि।'

(शाकु.४/२५६)

अत्र शकुन्तलाया दुष्यन्तेन सह प्रणयः समर्थितः कण्वेन। द्रष्टव्यं यत् कण्वेन न किञ्चिदपि अभिधया कथितम्, तथापि तेन द्वाभ्यामुदाहरणाभ्यां स्वमन्तव्यः स्पष्टीकृतः। अनेन प्रकारेण तेन (कविना वा) पितापुत्रयोर्मध्ये शीलं संरक्षितं। यदि शकुन्तला विवाहजन्यलज्जया स्वयमेवावनतमुखी तिष्ठति; तत्र पुनस्तस्या विवाहसङ्कीर्तनमनुचितमासीत्। अतः कण्वेन संकेतेनैव सर्वमुद्घाटयित्वा तस्याः प्रणयः समर्थितः। अत्र दत्ते उदाहरणे द्वे कण्वस्य तापसस्वभावानुकूले स्तः। अपत्यस्य कल्याणार्थं विविधोपचारादिकरणम् >

कण्वः > वत्से! इतः सद्यो हुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व। वत्से!

अमी वेदीं परितः क्लृप्तधिष्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु॥

(शाकु.४/२७५-७६)

अत्र शकुन्तलायाः कल्याणार्थं कण्वस्तां यज्ञवेद्याः प्रदक्षिणीकर्तुं निर्दिशति। कार्येऽस्मिन् तस्य मङ्गलाशंसा निहिता।

कण्वः > भोः! भोः! सन्निहितवनदेवतास्तपोवनतरवः!

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वसिक्तेषु या,

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।

आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः,

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥

(शाकु.४/२७८-७९)

विदेशे कल्याणावाप्तिकामनया गृहान्निर्गमनबेलायां गृहस्थानाधिपैर्देवैः अनुज्ञां गृह्णन्ति सद्गृहस्थाः। अत्र शकुन्तलार्थं कण्वेनाप्येवं कृतम्। अनेन तस्य अपत्यस्नेहः प्रकटितः। संवादेऽस्मिन् शकुन्तलायास्तपोवनतरुन्प्रतिस्नेह उत्कृष्टतया वर्णितः। अनेन तस्यास्तेषु तपोवनतरुषु व्यवहार आत्मीयवत्प्रतिभाति।

सा सदा तरूनां सेवायामेव संलग्ना तिष्ठति, तेषां सौख्यार्थमात्मनः सुखमपि उपेक्षयति, तेषां पल्लवादि न गृह्णाति, तेषामुत्कर्षे यस्या भवत्युत्सव इत्यादयो भावाः सुगठितशब्दविन्यासेन प्रभावातिशयमुत्पादयन्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। अपत्येभ्यः सदाचारोपदेशः >

कण्वः > (शकुन्तलां विलोक्य) वत्से! त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि

वयं लौकिकज्ञा एव। ... सा त्वमितः पतिगृहं प्राप्य-

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने,

भर्तुविप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी, (शाकु० ४/

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः।। २९७)

तत्र श्वसुरालये ममानुपस्थितौ नीतिरियमनुसृत्य त्वं सुखिनी भविष्यसीति मन्यमानस्य कण्वस्य वचनमिदं शकुन्तलायां तस्य स्नेहं प्रदर्शयति। प्रियवादिनां न कोऽपि परो भवति। उक्तञ्च यथा मित्रसंप्राप्तौ^१ तथा च शास्त्रज्ञा अपि लोकव्यवहारशून्याः पुरुषा हास्यतां यान्ति- यथोक्तमपरीक्षितकारके^२। अत्र प्रियवादिनामिति पदस्य सामयिकीव्याख्या कालिदासस्य रचनायामस्यां सुव्यक्तास्ति। शुश्रूषया तुष्यन्ति गुरुजनाः। समवयस्काः सख्यभावमपेक्षन्ते, अनुसरणमिच्छति भर्ता। यथोक्तं नीतिग्रन्थेषु- 'आनुकूलिकतयैव हि यूनामाक्षिपन्ति हृदयानि रमण्यः'^३

१-कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम्।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम्।। (मित्रसंप्राप्तां-५७१)

२-अपिशस्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।

सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः।। (अपरीक्षितकारके-३६१)

३-दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा, पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यः। अपि च- पतिरेव बुधैः स्त्रीणां देवतेति निगद्यते। (इति नवकिशोरकर शास्त्री)

पतिव्रता पतिप्राणा पत्युः प्रियहिते रता।

यस्य स्यादीदृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि।। (काकोलूकीयम्-१४२)

४-राजातुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति।

ते तु सम्मानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते।। (मित्रभेद-३०४)।

दासजना अनुग्रहमिच्छन्ति।^४ अतो यथा परिजनास्त्वयि अनुरागिणो भवन्तु तथा दाक्षिण्यं कुरु। अत्र 'कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने' इति निर्देशो दुःसाध्यः, यतो हि सपत्नीनां स्वाभाविकं वैरं भवति^१ किन्तु एवं साधिते निर्बाधितं सुखमपि भवतीति कण्वाशयः। भर्तारंप्रति असीमितप्रणयनिर्देशनेन पञ्चतंत्रगता नीतिरियं पुष्टिगच्छति^२। संवादेऽस्मिन् 'भोगेष्वनुत्सेकिनी भव' इति निर्देशः पूर्वोक्तानां सर्वेषां कर्तव्यानां मूलाधार इव वर्तते। उपदेशोऽयमहंकारनाशको विनयदाता च। श्लोकस्यान्तिमे चरणे उपदेशानामेषामनुगमनप्रतिगमनफलेऽपि दत्ते। उक्ताद्विरुद्धवर्तिन्यो युवतयः कुलस्य पत्युः, पित्रोश्च, वंशस्य, सजातीयगणस्य वा मनस्तापजनिका भवन्तीति वचनेनानेन सावधानाकृता शकुन्तला तातकण्वेन।

ननु नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽदृष्टवधूजनसमयस्य भवतः कथं वधूजनशिक्षा-यामधिकारः सम्भवतीत्यारम्भे श्रद्धोत्पादनाय 'वनौकसोऽपि वयं लौकिकज्ञा एवे' ति कथितम्। उक्तञ्च यथा मित्रभेदे-वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः।^३ वयं आजन्मवनवासेन लोकाचारमपश्यन्तोऽपि बुद्ध्ययानुमानाल्लोकमुखश्रवणाद्वा गृहिणीगृहस्थादिलोकवृत्तज्ञाएवेति भावः। अनेन वाक्येन तस्योपदेशाः प्रभावमधिगच्छन्ति। 'त्वमिदानीमनुशासनीयासी'ति पदेन शकुन्तलायाः कण्वस्य द्वयोः कर्तव्यं ध्वन्यते, एकस्योपदेशग्रहणं द्वितीयस्योपदेशप्रदानमिति। 'वत्से'ति पदं वात्सल्यसूचकम्। इदमेवाऽत्र वाग्वैशिष्ट्यम्।

अपत्यानामालिङ्गनम् >

संयोगे-वियोगे वापत्यानामालिङ्गनं जनकयोस्स्नेहं प्रदर्शयति, यथा-
कण्वः >वत्से! एहि परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च। (शाकु.४/२९९).

१-उक्तं च यथा पञ्चतंत्रे-'हिरण्यक आह- वैरं स्वाभाविकं यथा-सारमेयमार्जाराणां, ईश्वर-दरिद्राणां सपत्नीनामि' त्यादिः। (मित्रसंप्राप्ता गद्यभागे)

२-मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत्।

(काकोलुकीयम्-१४७)

३-(मित्रभेदे-पृ.-३४३)

अनेन कण्वस्य वात्सल्यं दर्शितम्। इदं प्रस्थानकालोचितम्। अयं हि गमनाभ्यनुज्ञापूर्वरागः। सखीजनञ्चेति पदेन तयोरपि एवमधिकार इति सूचितम् संक्षिप्ताकारकोऽयं संवादः प्रभावविस्तरेण वैशिष्ट्यंगच्छति।

पुरुरवाः >(कुमार आयुमवलोक्य)एह्येहि वत्स !

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन।

आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव।।(विक्रम. ५/२१४)

आलिङ्गनोत्सुकस्य पुरुरवसः संवादेऽस्मिन् 'आह्लादयस्वे'ति शब्देन वैशिष्ट्यमागतम्। अत्र सुखानन्दादि शब्दा न प्रयुक्ताः। यदि प्रयुक्ताः स्युः तदा न कदापि एवमुत्कर्षो भवेत्। शब्दोऽयं आनन्दातिरेकमभिव्यञ्जयति। चन्द्रकान्ते-
नोपमितेन पुरुरवसश्चन्द्रवंशोऽपि लक्ष्यते, येन कथनं मर्म स्पृशति।

निःसंतानपुरुषाणामपरिचितेऽपि बालके स्नेहः >

दुष्यन्तः>किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे हृदयम्?

(विचिन्त्य)नूनमनपत्यता मां वत्सलयति। (शाकु०७/५२२)

अत्र 'औरस'इति शब्देन स्नेहाधिक्यं सूचितम्। यद्यपि शिशूनामाकर्षणमेवं भवति येन सर्वेषां जनानां मनांसि तेषु स्निह्यन्ति तथापि सुतेषु आत्मसम्बन्धेन याऽधिका प्रीतिर्भवति सा अत्रापरिचितेऽपि (बालेऽस्मिन्) किं संजाता?,इति निराकरणार्थं नूनमित्यादि पठितं दुष्यन्तेन। वाक्येनानेन दुष्यन्तस्यानपत्यता-परितापसहितं वात्सल्यातिशयं परिलक्ष्यते।

दुष्यन्तः>स्पृह्यामि खलु दुर्ललितायास्मै। (निःश्वस्य)

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन्।

अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा कलुषीभवन्ति।।

(शाकु०७/५२६)

अत्र बालकस्य तादृशं कौतुकदं स्वभावमवलोक्य तदुद्धोधितानपत्यता-
खेदो राजा आत्मानमनुशोचति। अत्र दुष्यन्तः पुत्रकृतमङ्गकलुषादिकर्ममपि

प्रशंसति। कदाचिन्ममापि एवं पुत्रः स्यादिति भावो दुष्यन्तस्य वात्सल्यमय-
हृदयमुद्घाटयति। संवादेऽस्मिन् शिशूनां स्वभावस्याकर्षकं प्राकृतञ्च चित्रमाकल्पितं
महाकविना कालिदासेन तदेवात्र वैशिष्ट्यकारकम्।

दुष्यन्तः> अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रे सुखिता ममैवम्।

कां निर्वृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्रसूतः।।

(शाकु.७/५३०)

अत्रानपत्यतादुःखाभिभूतस्य दुष्यन्तस्य एवं नैराश्यमयोद्गारेण तस्य
हृदयस्था पुत्रविषयिकी उत्कटेच्छा प्रकटिता भवति। लब्धं मयाऽभूतपूर्वसुखमिति
अनेन संवादेन प्रकटितम्। अस्तु।

शीर्षकेऽस्मिन्नुपरि कालिदासविरचितास्त्रयः संवादाः (शाकुन्तलस्थाः)
विश्लेषिताः। एषां संवादानां तीक्ष्णतैव वैशिष्ट्यकारिका। यतोहि समानविषयकोऽपि
निम्नलिखितस्संवादो न तथा प्रभावं जनयति यथा इमे प्रभावयन्ति—

पुरुषाः > वाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्,

वात्सल्य बन्धिहृदयं मनसः प्रसादः।

संजातवेपथुभिरुज्झित धैर्यवृत्ति-

रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः।। (विक्रम० ५/२१०)

श्लोकस्यास्य पूर्वाद्धः पूर्वोक्तेन 'क' संवादेन तुलनीयः। पुरुषवसः
संवादेन बालकोपरि तस्य स्नेहविशेषं प्रतिभाति किन्तु स्नेहस्यास्य किं कारणमस्ति
किं वा स्वरूपं वर्तते इति नात्र स्पष्टो भवति (यदा च) दुष्यन्तवचने 'औरस' इति
शब्दः एतत्सर्वं स्पष्टतः समुपस्थापयति। अपि च, दुष्यन्तवचनं तर्कवितर्कसहितम्।
स स्वकीयस्य तर्कस्य स्वयमेव उत्तरमपि ददाति। तस्मिन् 'अनपत्यतेति' शब्दः
कारुण्योत्पादकः। शब्दोऽयं दुष्यन्तस्यानभिज्ञतां प्रति श्रोतृजनमनसि सहानुभूतिं
जनयति।

अनेनैवप्रकारेण श्लोकस्यास्य उत्तराद्धः पूर्वोक्तेन 'ख' संवादेन तुलनीयः।

तत्र 'ख' संवादे कारणसहिता लालनेच्छा प्रकटिता दुष्यन्तेन। 'आलक्ष्येत्यादि' श्लोके बालकानां कौतुकपूर्णस्याचरणस्य रमणीयतरमाकल्पनं वर्णितम्। अतः संयोजितेनानेन श्लोकेन दुष्यन्तसंवादः पुरुरवसोऽपेक्षया अधिकतरं प्रभावोत्पादकं सम्पन्नम्। यद्यपि सर्वे संवादाः कालिदासविरचितास्सन्ति तथापि दुष्यन्तसंवादे कवे रचनापरिपक्वता दर्शनीया श्लाघनीया चास्ति।

सपत्न्याः सपत्निसुतायां स्नेहभावः >

इरावती > (सावेगम्) त्वरतामार्यपुत्र! एनां समाश्वासयितुं। मास्याः संत्रास-
जनितो विकारो वर्धताम्। (मालविका-४/१९०)

अत्र इरावती राज्ञ अग्निमित्रस्य द्वितीया भार्या अस्ति। सा स्वकीयायाः सपत्न्या धारिण्याः पुत्र्यां स्वस्नेहं दर्शयति। संवादेऽस्मिन् 'सावेगमिति' संकेतस्तस्याश्चिन्ताधिक्यं सूचयति। 'त्वरतामि' ति पदेनापीदमेव ध्वन्यते। 'मास्याः' इत्यादिना वाक्येन बालिकायाः संत्रासमपनोदयितुमुपायसर्वस्वं क्रियतामिति मन्तव्यं प्रकटयति। अतः संवादोऽयमिरावत्याः सपत्नीकन्यायामप्यौरस इव स्नेहो द्योतयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

अपरिचितस्य स्पर्शप्रति मातू रोषप्रदर्शनम् >

अपरिचितोऽयं जनो ममपुत्रस्य स्पर्शं किं करोती?ति रोषप्रदर्शनमपि मातृहृदयस्य स्नेहं सूचयति। यथा च शाकुन्तले -

शकुन्तला > (पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा सवितर्कम्) न खलु आर्यपुत्रोऽयम्
तत् क एष कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति?

(शाकु. ६/३२१)

अत्र चिरेण दृष्टं दुष्यन्तं दृष्टवानभिज्ञतावशात् तस्मिन् विशंकयति शकुन्तला। अपरिचितोऽयं जनो मम दारकं गात्रसंसर्गेण किं दूषयतीति तस्या रोषः स्वपुत्रप्रति (तस्याः) अगाधस्नेहं दर्शयति।

गणिकायाः स्वप्रणयिपुरुषस्य पुत्रं प्रति स्नेहः >

वसन्तसेना > जात ! मुग्धेन मुखेन अतिकरुणं मन्त्रयति ....

तद् गृहाणैतमलंकारम्, सौवर्णसकटिकां घटय। (मृच्छ.६/३२१)

अत्र वसन्तसेना चारुदत्तपुत्रस्य सौवर्णसकटिकेच्छापूर्णां तस्मै निजाभूषणं ददाति। अनेन तस्या वात्सल्यं प्रकटयति। सा चारुदत्तस्य दारिद्र्यं ज्ञात्वाऽपि तेन सह प्रीतिं करोति। प्रसङ्गेनानेन तस्या निःस्वार्थस्वभावमौदार्यञ्च प्रकटयति। संवादेऽस्मिन् 'मुग्धेन' मुखेनेत्यादि शब्दसंरचना वैशिष्ट्यकारिका। आपत्सु मित्राणां स्नेहः>

विदूषकः > कथं मां उज्झित्वा गच्छसि? अहं भवन्तं सर्वकालं न मुञ्चामि।

आक्रोशन्नप्येक एष्टव्यः।

(अविमारकम्-२/५१)

यदा अविमारकः कुरङ्ग्यार्थं तस्या राजप्रासादे प्रच्छन्नरूपेणैकाकी प्रवेष्टुमुद्यतोऽभूत् तदा विदूषकस्तमुपरोक्तेन संवादेन निवारयति। संवादेऽस्मिन् 'अहं भवन्तं सर्वकालं न मुञ्चामी' ति वाक्यं मधुरतया मित्रकर्तव्यं प्रस्तौति। 'आक्रोशन्नप्येक एष्टव्यः' इति वाक्यं पञ्चतन्त्रस्थमधोलिखितं नीतिवचनं स्मारयति— 'असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति। निर्वति ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति।' (काकोलूकीये, ५५)।

दूरस्थस्य पुत्रस्य समाचारं प्रति मातुरौत्सुक्यम् >

धारिणी > अहो! ततो मुखमेव नो हृदयम्। श्रोष्यामि तावद् गुरुजनस्य

कुशलानन्तरं वसुमित्रस्य वृत्तान्तम्। अतिघोरे खलु पुत्रकः

सेनापतिना नियुक्तः।

(मालविका-५/२२६)

अत्र राजमहिषी धारिणी वस्तुतः स्वपुत्रस्य वसुमित्रस्यैव वृत्तान्तं प्रति समुत्सुकाऽस्ति किन्तु समुदाचाररक्षणार्थं सा गुरुजनवृत्तान्तं प्रति प्राथमिकतां ददाति। अतो निषेधेऽपि तस्याः पुत्रस्नेहः स्पष्टतया परिलक्ष्यति। सा च उत्तरार्द्धे 'वसुमित्रेणे'त्यभणित्वा सा सेनापतिमुपालम्भयति यत् अतिघोरे खलु मे पुत्र-कस्तेन नियुक्त इति। स्त्रीणां स्वाभाविकमाचरणं वर्णितमत्र महाकविना

कालिदासेन। इदमेवात्र वैशिष्ट्यकारकम्।

कन्यार्थं श्रेष्ठवरस्यान्वेषणविषयिकी जनकयोश्चिन्ताः>

महासेनः>बादरायण! एवमेतत् । अतिलोभाद् वरगुणानामतिस्नेहाच्च

वासवदत्तायां न शक्नोमि निश्चयं गन्तुम्-

कुलं तावच्छ्लाघ्यं प्रथममभिकांक्षे हि मनसा,

ततः सानुक्रोशं मृदुरपि गुणो ह्येष बलवान्।

ततो रूपे कान्तिं न खलु गुणतः स्त्रीजनभयात्, (प्रतिज्ञायौग.२

ततो वीर्योदग्रं न हि न परिपाल्या युवतयः।। ४९)

महासेनः>अतः खलु चिन्तयते-

कन्याया वरसम्पत्तिः पितुः प्रयत्नतः।

भाग्येषु शेषमायत्तं दृष्टपूर्वं न चान्यथा।। (प्रतिज्ञायौग.२/५०)

देवी >किमिदानीं विस्तरेण? यत्र दत्त्वा न सन्तप्यामहे, तत्र दीयताम्।

(प्रतिज्ञायौ.-२/५५)

उपर्युक्ताः संवादा महासेनदम्पत्योः स्वपुत्र्यां स्नेहाधिक्यं सूचयन्ति।

कन्याया विवाहार्थं जनकयोश्चिन्तायाः किं कारणं किं स्वरूपं वा भवतीत्यत्र महाकविना भासेन सूत्ररूपेण निरूपितम्। यथा-

१-अतिलोभाद् वरगुणानाम्। २-अतिस्नेहाच्च वासवदत्तायां (स्वपुत्र्यां वा)

प्रत्येकायाः कन्याया विवाहार्थं वरान्वेषणसमये जनका इममेव चिन्तयन्ति।

तथा चात्र वरगुणानामपि मधुरमाकर्षकञ्च वर्णनं कृतं महाकविना भासेन। इदमे-
वात्र वैशिष्ट्यकारकम्।

अपत्यानां शुभकामनापूर्वकमाश्वासनम् >

कण्वः>वत्से किमेवं कातरासि?

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहीणीपदे,

विभवगुरुभिः कृत्यैरस्य प्रतिक्षणमाकुला।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं,

मम विरहजां न त्वं वत्से! शुचं गणयिष्यसि॥ (शाकु. ४/३००)

अत्र कण्वः शकुन्तलां तस्याः समुज्ज्वलान् भविष्यान् दर्शयित्वा आश्वासयति। शकुन्तलाविषयिकी शुभकामनेयं कण्वस्य पुत्रीस्नेहं द्योतयति, वर्णनं चात्र स्वाभाविकं चित्ताकर्षकञ्च। कालिदासस्य उपमावैशिष्ट्यं प्रसिद्धमेव। तदत्रापि माधुर्यधारां प्रवाहयति।

कुलविरोधेऽपि बालेषु स्नेहभावः>

दुर्योधनः>सूत! कथय, कथय केनापनीतोऽभिमन्युः?

मम हि पितृभिरस्य प्रस्तुतो ज्ञातिभेद-

स्तदिह मयि तु दोषोवक्तृभिः पातनीयः।

अथ च मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चात्,

सति च कुलविरोधे नापराध्यन्ति बालाः॥ (पञ्चरात्रम् ३/११२)

पाण्डवधार्तराष्ट्राणां शत्रुत्वं सर्वविदितम्। अत्राऽभिमन्योरपहरणात् क्रुद्धचेतसो दुर्योधनस्य वचनेऽस्मिन् तस्य सौहार्दं दृश्यते। 'कथय कथय' इति द्विरुक्त्या दुर्योधनस्य चिन्ताधिक्यं लक्ष्यते। 'अहमेवैनं मोक्षयामीति' वचनेन नेतुः कर्तव्यं ध्वन्यते। विराटविरुद्धे युद्धे अभिमन्युः कौरवपक्षमधिगृह्णायुद्ध्यत्। अतः अपहृतेन विराटपक्षेन तस्याऽभिमन्योः मोक्षणं दुर्योधनस्यैव कर्तव्यं भवति। पाण्डवैः सह विरोधेऽपि चिन्तयाऽनया तस्य वात्सल्यापूरितहृदयस्य दर्शनं भवति। अत्र 'अथ च मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चादिति' छंदांशो विशेषेण प्रभावयति। ततः 'सति च कुलविरोधे नापराध्यन्ति बालाः' इति नीतिवचनमपि माधुर्यरससंयुक्तं वैशिष्ट्यकारकं चास्ति।

धृतराष्ट्रः> केनैच्छ्रुतिपथं दूषणं कृते मे,

कोऽयं मे प्रियमिति विप्रियं ब्रवीति?

कोऽस्माकं शिशुबधपातकाङ्क्षितानां,

वंशस्यक्षयमवघोषयत्यभीतः ? (दूतघटो. १/५)

दूतघटोत्कचे एकदा पुनर्महाकविना भासेन कुलविरोधेऽपि बालेषु स्नेह-
भावो दर्शितः। संवादेऽस्मिन् धृतराष्ट्रस्य वंशप्रीतिः रोषरूपेण बहिरागच्छति। 'अस्माकं
शिशुरि'ति वाक्यांशेन धृतराष्ट्र उद्घोषकस्य मूढत्वं निन्दति। सम्पूर्णसंवादेन धृतराष्ट्रस्य
पाण्डवानां प्रति अन्तर्निहिता प्रीतिप्रकटयति। संवादोऽयं तस्य धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनाग्रे
असहायत्वं, पश्चात्तापमपि सूचयति।

अतो द्वाभ्यां संवादाभ्यां सिद्धमिदं भवति यद् दुर्योधनादीनां तथा वैरभावो
नासीत् यथा लोके प्रसिद्धः। किन्त्विदं कवे रचनाकौशलं यत् कौरवादिष्वेवं
सहानुभूतिं जनयति। संक्षेपेण आभ्यां संवादाभ्यां वैरमपि प्रीतिंगच्छतीति वाक्कौशलं
ध्यानमाकर्षति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

सहोदरभ्रातृणां स्नेहः>

विषयेऽस्मिन् निम्नलिखितौ द्वौ संवादौ प्राप्येते-

प्रथमःपुत्रः>(ज्येष्ठपुत्रः केशवदासस्य)वत्स! मा मैवम्,
आपदं हि पिता प्राप्तो, ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते।

ततोऽहमेव यास्यामि, गुरुणां प्राणरक्षणात्।। (म. व्यायोगे १६)

अत्र वत्स! 'मा मैवमि'ति वाक्येन ज्येष्ठपुत्रः स्वानुजं निषेधयति। अनेन
तस्य भ्रातृस्नेहः, कुलस्नेहश्च प्रकटयतः, किन्तु निम्नलिखितेनोदाहरणेन भ्रातृ-
स्नेहस्य यदादर्शं स्थापितं महाकविना भासेन तदद्भुतम्। यथा-

रामः> एहोहि ईक्ष्वाकुकुमार! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

वक्षः प्रसारय कपाटपुटप्रमाण-

मालिंगं मां सुविपुलेन भुजद्वयेन।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं,

प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम्।। (प्रतिमा ४/११२)

अत्र रामश्चित्रकूटागतस्य भरतस्य स्वागतं करोति। अत्र प्रयुक्ताः शब्दाः

दर्शनीयाः यथा 'एहोही'ति हर्षातिरेक सूचकम्। इक्ष्वाकुकुमारेति प्रशस्तिमूलकं सम्मानदायकञ्च। स्वस्तीति शुभाकांक्षि। आयुष्मानिति आशीर्वादात्मकम्। आलिङ्गनादेशः प्रीतेरतिरेकं व्यञ्जयति। वक्षोभुजाननादीनां सालंकृतं वर्णनं सौहार्दं प्रकटयति। पुनश्च 'प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरमि'ति श्लोकांशः अतीवाकर्षकः। वाक्येऽस्मिन् रामेण भ्रात्रादीनां वियोगस्य अतिकरुणा व्याख्या संक्षेपेण कृता। संवादोऽयं न केवलं रामस्य स्नेहं द्योतयत्यपित्वस्य भाषा भरतस्य मनोग्लानिमपि दूरी करोति। एवं विधिना स्नेहप्रदर्शनेन रामेण भरतस्य विश्वासो जितः। अयमेवास्य संवादस्य लाभः। इदमेवात्रवैशिष्ट्यम्। अत्र भ्रातुःप्रशंसालिङ्गनादिक्रिया भ्रातृस्नेहस्य स्वरूपं दर्शयन्ति।

वृक्षपशुपक्षिस्थानादिषु स्नेहभावः >

शकुन्तला > (जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे! आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आश्रम-
पदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन चरणौ मे पुरोमुखौ न निपततः।

(शाकु. ४/२८२)

अत्र शकुन्तलायाः स्वतातस्य कण्वस्याश्रमं(पितृभवनं) प्रति स्नेहो वर्णितः। संवादेऽस्मिन् तुलनात्मकं वर्णनं वैशिष्ट्यकारकम्। आर्यपुत्रदर्शनोत्सुक्यमपि आश्रमपरित्यागजन्यदुःखं न शाम्यतीति भावः शकुन्तलायाः स्नेहाधिक्यं दर्शयति। अधुनाऽपि पितृगृहाच्छ्वसुरालये प्रथमगमनबेलायां प्रत्येकायां कन्यायामयमेव भावः समुत्तिष्ठति। महाकविना कालिदासेनात्र स्वसुगठितायां रचनायां भावोऽयं मधुरतया निबद्धः कृतः—

शकुन्तला > तात! लताभगिनीं तावत् माधवीमामन्त्रयिष्ये। (उपेत्य लतामालिङ्ग्य)
लताभगिनी! प्रत्यालिङ्ग मां शाखामयैर्बाहुभिः। अद्यप्रभृति दूरवर्त्तिनी
खलु ते भविष्यामि। तात! अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया।

(शाकु. ४/२८४)

अत्र शकुन्तलाया वनवृक्षान् प्रतिस्नेहो दर्शनीयः। आश्रमवासिन्याः

शकुन्तलायाः कृत उचितमेतत्। अनेन नाटकस्य प्रथमाङ्के वर्णितस्तस्याचारः, कण्वस्य च 'पातुं न प्रथममि'त्यादि (शाकु. ४/२७८) कथनस्य सत्यत्वं (यथार्थत्वं) सिद्ध्यति। संवादेस्मिन् 'प्रत्यालिङ्ग मां शाखामयैर्बाहुभिरि'ति वचनेन चैतन्यवदाचरणमाकर्षति। 'अद्यप्रभृति दूरवर्तिनी खलु ते भविष्यामी'ति वाक्यं कारुण्यमुत्पादयति। 'तात अहमिव इयं त्वया चिन्तनीया'इत्युत्तरांशेन शकुन्तलायाः सारल्यं स्नेहाधिक्यञ्च प्रकटितम्। इदमेवात्र वाग्वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला > तात! एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भभारमन्थरा मृगवधूर्यदा सुखप्रसवा भविष्यति तदा मे किमपि प्रियनिवेदकं विसर्जयिष्यसि। मा इदं विस्मरिष्यसि। (शाकु. ४/२८७)

एकत्र सन्निहितेन (निवसितेनवा) पशुभिरपि प्रीतिर्भवतीति शकुन्तलाया वचनेनानेन प्रत्यक्षीभूयते। अत्र 'प्रियनिवेदकं विसर्जयिष्यसीति' वचनमाकर्षकम्। सामान्यजनानांकृते साधारणमपि कर्म शकुन्तलामनसि एवमहत्त्वं धारयतीति कवेराशयः। अयं च शकुन्तला चरित्रे उत्कर्षं स्थापयति। इदमेवात्र भाषणकौशलम्। 'मा इदं विस्मरिष्यसी'ति वचनं वैशिष्ट्येऽपि पुनर्वैशिष्ट्यमाभिभर्त्ति।

शकुन्तला > वत्स! किं मां सहवासपरित्यागिनीमनुबध्नासि? ननु अचिरप्रसूतोपरतया जनन्या विना यथा मया वर्धितोऽसि तथा इदानीं अपि मया विरहितं तातस्त्वां चिन्तयिष्यति। तन्निवर्त्तस्व।

(शाकु. ४/२८९)

अस्मिन्नाश्वासनात्मके संवादे शकुन्तलायाः स्नेहापूरितस्य हृदयस्य दर्शनं भवति। 'सहवास परित्यागिनी'ति विशेषणेन सात्मानमुपालम्भयति। इदं दोषस्वीकरणमेव संवादस्यास्य उत्कर्षकारणम्।

अनेन प्रकारेण जडपदार्थेष्वपि चैतन्यवदाचरणम्, पशुष्वपि मानवोचित व्यवहारः श्रोतृजनमनस्सु आह्लादं जनयति। तथा च वक्तुः सानुक्रोशत्वं सूचयति। सन्दर्भेऽस्मिन् उक्तान्युदाहरणानि मार्गदर्शकानि भविष्यन्तीत्याशां जनयति।

बालानां स्नेहः➤

बालानां संसारः संकुचितो भवति। तत्र मातापिता क्रीडनकादय एव उपस्कराः भवन्ति। अतस्तेषां (बालानां) स्नेहोऽपि एष्वेव संलग्नो भवति। बालानां स्नेहः अन्येषामपेक्षा निःस्वार्थो दृढश्च भवति। मुग्धेन बालमुखेन उच्चारिताः स्नेहसंवादाः कीदृशा आकर्षका भवन्तीति तथ्यः निम्नलिखितै-
रुदाहरणैः सुस्पष्टो भवति। यथा—

बालानां मातरं प्रति स्नेहः➤

तापसी ➤ सर्वदमन! प्रेक्षष्व शकुन्त-लावण्यम् ।

सर्वदमनः➤(सदृष्टिक्षेपम्)कस्मिन् सा मे अम्बा ?

(शाकु.७/५३५)

अत्र शब्दसंश्लेषजन्यपरिहासः कृतस्तापस्या, किन्तु मातृनामसदृशं पदं श्रुत्वा मातरमन्वेषयितुं दृष्टिक्षेपणं प्रश्नकार्यश्च बालकस्य मातृस्नेहं दर्शयति। संवादेऽस्मिन् महाकविना कालिदासेन बालमनोभावस्य सूक्ष्मतरं चित्रणं कृतमस्ति। प्रसङ्गोप्ययं कालिदासस्य रचनाचातुर्यं दर्शयति। मातरं प्रति बालानां आकर्षणमि-
दमधुनापि दृश्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

बालानां पितरं प्रति स्नेहः➤

दुर्जयः➤ त्वं चिरायसीति।... अहमपि खलु ते अङ्गे उपविशामि। ... अङ्ग-

उपवेशं किंनिमित्तं त्वं वारयसि।...कुत्र न खलु महाराजो

गमिष्यति।...मामपि तत्र नय।

(उरुभङ्गम् ३९/४०)

अत्र बालानां सारल्यमज्ञानञ्च दर्शनीयम्। पितृस्नेहाकांक्षिणो दुर्जयस्या-
हतेन पित्रा अङ्गाश्रयविषयिकी प्रार्थना तस्य बालोचितं स्नेहभावं निरूपयति। स्वस्थाहतयोर्मध्ये विभेदयितुमसमर्थस्य तथा च मृत्युपरिणामानभिज्ञस्य दुर्जयस्योपर्युक्तानि वाक्यानि मर्म स्पृशन्ति। विशेषतः 'मामपि तत्र नये' ति वाक्येन बालानां परलोकविषयकमज्ञानं प्रेक्ष्य दर्शका विमुग्धा भवन्ति।'परलोकेऽपि

साहचर्येच्छा' ऽत्र संवादेस्मिन् समुत्कर्षं दधाति ।

रोहसेनः>अरे! रे! चाण्डालाः! कुत्र मम पितरं नयत?

अत्र स्वपितुः चारुदत्तस्य परवशतां विलोक्य बालको रोहसेनश्चाण्डालान् तर्जयति। स्वपितुर्वियोगस्तस्मै क्षणमात्रमप्यसहनीयः। अतो वाक्येनानेन तस्य पितृस्नेहः प्रकटयति।

बालानां पितरं प्रति समादरः>

बालकः>(सर्वदमनः)मुञ्च मां, मुञ्च मां, अम्बायाः सकाशं गमिष्यामि।

दुष्यन्तः>पुत्र! मयैव सह मातरमभिनन्दयसि।

बालकः>दुष्यन्तो मम तातः, न खलु त्वम्।

दुष्यन्तः>एष विवाद एव मां प्रत्यायति।

(शाकु.७/५४०-४१)

अत्र रक्षासूत्रप्रसङ्गेन व्याकुलस्य सर्वदमनस्य निजमातृसमीपगमनेच्छा कालोचिता। संवादेस्मिन् बालोचिताः सरलशब्दाः प्रयुक्ता महाकविना कालिदासेन। अपरिचितोऽयं जनः किमेवं मां पितेव स्निह्यतीति किञ्चिच्छुब्धस्य सर्वदमनस्य 'दुष्यन्तो मम तातः' इति संवादस्तस्य पितरं प्रति समादरं सूचयति। वाक्यमिदं बालकस्य रोषं, निर्भीकत्वं, सारल्यं, स्पष्टवादित्वञ्चाद्यनेकान् गुणान् व्यञ्जयति। बालानां परिपालकान्प्रति स्नेहः>

कुमार आयुः>आर्ये! यदि सत्यमेव निवर्त्तसे तदा मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि।

(विक्रम.५/२१८)

अत्र जन्मत एव जनकाभ्यां विमुख आश्रमवासी बालक आयुः सम्प्रति प्राप्ते मातापितरौ अपि आश्रममेव गन्तुमिच्छतीति बालानां परिपालकान्प्रति स्नेहो दर्शयति।

बालानां क्रीडनकं प्रति स्नेहः>

आयुः>तेन हि,

यः सुप्तवान्मदङ्गे शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः।

तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकंशिखिनम् । (विक्रम.५/२१९)

अत्र प्राप्ते समृद्धेऽपि राजभवने एकस्य तुच्छखगस्य याचना बालानां निजक्रीडनकेषु स्नेहविशेषं सूचयति।

निष्कर्षः➤

प्रकरणेऽस्मिन् नानाप्रकाराणां संवादानामनुशीलनान्निष्कर्षोऽयं संजातो यत् स्नेहवात्सल्ययोः प्रकाशयितुं मधुरावाणी, प्रसादगुणमञ्जुलाःशब्दाः, नातिश्लिष्टसरला च भाषा इति त्रीणि आधारभूतानि सूत्राणि सन्ति, यस्मिन्नाश्रित्य वक्ता प्रभावपूर्णं वक्तव्यं दातुं शक्नोति। पुनश्च वक्तुर्निष्कामभावनापूरितं हृदयं, तस्य औदार्यादयो व्यक्तिगतान् गुणांश्चापि प्रभाववर्द्धनैः सहाया भवन्ति। इत्यनेन प्रकारेण स्नेहवात्सल्यात्मकानां संवादानां प्रकरणमिदं समाप्तिमधिगच्छति।

चतुर्थोऽध्यायः
सुभाषितसंयुक्ताः संवादाः

‘व्यक्तायां वाचि’ इत्यर्थे विद्यमानाद् भाष् धातोः ‘नपुंसके भावे क्तः’ इति सूत्रेण ‘क्त’ प्रत्यये आर्धधातुकत्वाद् इडागमे भाषितानी’ति। ‘शोभनानि भाषितानि सुभाषितानी’ ति। परस्परस्संलापे सुभाषितानां महत्यावश्यकता भवति। यथा-
१-प्राप्ते दुःखे आत्मतोषाय,
२-परदुःखे आश्वासनाय,
३-कर्तव्याकर्तव्यस्य निश्चयार्थम्। इत्यादि।

स्वाभिप्रायस्य तर्कस्य वा पुष्ट्यर्थं सुभाषितमेव सर्वोत्तमोपायोऽस्ति। सुभाषितं श्रुत्वा ताडिताऽपि जनाः प्रतिरोधं न कुर्वन्ति, अपितु ते कार्तज्ञमेव ज्ञापयन्ति। सुभाषितानां महत्वसूचकौ द्वौ श्लोकौ निम्नलिखितौ स्तः-

सुभाषितमयद्रव्यसंग्रहं न करोति यः।

स तु प्रस्तावयज्ञेषु का प्रदास्यति दक्षिणा॥

सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः।

यस्य सम्पुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम्॥

(पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तौ १६२-१६३)

सुभाषितान्याकारे संक्षिप्तानि भवन्ति, किन्तु प्रभावे ते व्यापकत्वं शाश्वतताञ्च धारयन्ति। इदं तु उपदेशस्य हृदयग्राही प्रकारम्। उदाहरणमुखेन गम्भीरा अपि नीत्युपदेशाः सरलतया श्रोतृजनमनसि प्रक्षिप्ता भवन्ति। यथा-

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा॥

रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं, गजभुजङ्गविहङ्गमबन्धनम्।
मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवानिति मे मतिः॥

(पञ्चतन्त्रे मित्रसम्प्राप्तौ ७,२२)

सुभाषितानि कथ्यस्य पुष्टिं कुर्वन्ति। एषां सहकारेण कथ्यविषये समर्थनं(Support)लप्स्यते। यथा-उपर्युक्ते श्लोके 'सविते'ति पदं सज्जनानां महाजनानां वा परिचायकमस्ति। उदयास्तकालौ सम्पत्तिविपत्तौ लक्ष्यतः एकरूपत्वनिर्देशनार्थं द्वयोः समययोः रक्तत्वं प्रदर्शितम्। अनेन प्रकारेण प्रथमाद्धे स्थितः कथ्यः द्वितीयाद्धेन पुष्टिगच्छति। अस्माकं संस्कृतनाटकेष्वपि तेषां रचना-कर्तृभिः सुभाषितान्यनेकानि विरचितानि सन्ति। तमधिकृत्य सुभाषितानामौचित्य-लाभादिकञ्च मया विश्लेषितमस्मिन्नध्याये। यथा-

कर्त्तव्यस्य निश्चयार्थं सुभाषितग्रहणम् >

काञ्चुकीयः>अथवा कुतो विश्रामो लोकपालानाम्-

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति।

शेषः सदैवाहित-भूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः॥

(शाकु.-५/३१३-३१४)

धर्मासनात् सद्य उत्थितस्य राज्ञः समीपे पुनः कश्चित्प्रजागमननिवेदनं अनुचितं परं मुनिशिष्यानामुपेक्षाऽपि न कर्त्तव्या। अतो तेषामागमननिवेदनार्थं स्वकीयस्य च निर्दोषता सिद्ध्यर्थं काञ्चुकीयेन उपर्युक्तः श्लोकः पठितः। यथा भानुवायुशेषादयः प्रजारञ्जनार्थं सदैव संलग्ना भवन्ति (तिष्ठन्ति) कदापि न विश्रमन्ति तथैव लोकपालानामपि कृते कदापि विश्रामो न भवतीत्याशयः।

समुदाचारस्य रक्षणार्थं सुभाषितग्रहणम् >

क-दुष्यन्तः>भवतु। अनिर्वर्ण्यं खलु परकलत्रम्। (शाकु.५/३३६)

ख-दुष्यन्तः>अथवा अनार्यः खलु परदारपृच्छाव्यापारः। (शाकु.७/५३४)

ग-वासवदत्ता>अयुक्तं परपुरुषसङ्कीर्त्तनं श्रोतुम्। (स्वप्न.३/९०)

शाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्गे मुनिभिः सहागतामवगुण्ठनवतीं शकुन्तलां प्रेक्ष्य दुष्यन्तश्चिन्तयति-‘केयमवगुण्ठनवतीत्यादिः?’ (शाकु. ५/३३४)। केन कारणेनयं मुनिभिः सहागता? ‘कदाचिदियं पूर्वदृष्टा न वे’ ति? शापव्यवहितस्मृतिर्दुष्यन्त आचारबोधकमुपर्युक्तं ‘क’ संवादं भणति-‘भवतु, अनिर्वर्ण्यं खलु परकलत्रम्’। इयं या वा का वा भवत्वित्यर्थः। परभार्याऽनवलोकनीया खलु। अत्र संवादोऽयं दुष्यन्तस्य आचाररक्षणं करोति, निष्पापधर्मबुद्धिमपि प्रकाशयति। अनेन राज्ञ औचित्यं ध्वन्यते। यथा विष्णुसूत्रे कथितमस्ति-‘परदारान् न वीक्षेत’ इति। अनेनैव प्रकारेण भगवतो मारीचस्याश्रमे सर्वदमनस्य पितृत्वविषयकमात्मनः कौतूहलनिवारणार्थं, तस्य (सर्वदमनस्य) जनन्याश्च परिचयं ज्ञातुं दुष्यन्त उत्कण्ठितो भवति, किन्त्वेवं सदाचारविरुद्धमस्तीति मत्वा सः ‘ख’ संवादं भणति येन स धृष्टताऽनार्यत्वदोषाच्च विमुक्तो भवति। पद्मावत्युदयनयोर्विवाहसङ्कीर्तनं श्रोतुं न शक्नोति वासवदत्ता सपत्नीभावात्। पुनश्च प्रोषितभर्तृकाया आचाररक्षणमपि तस्याः कर्तव्यमस्ति। अतः स्वमनोभावमनुगोप्य तया व्याजपूर्वकं भणितं ‘अयुक्तं परपुरुषसङ्कीर्तनं श्रोतुमि’ ति। इमे संवादाः दुष्यन्तवासवदत्तयोराचाररक्षणं कुर्वन्ति। शास्त्रेष्वनेकेष्वेतद्विषयका उपदेशाः समुल्लिखितास्सन्ति। पुरुषाणां परस्त्रीदर्शनं स्त्रीणाञ्च परपुरुषसङ्कीर्तनमनार्यं सनातनधर्मविरुद्धञ्चास्तीति यदुपदिष्टा सीता कौसल्यया^१ यन्निर्दिष्टा च सीतानसूयया^२ रामायणे। तत्सर्वं संक्षेपेणात्र समुपस्थापिता महाकविना कालिदासेन, भासेन च ।

विदूषकः-सत्कारो हि नाम सत्कारेण प्रतीष्टः प्रीतिमुत्पादयति।

उदयनः-गुणानां वा विशालानां सत्काराणाञ्च नित्यशः।

कर्तारः सुलभा लोके विज्ञातारस्तु दुर्लभाः॥ (स्वप्न. ४/१५८)

१-साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते।

स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥ (रामायणे २/३९/२४)

२-दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः।

स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः॥ (रामायणे २/११७/२४)

अत्र राज्ञो दर्शकस्यामन्त्रणं स्वीकरणार्थं 'तथास्तु', 'बाढमि'त्यादि शब्दो न प्रयुक्तः। यदि प्रयुक्तः स्यात्तदा तन्निमन्त्रणं साधारणत्वमगमत्। परमु-परोक्तेन नीतिवचनप्रयोगेन तदेवामन्त्रणमसाधारणत्वं गतम्। अपिच वचनेनानेन उदयनस्य दर्शकं(मगधराजं)प्रति बहुमानमादरं,श्रद्धा, प्रीतिश्चापि प्रकटितमभवत्।

वासवदत्ता > अथवान्यासनपरिग्रहेणाऽल्प इव स्नेहःप्रतिभाति। (स्वप्न. ५/१८६)

स्वकीयस्य औदार्यादिगुणैः पद्मावत्याः सखीभावंगता वासवदत्ता। तद्भावस्य रक्षणार्थं तया चिन्तित 'मथवे'ति। सखीनामात्मीयानामासनं तदेव भवति यस्मिन् तस्य सखा तिष्ठति। वर्णितञ्च यथा शाकुन्तले,श्रीमद्भागवते च।^१ ताडनार्थं सुभाषितग्रहणम् >

शार्ङ्गरवः > सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते।

अतःसमीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः।।

(शाकु. ५/३४४)

राजसभायां कण्वपक्षतः शकुन्तलासमर्पणवेलायां (शकुन्तलादुष्यन्तयोः परिणयविषये)समुपस्थिते विवादे शार्ङ्गरव विवादस्याधारभूतं कारणं निदर्शनार्थ-मुपर्युक्तं श्लोकं भणति। संवादेस्मिन् 'अन्यथा विशङ्कते' इत्यारोपस्य व्यापकत्वं निदर्शनार्थं 'सतीमपीति' पदं प्रयुक्तम्। तत्किंकर्तव्यमिति प्रश्नोत्तरे 'अतः समीपे परिणेतुरिष्यते' इति कथितम्। तत्र 'प्रियाऽप्रिया वेति' विशेषणमपि संयोजितम्। अत्रारोपः कर्तव्यञ्च पुरातनमेव किन्तु कवेर्वाक्यरचनाकौशलमिति वैशिष्ट्यम्। संवादेनानेन कवेराकांक्षितस्सन्देशः श्रोतृजनमनस्सु तत्क्षणमेव गहनतया प्रविशति। श्रोतृषु भावसम्प्रेषणी शक्तिरस्य संलापस्य वैशिष्ट्यम्। अपि च-
शार्ङ्गरवः > इत्थमप्रतिहतं चापल्यं दहति-

१-दुष्यन्तः > अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरु! तवाङ्गसङ्गमृष्टे।

कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽत्र स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्।। (शाकु. ३/१९३)

'अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम्।। (श्रीमद्भागवते सुदामाप्रसङ्गे १०/८०/२०)

अतः परीक्ष्य कर्त्तव्यं विशेषात् संगतं रहः।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरी भवति सौहृदम्॥^१ (शाकु.५/३६७)

सुभाषितेष्वेषु सन्निहिता भावा उपरि शार्ङ्गरवस्य वचनेन तीक्ष्णतरेण प्रस्फुटन्ति। 'दहती'ति पदेन पश्चात्तापाधिक्यं प्रकटीभवति। 'इत्थं', 'अप्रतिहतमि'ति पदाभ्यां सुभाषितानां साफल्यं, यथार्थत्वञ्च सूचयति। अत्र सुभाषितमुखेन शार्ङ्गरवेण निजरोषस्यौचित्यं प्रतिपादितम्।

शार्ङ्गरवः > उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी। (शाकु.५/३७२)

दुष्यन्तेन परित्यक्त्यं शकुन्तला अस्माभिस्सह कण्वाश्रमे पुनरायातुं अयोग्या। इयमत्रैव तिष्ठतु गच्छतु वा यथेष्टमिति मन्यमानः शार्ङ्गरवः संक्षेपेण नीतिवचनमुदाहरति- 'उपयन्तुर्हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी'ति।

निषेधार्थं सुभाषितग्रहणम् >

वसन्तसेना > गुणः खलु अनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः। (मृच्छ.१/५२)

अत्र पृष्ठानुगामिनं शकारं तर्जयति वसन्तसेना, 'गुण...' इत्यनेन। ध्यातव्यं अस्ति यदविमारकस्य पुरुरवसश्च वीरत्वं, उदयनस्य वीणावादनकला, दाक्षिण्यञ्च, दुष्यन्तस्य महाकुलजातत्वमिति गुणा एव तेषु कुरड्यादीनां (तेषां प्रेयसीनां) अनुरागस्य कारणान्यासन्। अत्र सर्वनितान् समीक्ष्य 'गुणः' इत्येकमेव पदं गृहीतं महाकविना शूद्रकेण। पञ्चतन्त्रेऽपि 'वरे सप्तगुणाश्चिन्तनीया भवन्ती'ति निगदितं अस्ति। यथा-कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तञ्च वपुर्वयश्च। एतान्गुणान् सप्तसमीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्। (काकोलूकीये, १८८)।

काञ्चुकीयः > ...दुःखं न्यासस्य रक्षणम्। (स्वज. १/२९)

प्रथमं परिपालनं कष्टं द्वितीयञ्च प्रत्यर्पणम्। यतो हि प्रत्यर्पणकाले

१-अत्राधारभूतानि सुभाषितानीमानि सन्ति -

अपरीक्ष्य न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सुपरीक्षितम्।

पश्चाद्भवति सन्तापो ब्राह्मण्यां नकुलार्थतः। (पञ्चतन्त्रे अपरीक्षितकारके, १६)

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः। (पञ्चतन्त्रे मित्रभेदे, १९६)

प्रमाणार्थं साक्ष्यस्यापेक्षा भवति। अपि च यदि कालवशान्न्यस्तसम्पत्तिः प्रत्यर्पणात् पूर्वमेव क्षयंगच्छति तदा न्यासरक्षकोपरि चारित्र्यसङ्कटमापतति। अतो न्यासरक्षणं सर्वथा दुःखकारकमिति संक्षेपेण निवारितं काञ्चुकीयेन।

सम्पत्तिप्रदानार्थं सुभाषितग्रहणम् >

सुभाषितानां कार्यमेवास्ति यत्ते प्रस्तावसमये सन्मार्गं प्रदर्शयन्तु। यथा-

उदयनः > साक्षिमन्त्र्यासो निर्यातयितव्यः।

(स्वज. ६/२५१)

न्यस्तसम्पत्तिर्वस्तुतः प्रत्यर्पिता इति प्रमाणार्थं साक्षिणामावश्यकता भवति।

एवं सम्बोधनार्थं सुभाषितमिदमुक्तमुदयनेन। अपि च -

रामः > वत्स! कैकेयीमात! राज्यं नाम मुहूर्त्तमपि नोपेक्षणीयम्।

(प्रतिमा. ४/१२३)

राज्ञ उदासीनत्वात् कर्मचारिण शिथिला भवन्ति। तस्माद्राजस्वार्जनं वितरणादिक्रियाश्च बाधिता भवन्ति। शत्रवोऽपि कदाचिदाक्रमणमधिगच्छन्ति। आन्तरिकविप्लवस्यापि सम्भावना भवति। किन्तु रामेणात्र एवंविधिना विस्तरेण अभणित्वा उपर्युक्तं ऋषिवाक्यमु(शास्त्रवचनं) क्तम्। यतोहि कदाचिद् भरतः भयमधिगच्छेत्। अतो वर्तमाने भविष्यत्यपि त्वया स्मर्त्तव्यमिति निर्देशनार्थं रामेण नीतिवचनमिदमुक्तम्।

भूतिकः > सर्वत्र दाक्षिण्यं न कर्त्तव्यम्। गुणबाहुल्यं तदात्वमायतिञ्चावेक्ष्य त्वरतां दीर्घसूत्रताञ्च परित्यज्य देशकालाविरोधेन साधयितव्यं कार्यमित्यर्थः।

(अविमारकम् १/२०)

यावत्सौवीरराजस्य प्रस्तावः पुनर्नायाति तावत्काशिराजायाश्चासनमेव दातव्यमिति विवक्षितस्य ज्ञापनार्थं नीतिवचनमिदं कथितममात्येन भूतिकेन। काशिराजस्य प्रस्तावस्य स्थगनार्थं 'त्वरतां परित्यज्य' इति पदं प्रयुक्तम्। सौवीरराजस्यान्वेषणकार्ये तत्परो भव इति व्यञ्जितः 'दीर्घसूत्रतामि' ति पदेन। परिब्राजिका > तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मति श्रूयते। स तावदस्य क्रियताम्

छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम्।

एतानि दंष्ट्रमात्राणामदूष्याः प्रतिपत्तयः॥ (मालवि.४/१४९)

अत्र सर्पदंशितस्य विदूषकस्य नैरुज्यार्थमुपायं निर्दिशति परिव्राजिका। दंशच्छेदनान्निस्सरति सर्पविषं न च प्रसरति दंशितस्य शरीरे-इत्याधुनिकैश्चिकित्सकैरपि स्वीकृतम्। एवं कृते दंशितस्य निदानं सामान्यमधिगच्छति जीवितसंशयो विनश्यति च।

लक्ष्मणः> अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा,

पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च।

त्यजति न करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं,

व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः॥ (प्रतिमा.१/४१)

सुखं भवतु वा दुःखं सर्वत्र सर्वकालेषु नारीणां भर्तुर्नुगमनं कर्तव्यमस्तीत्यत्र लक्ष्मणस्याभिप्रायः किन्तु प्रसंगेऽस्मिन् वयसि लघुत्वात्तस्य एवं वक्तव्यम(संवादः)नुचितम्। अतस्तेनेदं सुभाषितं पठितम्। श्लोकेऽस्मिन् त्रीण्युदाहरणानि सन्ति यत्रैष पातिव्रतधर्मो जड़मतिषु, जड़पदार्थेष्वपि लभ्यते इति दर्शितः। तेन सीताया वनगमनान्निवारणमनुचितमिति समर्थितं लक्ष्मणेन श्लोकस्यान्तिमचरणेन। धृष्टतौद्धत्यदोषरहितमिदमुत्तरम् निष्पक्षतागुणसमन्वितञ्च। अयं संवादो लक्ष्मणे प्रजावतीविषयकश्चरित्रसंशयोऽपि निवारयति।

सुभाषितानां स्मरणमात्मतुष्टये >

चारुदत्तः> दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो,

निस्तेजा परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते।

निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, (मृच्छ.१/

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम्॥ ३०)

कालवशाद् दारिद्र्यङ्गतेन चारुदत्तेन चिन्तितोऽयं श्लोकः। अत्र दारिद्र्यात् क्षयपर्यन्तानां सर्वेषां दुरवस्थानां क्रमनिर्देशो मर्म स्पृशति। दारिद्र्यं लज्जास्पदं

भवतीत्यनुसमर्थितं पञ्चतन्त्रेऽपि।^१ प्रकारान्तरेणोपदिष्टमिदं तथ्यं भगवता श्रीकृष्णेन श्रीमद्भगवद्गीतायां पार्थाय^२, किन्तु तत्र वासुदेवस्योपदेशः प्रभुसम्मितं (कदाचित् सुहृत्सम्मितं वा) भूत्वा निस्निग्धस्सञ्जातः। महाकवेः शूद्रकस्य वाक्यमिदं कान्तासम्मितमनुभवसमन्वितञ्च भूत्वा प्रभावातिशयमुत्पादयति।

चारुदत्तः> इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी, ललाटदेशादुपसर्पतीव माम्।

अदृश्यरूपा चपला जरेव या, मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते।।

(मृच्छ. ३/१५५)

मनुष्यः केन प्रकारेण निद्रांगतो भवतीति श्लोकेऽस्मिन् निद्रावस्था यथार्थरूपेण चित्रिता। श्रुत्वा चायं श्लोकः श्रोतार एवमनुभवन्ति यथा ते स्वयं सुसुप्तिमधिगच्छन्ति। अत्र जरावस्थया सह तुलनात्तस्या निद्रायाः प्रभावो वैशिष्ट्यमधिगच्छति।

दुष्यन्तः> अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र। (शाकु. १/२९)

दुष्यन्तः> न रत्नमन्विष्यति, मृग्यते हि तत्। (शाकु. ३/१७३)

संवादस्यास्य वैशिष्ट्यविश्लेषणार्थमधोलिखितानि सुभाषितान्यपि द्रष्टव्यानि सन्ति—

यस्माच्च येन च यदा च यथा च यच्च,

१-अधनो दातुकामोऽपि सम्प्राप्तो धनिनां गृहम्।

मन्यते याचकोऽयं धिग् दारिद्र्यं खलु देहिनाम्।।

(मित्रसंग्रहटी ५.१०५)

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोऽपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवाः।

राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारी भवन्त्यापदः।।

भार्या साधु सुवंशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च।

न्यायारोपित विक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्भनम्।।

(अपरीक्षितकारके-२२)

२-सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते। क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति।

(श्रीमद्भगवद्गीता २/६२-६३)

अत्र कामस्यापूर्त्तेर्कारणं दारिद्र्यमेव। अतएव उभयत्र समन्वयं भवति।

यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म।
 तस्माच्च तेन च तदा च तथा च तच्च,
 तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति।। (मित्रसम्प्राप्तौ २०)
 नहि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनाऽपि यत्नेन। (मित्रसम्प्रा-
 करतलगतमपि नश्यति, यस्य हि भवितव्यता नास्ति।। जौ१०)
 अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति महतामपि।

नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहेः शयनं हरेः।। (हितोपदेशे)
 इत्यनेन प्रकारेण भवितव्यानामनिवार्यत्वं सुनिश्चितम्। तेषामनतिक्रमणी-
 यत्वमपि समर्थितं स्वस्वकाव्येषु वाल्मीकिभासेत्यादिभिर्महाकविभिः। किन्त्वत्र
 कालिदासेन अतिविचित्रशब्दोऽन्वेषितः 'द्वाराणी'ति। शब्देनानेन एकस्मिन्नेव पदे
 पूर्वोक्तानां सर्वेषां सुभाषितानामाशयमेकत्रीभूय प्रस्तुतं विभूषयति। अपि च
 सुकन्यका वरैरन्वेषणीया भवन्तीति द्योतयितुं दुष्यन्तमुखेनोदीरितं कालिदासेन-
 'न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तदि'ति। अत्र रत्नमिति पदेन शकुन्तलायाः कन्या-
 श्रेष्ठत्वं ध्वन्यते। येन च दुष्यन्तस्य शकुन्तलां प्रति समादरमपि लक्ष्यते।
 कण्वः > अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः।
 जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा।।

(शाकु. ४/३०८)

अत्र 'विशदान्तरात्मे'ति पदं वैशिष्ट्यकारकम्। हर्षः, प्रसन्नः, सुखश्चेत्याद-
 यः शब्दा अत्र न प्रयुक्ताः। यदि प्रयुक्ताः स्युस्तदा 'शकुन्तला कण्वोपरि भारभूता
 विपत्तिभूता वाऽऽसीदि'ति लक्षितं भवेत् किन्तु पदेनानेन प्रयोगेण कलुषत्वमिदं
 नागतम्। पदेनानेन प्रयोगेण तातकण्वस्य शकुन्तलोपरि अगाधस्नेहः प्रीतिश्च
 प्रकटितौ, तस्य शकुन्तलाविवाहविषयकश्चिन्ताधिक्यमपि पुष्टिगच्छति वा पुष्पाति।
 शकुन्तलाप्राप्तिकालादद्यप्रभृति यस्मात्कारणात्कण्वः सङ्कुचितचित्तितमनाश्च
 आसीदधुना तत्कारणमनायासेन सुखे परिणतमिति (सुखेन परिसमाप्तिं गतमिति)

कग्वस्याभिप्रायः।

वसुदेवः>स्मरतामपि भयं राजा, भयं न स्मरतापि वा। (बालचरितम् १/४२)

कदाचिन्मया किञ्चिदपराधः कृतः येन मामपरिचितमपि राजा स्मरतीति स्मरणाद्भयमुत्पद्यते। अनेनैव प्रकारेण 'मां सुपरिचितमपि बहुकालान्न स्मरति राजा' इत्यत्र किं कारणमिति विस्मरणाद्भयमुद्भवति। स्मृतेन कंसेन भीतमना वसुदेव इत्थं विचिन्त्यात्मानमाश्वासयति। संवादेऽस्मिन् शब्दविन्यास आकर्षकः। परेभ्य आश्वासनार्थम् सुभाषितानां प्रयोगः>

यौगन्धरायणः>चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः। (स्वप्न. १/१०)

वर्तमानं परिभवं प्रेक्ष्य त्वया नैवं चिन्ताकर्तव्या, यतोहि सुखदुःखानि क्रमशः गच्छन्त्यागच्छन्त्येव यथा चक्रारपंक्तिनीचैरुपरि च गच्छति, इत्यनेन आश्वासिता वासवदत्ता यौगन्धरायणेन। अस्मिन्नेव विषयोपरि इदमेवोपमानमधि कृत्य व्यासकालिदासयोः रचना निम्नलिखिता—

क-चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च। (व्यासवचनम्)

ख-नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण। (कालिदासवचनम्)

परमत्र भासस्य उपर्युक्तं पदविन्यासमतिमनोहरम्। अपरञ्च—

यौगन्धरायणः>न हि सिद्धवाक्यानि उत्क्रम्य गच्छति विधिः सुपरीक्षितानि।

(स्वप्न-१/३४)

कदाचित्तवोद्योगो निष्फलः स्यादित्याशङ्कितं वासवदत्तया। तस्याशङ्कां समाधातुं वचनमिदमुदीरितं यौगन्धरायणेन। दैवज्ञा शास्त्रानुसारमेवादिशन्ति तथा च शास्त्रवचनानि न कदाचिदप्युल्लंघितानि विधिना इति पुराणेतिहासग्रन्थेषु बहुधा दृश्यन्ते। अत्र यौगन्धरायण इदमेव नीतिवाक्यं समासीकृत्य भणति 'न हि सिद्धवाक्यानीति'। तस्य वाक्यस्य पूर्वाद्धं यद्यप्यतिशयोक्तिरिव प्रतिभाति किन्तु परार्द्धे तेन प्रयुक्तं 'सुपरीक्षितानीति पदं तस्याभिप्रायस्य प्रभाववृद्धिं करोति। वासवदत्तां समाश्वासयति च।

विदूषकः > अनतिक्रमणीयो हि विधिः।

(स्वप्न-१/१४८)

वासवदत्ताया मरणं संस्मृत्य उदयनोऽत्र नवीने श्वसुरालये नैवं शोकं करोत्विति उदयनमाश्वासयितुं वचनमिदमुदीरितं विदूषकेन। 'काले प्राप्ते मृत्युरवश्यं भवति, न कोऽपि तं निवारयितुं समर्थः'—इति विदूषकस्याशयः, किन्त्वभिधया भणितेन वार्त्तालापे श्रुतिकटुत्वदोषमागमिष्यति। तस्य परिहारार्थं विदूषक उपर्युक्तः संवादो भणति। तेन मृत्युस्थाने विधिशब्दः प्रयुक्तः। शब्देऽस्मिन् जन्ममृत्युः, जयाजयौ, लाभालाभौ चेत्यादयः सर्वे सुखदुःखात्मका भावा समाविशन्ति।

चित्रलेखा > अयि! मुग्धे! अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति।

(विक्रम.३/१०६)

अत्र पुरुरवसः स्वराजमहिष्यामधिकतरं प्रेमं प्रेक्ष्य चिन्तितमनस्कां उर्वशीमाश्वासयति चित्रलेखा। प्रेमाधिक्यमिदं त्वद्वियोगात् सञ्जातस्य दुःखस्य न्यूनतार्थमस्ति। अन्यसंक्रान्तचित्तवृत्तेरनुगोपनार्थं नागरिकाः प्राय एवं कुर्वन्ति। यथा च संसूचितं पञ्चतन्त्रके—

अत्यादरो भवेद्यत्र कार्य-कारण वर्जितः।

तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहाः॥ (मित्रभेदे ३६५)

विदूषकः > न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं चिरं प्रेक्षितुं पारयतः।

(शाकु. ६/४३०)

यावत्त्वया विस्मृता शकुन्तला तावन्नकृतः कश्चिदुपायस्तस्या जनकाभ्यां किन्त्वद्य तवावस्थां विज्ञायावश्यमेव तौ किञ्चित्करिष्यतः। केन कारणेन? इति आश्वासयितुं विदूषको भणति 'न खल्वित्यादिः'। अत्र स्वर्गादिषु देवस्थानेषु मनुष्याणां स्वच्छन्दतया गमनमशक्यमिति सूच्यते। वाक्यमिदमुत्साहवर्द्धकं न तु हतोत्साहकरमित्यत्र वैशिष्ट्यम्।

सख्यौ > स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सहावेदनं भवति। (शाकु. ३/१६०)

अयं तु शकुन्तलाया मनोभावान् ज्ञातुं सख्योः प्रयासः। प्रायः सुशीलजनाः

स्वसुखं तु विज्ञापयन्ति किन्तु दुःखानि निजमनस्येव गोपयन्ति। अतस्तानुत्साहयितुं (दुःखान् प्रकाशयितुं)विशेषः प्रयासः कर्तव्यो भवति। अयमेवात्र प्रयासः कृतः शकुन्तलासखीभ्याम्। प्रीतेर्लक्षणमुक्तञ्च पञ्चतन्त्रके यथा—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्। (मित्रसम्प्राप्तौ ३६५)

मित्राणि चेतः प्रसादयन्तीति समर्थितं हितोपदेशे किन्त्वत्र कालिदासवाक्यं द्वयोर्समन्वयं करोति। अत्र महाकवेः पदविन्यासः संवादमिमं ग्रहणीयतरं करोतीति वाग्वैशिष्ट्यम्।

सख्यौ >अथवा सागरमुज्झित्वा कस्मिन् महानद्या प्रवेष्टयम्। (शाकु. ३/१६२)

अत्र सख्योर्वचनेनानेन तयोः 'दिष्ट्या ते अनुरूपे वरेऽभिलासः' इति मन्तव्यं पुष्टिगच्छति। अत्र द्वयोः (शकुन्तलादुष्यन्तयोः) उच्चकुलोद्भूतत्वमनुसमर्थितं सखीभ्यामिति वैशिष्ट्यम्।

सख्यौ >को नाम संतापनिर्वाणहेतुकां शारदीं ज्योत्स्नामातपत्रेण निवारयति?

(शाकु. ३/१७३)

स राजर्षिः (दुष्यन्तोऽपि) तव स्नेहात्संतप्त इव दृश्यते इति मन्यमानयोः सख्योर्वचनमिदम् शकुन्तलामाश्वासयति यत् 'स तव प्रणयप्रार्थनामादरेण स्वीक-
रिष्यत्येव' इति। अत्र कालिदासस्योपमायोजना वैशिष्ट्यं दधाति।

सख्यौ >सखि! मा विभेहि। स्नेहः पापमाशङ्कते। (शाकु. ४/३०२)

'अनुरागविषये सुपरीक्षितेऽपि दुष्यन्ते किमर्थं शङ्का प्रकर्तव्या' इति (प्रस्थानकाले) शकुन्तलाकृतस्य संशयस्य निवारणार्थं सुभाषितमिदमुदीरितं सखीभ्याम्। अत्र सुभाषितमुखेन संभाव्याशङ्का संसूचिता सखीभ्यां किन्तु ताभ्यां

१-द्रष्टव्यं शाकु. चतुर्थाङ्के- 'अनसूया >हला! द्वयोरेवावयोर्हृदये एष वृत्तान्तस्तिष्ठत्वि 'ति) अस्मिन्नेव विषये पञ्चतन्त्रे (मित्रसम्प्राप्तौ १६४) विष्णुशर्मणाधोलिखितं सुभाषितं निगदितं-
स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहात्। किमु वृष्टं बहुपाय प्रतिभयकान्तार मध्यस्थे।।

शीलं, पूर्वकृताप्रतिज्ञाच^१ रक्षिते।

किन्तु कालिदासस्योपर्युक्तं वाक्यं तीक्ष्णं सारभूतञ्च। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।
काञ्चुकीयः> प्रायेण हि नरेन्द्रश्रीः सोत्साहैरेव भुज्यते। (स्वप्न.६/२३०)

‘वीरभोग्या वसुन्धरा’ इत्यस्य समन्वयरूपत्वादत्यधिक आकर्षकोऽयं
शब्दविन्यासः। अत्र ‘नरेन्द्रश्रीरिति पदमैश्वर्यबोधकं वैशिष्ट्यञ्च धारयति। पदमिदं
‘वसुन्धरे’ ति शब्दादधिकतरः प्रभावः प्रक्षिपति।

काञ्चुकीयः> कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले, रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति।

एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां काले काले छिद्यते रुह्यते च।।

(स्वप्न.६/२३४)

मर्त्यलोकेस्मिन् मृत्युरवश्यम्भावी अस्ति, न कोऽपि समर्थः तं निवारयितुं।
एवमुदाहृतं रज्ज्वादिना श्लोकस्यास्य द्वितीयेन चरणेन। जन्ममृत्युरेवास्य
मर्त्यलोकस्यशास्वतो नियमो धर्मो वेत्युदाहृतं वनानामित्यादिभिः। अत्र
काञ्चुकीयस्याभिप्रायोऽयम् – ‘वासवदत्तायां तवैवमनुकम्पां विज्ञाय न कश्चिदपि
शोकोऽवशिष्टोऽष्माकं हृदयेषु। अपि च अयमेव लोकधर्मः। अतस्त्वमप्याश्वस्तो
भव’ इति। अनेन संवादेन आत्माश्वासनपूर्वकं परेषामप्याश्वासनं दत्तं काञ्चुकीयेन।
संवादोऽयं मृत्यूपरान्तमाश्वासनदानार्थमेकमुत्कृष्टमुदाहरणमुपस्थापयति।

स्वाभिप्रायस्य प्रभाववर्द्धनार्थं सुभाषितग्रहणम् >

शिष्यौ> भगवन्! ओदकान्तं स्निग्धोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते। तदिदं सरसीतीरम्।

अत्र नः संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि।

(शाकु. ४/२९१)

अत्र शिष्यौ शकुन्तलायाः पितृगृहंप्रति कण्वस्य च शकुन्तलांप्रति मोहं
स्नेहञ्च प्रेक्ष्य स्वकर्तव्यपथि बाधामनुभवतः। तां बाधां द्योतयितुं संवादोऽयमुदीरितं
ताभ्याम्। अत्र समुपस्थिते प्रसंगे सुभाषितमुखेन संवादेन शकुन्तलांप्रति रुक्षता
कण्वंप्रति धृष्टता च नागता, शिष्यौ दोषाभ्यामाभ्यां मुक्तौ सञ्जातौ। सुभाषितमिदं
वाल्मीकिरामायणे समर्थितम् – ‘यमिच्छेत् पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेत्।’ (२/४०/५०)

गुरुंप्रति केन प्रकारेण स्वाभिप्रायो निवेदितव्यो भवतीति विनयशिक्षामपि ददाति।

शकुन्तला > लज्जे खलु आर्यपुत्रेण सार्धं गुरुजनसमीपं गन्तुम्।

दुष्यन्तः > आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु। तदेहि तावत्। (शाकु. ७/५५४)

अत्र 'इयमेव नीतिरिति' विज्ञाप्य स्वमन्तव्यः पुष्टिकृतो दुष्यन्तेन।

उदयनः > कलत्रदर्शनार्हं जनं कलत्रदर्शनात् परिहरतीति बहुदोषमुत्पादयति।

(स्वप्न. ६/२२१)

उपरि दुष्यन्तसंवादे परिस्थितिर्निर्दिष्टा कालिदासेन। अत्र महाकविभासोऽ-
तिथिसत्कारस्य विधिर्निर्दिशति। संवादेऽस्मिन्नत्र जनानां पात्रत्वं निरूपितमस्ति।

पुरुषा > अयि वत्स!

शमयति गजानन्यान्गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्

भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम्।

भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं,

न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः॥ (विक्रम. ५/२२५)

वत्सोऽयमायू राजकर्मणि सर्वथा समर्थो भविष्यतीति द्योतयितुं जाति-
प्रशंसां करोत्यत्र पुरुषाः। इयमेव विपरीतरीत्या वर्णितो विष्णुशर्मणा पञ्चतन्त्रके-
शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोऽसि पुत्रकः॥ यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते।

(लब्धप्रणाशे ३१)।

अविमारकः > न जानाति भवान् शास्त्रमार्गम् -

एकः परगृहं गच्छेद् द्वितीयेन तु मन्त्रयेत्।

बहुभिः समरं कुर्यादित्ययं शास्त्रनिर्णयः॥ (अविमारके २/५१)

अनेन संवादेन सहायतां दातुकामो विदूषको निरुत्तरो जातः।

कर्णः > शिक्षाक्षयं गच्छति कालपर्ययात्, सुबद्धमूला निपतन्ति पादपाः॥

जलं जलस्थानगतञ्च शुष्यति, हुतञ्च दत्तञ्च तथैव तिष्ठति॥

(कर्णभारे ३८)

अत्र स्वकीयस्य दानकार्यस्यौचित्यं साधयति कर्णः। प्रथमतस्तेन शिक्षा-दीनां विनाशित्वं प्रतिपादितं ततो हुतादीनामविनाशित्वं निष्पादितम्। दानोद्भूतं यशार्जनमत्र कर्णस्याभिप्राय अस्ति यत्स्वर्गेऽपि गच्छति।

अनेन प्रकारेण सिद्धमिदं भवति यत् सुभाषितसंयुक्ताः संवादा यादृशं प्रभावं जनयन्ति न कदापि ते सुभाषितवियुक्तास्तादृशः प्रभावोत्पादने समर्था भवितुं शक्नुवन्ति। सुभाषितसंयुक्तेन संवादेन कथ्यविषयः प्रभावपूर्णरीत्या श्रोतृजनमनस्सु प्रविशति। अनेन सहकारेण कथ्योऽभिप्रायश्च समर्थनं लभेते, वाग्दाने निर्दोषत्वञ्चायाति। किं बहुना सुभाषितानि कथ्यं पोषयन्ति।^१

---o---

१-आंग्लभाषायाः सपोर्ट 'Support' इति शब्दोऽत्रोपयुक्तो भवितुमर्हति।

पञ्चमोऽध्यायः

हास्यसंवादाः

वक्तव्यं संलापकौशलेन श्रोतॄणां मनस्सु तृप्तिं जनयति, चमत्कृतिं समुत्पादयति च। हास्यसंवादा अस्यैव संलापकौशलस्य परिचायका भवन्ति। हास्यसंरचनाऽतीव कठिना भवति। कलायामस्यां विशेषतः सामान्यपर्यन्तानां सर्वेषां विषयाणां सम्यक् परिज्ञाता, प्रत्युत्पन्नमतिमान् कश्चिद्व्यक्तिविशेष एव सफलो भवितुं शक्नोति। हास्यरचनायां तीक्ष्णबुद्धेः प्रतिभाविशेषस्य चावश्यकता भवति।

परिहास उपदेशस्यापि एकः प्रभावशालिप्रकारो भवति। यत्र नानाप्रकारकैः संलापैरभीष्टं न सिद्ध्यति तत्र एक एव हास्यसंवादः सफलतां गच्छति। यथा कस्यचिच्छ्रेष्ठस्य सम्मुखे आत्मन असौविध्याभिव्यक्तिरेका कठिना कार्या भवति किन्तु हास्यस्य संवादसरणीमधिगृह्य विदूषकः केन प्रकारेण सफलतां प्राप्नोतीति निम्नलिखितेन संवादेन स्पष्टीभवति—

विदूषकः—भो! महाराज! न मे हस्तः प्रसरति। तत् वाचा मात्रेण जाप्यसे।

जयतु जयतु भवान्।

दुष्यन्तः—कुतोऽयं गात्रोपघातः?

विदूषकः—कथं कुत इति ? स्वयमेव अक्षिभङ्क्त्वा अश्रुकारणं पृच्छसि?

दुष्यन्तः—न खल्ववगच्छामि भिन्नार्थमभिधीयताम्।

विदूषकः—यद्वेतसः कुब्जस्य लीलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण?

अथवा नदीवेगस्य?

दुष्यन्तः—नदीवेगस्तत्र कारणम्।

विदूषकः—ममापि भवान्।

दुष्यन्तः > कथमिव?

विदूषकः > युक्तं नाम एवं, यत् त्वया राजकार्याणि उज्झित्वा तादृशं अस्खलितं पदं प्रदेशं च वनचरवृत्तिना भवितव्यमिति। किमत्र मन्त्र्यताम्? अहं पुनर्बाह्याणः प्रत्यहं श्वापदानुसरणैः संक्षोभित संधिबन्धनानां अङ्गानामनीशोऽस्मि। तत् प्रसीद मे एकाहमपि तावद् विश्रम्यताम्।

(शाकु. २/८९-९१)

महाकविकालिदासो हास्यकलायां नितरां निपुणः। हास्यरसव्यञ्जकाः सन्ति कतिचनसंवादास्तस्य नाटकेषु। यथा चास्मिन्संवादे विदूषकः यथार्थं निरूपयन्नपि अयथार्थप्रस्तुत्या बोद्धव्यं हास्यसिञ्चितं करोति।

अत्र विदूषकः 'राजा राजकार्याण्युपेक्ष्य आखेटकर्मणि न भवतु तथानुरक्तः यथाऽयमस्ति साम्प्रतमि'ति विवक्षितं द्योतयितुं हास्यस्य संवादसरणीमधिगृह्य महताकौशलेन स्वाभीप्सितं श्रोतृजनसम्मुखीनं करोति। न स वर्तते आदेशा, सुहृत्सन्नपि अस्ति सो विधेयः। कदाचिद्वाग्विनोदे वैधेयतामपि अधिगच्छति सः। आखेटशान्तिव्यञ्जनार्थं वाचामात्रेण राजानमभिनन्दति। राजनि श्रान्तिहेतुत्वस्थापनाय वेतसः कुब्जलीलानिदर्शनमुपस्थापयति। अस्य संवादस्य वैशिष्ट्यमप्रस्तुतमुखेन विवक्षिताभिव्यञ्जनमस्ति। अथ च आत्मन असौविध्याभिव्यक्तिद्वारा राज्ञः कर्तव्यस्य पथि प्रेरणमप्यस्य संवादस्य वैशिष्ट्यमस्ति।

नाटकेषु विदूषकः नायकस्यैक अन्तरङ्गसहचरो भवति। यः सर्वदा तस्य हिते रतस्तिष्ठति। प्रणयव्यवहारेषु सहायकत्वाद् स राज्ञो नर्मसचिवस्वरूपे अपि परिज्ञायते। किन्त्वन्येषु कार्येष्वपि सः राज्ञः प्रकारान्तरेण सहायतां करोति। यथा विदूषकस्य प्रमुखकार्यं भवति राज्ञः मनः प्रसादनमिति। येन राजा समुपस्थितान् सर्वान् विषयान् निपुणतापूर्वकं समादध्यात्। एतदर्थं सः हास्यसंवादानामाश्रयं गृह्णाति।

निर्भीकता शिष्टतापूर्वकञ्चात्मनः पक्षरक्षणम् >

विदूषकः>अपेहि रे, उत्साहहेतुक! अत्र भवान् प्रकृतिमापन्नः, त्वं तावद् दास्याः पुत्रः अटवीतः अटवीप्राहिण्ड्यमानः यावत् शृगालमृगलोलुपस्य कस्यापि जीर्णऋक्षस्य मुखे निपतितो भव।...भोः उत्साहहेतुक! निष्क्रम, निष्क्रम। (शाकु. २/१९-१०३)

संवादेऽस्मिन् विदूषकः सेनापतिं तर्जयति। सः सेनापतेराखेटविषयके वक्तव्ये लोभातिरेकं प्रदर्श्य तस्य निन्दां करोति। संवादेऽस्मिन् पञ्चतन्त्रोक्तः निम्नलिखितश्श्लोकश्चरितार्थो दृश्यते—

अति लोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत्।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके॥

(अपरीक्षितकारके २०)

संवादोऽयं प्रथमदृष्ट्या(अभिधायां)सेनापतेरनिष्टाकांक्षी प्रतिभाति किन्त्वयं वस्तुतः सेनापतेरनिष्टाभिलाषी नास्ति, अयं तु तस्यात्युत्साहं शमयति। ज्ञातव्यं चेद् विदूषक एवं कर्तुं स्वयमेव सेनापतिना प्रेरित आसीत्।

अतिशयोक्तिपूर्णवचनेन हास्यसंरचना >

विदूषकः>कृतं भवता साम्प्रतं निर्म्मक्षिकम्। (शाकु. २/१०३)

अत्र सेनापतिद्वारपालयोर्यथास्थानसम्प्रेषणं प्रेक्ष्य, अन्य कस्यापि सेवकस्याभावञ्च दृष्ट्वा व्यङ्ग्योक्तिरियं भणिता विदूषकेण। 'निर्म्मक्षिकमि'ति पदं कस्यापि तृतीयस्याभावं^१ दर्शयति येन कस्यचिदुप्तमन्त्रणस्य सङ्केतो व्यज्यते।

इदञ्च शकुन्तला विषयिकी चर्चा प्रति प्रेक्षकाणां हृदि संकेतं करोतीत्यत्र भावाभिव्यक्तिवैशिष्ट्यम्। परस्परकथोपकथने हास्यप्रयोगार्थं प्रत्युत्पन्नमते-
रावश्यकता भवति। चतुरनागरकैः सामान्यायामपि परिस्थितौ परिहासस्यावसर

१-षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत्।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः॥ (मित्रभेदे-४)

अन्विष्टो भवति। यथाऽधोलिखितस्संवादः कथनमिदं सविशेषं प्रस्तौति—
हास्यसंरचनायां प्रत्युत्पन्नमतेस्सहयोगः>

दुष्यन्तः>सखे माधव्य! अनाप्तचक्षुः फलोऽसि, येन त्वया द्रष्टव्यानां
परं न दृष्टम्।

विदूषकः>ननु भवानेव मे अग्रतो वर्तते।

(शाकु. २/१०४)

अत्र दुष्यन्तः शकुन्तलाविषयिक्याश्चर्चायाः भूमिकां रचयति। तस्य
संवादे शकुन्तलाया अनुपमसौन्दर्यं प्रति सङ्केतो वर्तते। वस्तुतः संवादेस्मिन्
दुष्यन्तो विदूषकं विस्मितकरणार्थं स्वाशयं प्रहेलिकारूपेण वर्णयति किन्तु
चतुरो विदूषकस्तस्य वचनमिदं श्रुत्वा विस्मितं न भवति अपितु राज्ञः
वचनस्यापूर्णतां दर्शयित्वा राजानमेव विस्मितं करोति। संवादस्यास्य वैशिष्ट्यं
निम्नलिखितमस्ति—

१-राजानं तस्य सौन्दर्यं स्मारयित्वा विदूषकेन राजनि आत्मनः स्वामिभक्तिः
प्रदर्शिता।

२-आत्मनः सौन्दर्यं संस्मृत्य शकुन्तलासौन्दर्याभिभूतो दुष्यन्तस्तस्याः प्राप्ति-
विषये किञ्चिदाश्वासोऽभूत्।

३-अनेनाश्वासनवचनेन विदूषकः राज्ञो गभीरं चित्तं प्रफुल्लीकृत्यात्मनो मूलोद्देश्ये
सफलोऽभूत्।

४-दर्शकानां मनसि आभ्यां परस्परविस्मयोत्पादकाभ्यां संवादाभ्यामेवमाकर्षणं
सञ्जातं येन ते परिसूतपरिहासस्यानन्दमलभन्त। अयं तु सर्वं 'विदूषकस्य
प्रत्युत्पन्नमतेर्परिणाम' इत्यनेन संवादेन प्रस्फुटति।

दुष्प्राप्याद्विरतकरणार्थं कामशमनार्थं वा हास्यप्रयोगः>

क-विदूषकः>(विहस्य)भो! यथा पिण्डीखजूरैरुद्वेजितस्य तित्तिड्यां श्रद्धा
भवति तथा अन्तःपुरस्त्रीरत्नोपभोगिनो भवत इयं प्रार्थना।

(शाकु. २/१०८)

ख-विदूषकः > एतावन्मन्त्र्यमाणेन भवता वर्द्धितं मम कौतूहलम्। किं तत्र भवत्युर्वशी अहमिव विरूपतयाऽद्वितीया रूपेण? (विक्रम. २-४४/४५)
शकुन्तला वा उर्वशी वा द्वे एव दुष्प्राप्ये स्तः। अनयोः प्राप्तिकर्मणि चित्तनियोजनेन राजा राजकार्येषु मन्दीभविष्यतीत्याशङ्काग्रस्तो विदूषकोऽत्र राजानं कर्तव्यपथि उन्मुखकरणार्थं प्रयासं करोति।

प्रथमतः 'क' संवादे सः शकुन्तलायां विलासगुणहीनत्वदोषमारोपयति। स्वकीयाया प्रतिकूलोक्त्या स दुष्यन्तस्य प्रणयातिशयं छेदयितुं प्रयासं करोति। मुनिभिः सहवासान्नूनमिवं विस्मृतविलासा कथञ्चिदपि तवानुरूपा न भवितुमर्हती-
त्युदाहृतं तेन पिण्डीखर्जूरादिवचनेन। मधुरभक्षणेन हि जनितं रसजाड्यमम्लरस-
भक्षणेन निवर्तत इति परीक्षितम्। यथा सौन्दर्यलहर्याम् -

स्मितज्योत्स्नाजालं तव बदनचन्द्रस्य पिबतां,
चकोराणामासीदतिरसतया चन्चुजडिमा।
अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः,
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशि निशि भृशं काञ्जिकधिया।।

यथा मधुरेणोद्विग्नोऽहृद्यमपि तन्तिडीफलं बहुमन्यते तथा त्वयाऽपि वन्या सा शकुन्तला प्रशस्यते इति। एतेन अन्तःपुराधिवासिनीभ्यो योषिद्भयः शकुन्तलाया हीनत्वं प्रदर्श्य विदूषको राजानं ग्राहस्थ्यधर्मे स्थिरीकरणार्थं प्रयासं करोति। 'ख' संवादे 'विरूपतये'ति पदं वैशिष्ट्यकारकम्। यतोहि विरूपतया रूपवैशिष्ट्येन। तच्च द्वेधा, सर्वोत्तमतया, सर्वाधमतया च। तत्राऽयं विदूषकः स्वभावतः विकृताङ्गतया सर्वाधमः स्यात्। तदियं तस्य परिहासोक्तिः राजानं कर्तव्यपथि प्रेरयति।

हास्यसंवादेन परदोषप्रकाशनं परिमार्जनञ्च >

त्रुटीनां प्रकाशयितुं हास्यसंवाद एकः प्रभावशालिप्रकारो भवति। यद्यपि त्रुटयः हास्यास्पदा एव भवन्ति किन्तु कस्यचित् सहृदयस्य व्यङ्ग्योक्तिर्न केवलं

तासु प्रकाशं प्रक्षिपति अपितु त्रुटिकर्तारं कर्तव्यपथि स्थिरमपि करोति, सावधानमपि करोति। यथा च शाकुन्तले अधोलिखितेन प्रसङ्गेन स्पष्टं भवति—

दुष्यन्तः > अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनामुक्तं रत्नं मधुनवमनास्वादित रसम्।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं,

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि।। (शाकु० २/१११)

अनेन नैराश्यपूर्णवचनेन दुष्यन्तस्याधैर्यं प्रकटयति। तच्चात्र सर्वथा अनुचितम्। यतोहि, एवंविधाधैर्यप्रकाशनेन राज्ञि वासनावृत्तिर्लक्ष्यति। सा च प्रणयविनाशिका भविष्यति। अतः शकुन्तलादुष्यन्तयोर्मध्ये सुमधुरं चिरस्थायिनञ्च प्रणयसम्बन्धं स्थापयितुं विदूषकस्य निम्नलिखितौ द्वौ संवादौ दुष्यन्तस्य दोषान्दर्शयित्वा तं प्रणयमार्गमपि निदर्शयतः। यथा—

क-विदूषकः > तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान्। मा यावत् सा कस्यापि

तपस्विनः इंगुदीतैलचिक्वणशीर्षस्य हस्ते निपतिष्यति।

ख-विदूषकः > (विहस्य) किं दृष्टिमात्रेणैव भवतः अङ्गमारोहतु?

(शाकु० २/११३-११५)

अत्र विदूषको दुष्यन्तस्याधैर्यस्योपहासं करोति। तपस्विनः=तापसस्य, एतेन दीनस्येति ध्वन्यते। यथा च प्रथमसंवादे रमणीमणिभूतायाः शकुन्तलायाः कश्चिद्विलासविमुखस्य विकृताकृतेस्तापसस्य हस्तगमनं महामणिमालायाः वानरगलार्पणमिव, गोमये नलिन्याः स्फुरणमिव च समेषामेव नितरां दुःखावहं भवितेत्यतस्तेषां हस्ते पतनात्पूर्वं तां स्वीकुरुतां भवानिति तस्य भावः।

अनेनैव प्रकारेण द्वितीयेऽपि संवादे विदूषको राज्ञ उत्कण्ठातिरेकस्य अनुमानं कृत्वा परिहासं करोति। शकुन्तलया सम्यगनुरागस्यानाविष्करणं त्वय्यविश्वासादेवेति नायकोद्घर्षणाय सः सकौतुकं भणति 'किं दृष्टिमात्रमित्यादिः। आभ्यां संवादाभ्यां न केवलं मनोविनोदं भवत्यपितु इमौ संवादौ प्रणयपथमपि

लक्षयतः। इदमेवानयोर्वैशिष्ट्यम्।

लोकोक्तिप्रयोगेण हास्यसृष्टिः—

अवसर अनुकूलो भवतु प्रतिकूलो वा तं लोकोक्त्यां निरूप्य परिहास सृष्टिराह्लादकारिका भवति। यथाऽधोलिखितेषु संवादेषु स्पष्टमस्ति—

विदूषकः—(अपवार्य) एष इदानीं भवतः अनुकूलः गलहस्तः। (शाकु.२/१२७)

इदानीं शकुन्तलार्थमाश्रमवासोपायचिन्ताकाले राक्षसापसारणकर्मणि बलपूर्वकस्ते नियोगः, 'अपदेशं विनाऽपि वासोपायत्वादि'ति भवदीय कार्यसिद्धौ सहायको वर्तते इति विदूषकेण वैदग्ध्योक्तिप्रकाशनेन हासः समुद्भवति। यद्यपि प्रसंगमिमं प्रेक्ष्य प्रेक्षका अपीदमनुभवन्ति यन्मुनीनां प्रार्थनेयं दुष्यन्तकृते अनुकूला एव तथापि विदूषकः 'गलहस्ते'ति पदं प्रयुज्य तेषां मनोगतान् भावान् सुस्पष्टतया सुमधुरतया तीक्ष्णतया च बहिर्स्थापयतीति वैशिष्ट्यम्।

विदूषकः—भोः! त्रिशङ्कुरिव अन्तरा तिष्ठ।

(शाकु.२/१३१)

तपस्विनां कार्यं तथा च गुरुजनाज्ञेति युगपदनुष्ठानस्याशक्यत्वात्, एकतरानुष्ठानस्यानर्थकत्वाच्चोभयत्रानुपयुक्तोऽसीति परिहासः। यथा त्रिशङ्कूर्नदिवं न च भूमिमन्तरैव तिष्ठति तथा त्वमप्यन्तरा तिष्ठेत्यर्थः। अत्र त्रिशङ्कोरुद्धरणं सङ्गतार्थकम्। इदं तु वक्तृत्वकलायां वक्तुः प्रत्युत्पन्नमतेरावश्यकता सूचयति। संक्षेपेण संवादोऽयं राज्ञ असमञ्जसावस्थां निरूप्य वक्तुर्वाक्कौशलं प्रदर्शयति।

विदूषकः—(अपवार्य) छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यति (प्रकाशम्) भवति! किं तादृशः प्रियस्तत्र भवान्?

(विक्रम०३/१२२)

अत्र राजमहिष्या असमर्थतायां विदूषकस्तीक्ष्णव्यङ्ग्यं करोति। यद्यपि धीवरस्य प्रयासः मत्स्यप्राप्तिरेव भवति तथापि त्रुटिवशाद् यदि कश्चिन्मत्स्यः छिन्नहस्तोभूत्वा पलायति तदा स आत्मतोषाय धर्मो मे भविष्यतीति वदति। अत्रापि राजानमाकर्षयितुमसफलप्रयासा राजमहिषी तद्धीवर इवाचरति। लोकोक्तिं

प्रयुज्य विदूषकेणात्र महताकौशलेन राजमहिष्या मनोवृत्तिरुद्घाटिता।

विदूषकः—भण विश्रब्धं यदसि वक्तुकामः। असाध्य इति वैद्येनातुर इव

स्वरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या।

(विक्रम. ३/१२४)

अत्र उर्वशीप्रति पुरुरवसः गाढासक्तिर्विदूषकेण असाध्यरोगमिव निरूपिता। यथा वैद्य रोगस्य असाध्यत्वं प्रेक्ष्य रोगिण आहारे-परिहारे स्वच्छन्दतामादिशति तथैव भवतः उर्वशीविषयकोऽनुरागः केनापि प्रकारेण परिसमापनीयो नास्तीति मत्वा भवान् राजमहिष्या स्वच्छन्दीकृत इति विदूषकस्याशयः। अत्र विदूषकः परोक्षतः (प्रकारान्तरेणवा) राज्ञः दोषमेवोद्घाटयति किन्तु तस्य वचनानि हास्य-संमिश्रणेन आह्लादमुत्पादयन्ति। इमानि वचनानि शिष्टाचारस्यानुपालनमपि सुमधुरतया कुर्वन्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

विदूषकः—(जनान्तिकम्) दरिद्र इवातुरो वैद्येनौषधं दीयमानमिच्छसि?

(मालविका ०२/७४)

अत्र विदूषकः प्रच्छन्नरूपेण स्वस्य भोजनावश्यकतां सूचयति। मम आवश्यकतां विस्मृत्य केवलमात्मानमिच्छापूर्तिर्एव इच्छसीत्युपालम्भनं तस्य संवादेन प्रस्फुटति। अत्र विदूषकोपरि अग्निमित्रस्य निर्भरतारिकेण प्रचोदितोऽयं संवादः गर्वोक्तिरिव प्रतिभाति।

विदूषकः—श्रुतं भवता? तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो भवानिति मन्त्रयति। मुधेदानीं मञ्जूषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहसि।

(मालविका ०४/१६४)

अत्र मालविकायाः रतिविषयिकीं वार्त्तां प्रति राजनि निष्क्रियतां प्रेक्ष्य विदूषकस्तमुत्प्रेरयति। सः स्वसंवादे राज्ञः यौवनस्य निरर्थकत्वं प्रतिपादयितुं 'मञ्जूषेव रत्नभाण्डमिति' लोकोक्तिं प्रयोजयति। इत्यनेन प्रकारेण लोकोक्तिप्रयोग-पूर्वकं हास्यसृष्टिः कारितमस्माकं संस्कृतनाटककर्तृभिः।

मूढतापूर्णवचनैः हास्यसंरचना >

राज्ञः मनः प्रसादनं विदूषकस्य प्रमुखकार्यं भवति। एतदर्थं सः सुविज्ञोऽपि यत्र तत्र मूढतापूर्णायासस्य वचनस्य वाऽऽश्रयं गृह्णाति। यथाधोलिखितेन शाकुन्तलीयसंवादेन स्पष्टं भवति—

विदूषकः—एष तव रथचक्ररक्षीभूतोऽस्मि, यदि न कोऽपि आगत्य विघ्नं करोति।

(शाकु०२/१२९)

विघ्नविनाशनमेव रक्षकस्य प्रमुखकार्यं भवति। विघ्नप्रेक्ष्य पलायमानस्य रक्षकस्य किं प्रयोजनम्? संवादेऽस्मिन् विदूषक इदमेव निरर्थकमाश्वासनं ददाति किन्तु तस्य वाक्यसंरचनाह्लादकरी अस्ति। संवादस्यास्य पूर्वार्द्धे तस्मिन्नसम्भवस्य वीरभावस्य दर्शनं भवति किन्तु तत्तारार्द्धे सः पुनः प्रकृतिस्थोभूत्वा कादर्यं गच्छति। अनेन स हासं सृष्ट्वा राज्ञः मनः प्रसादनं करोति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

विदूषकः—भो वयस्य! तिष्ठ तावत्। अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पवाणं नाशयामि।

(शाकु०६/४२०)

आम्रमुकुलेषु कन्दर्पवाणस्य परिकल्पना मनोवैज्ञानिकी अस्ति। तस्या निराकरणार्थं मनोवैज्ञानिकमुपायमेवापेक्षितमस्ति। किन्त्वत्र दुष्यन्तेनैवं प्रदर्शितं यदाग्रमुकुलाः शरीरतः तस्मिन्प्रहरन्ति। अतस्तस्य सुहृद्विदूषकोऽपि उपचारार्थं दण्डकाष्ठेति भौतिकोपचारस्यैवाश्रयं गृह्णाति। अत्रोन्मत्तस्य राज्ञः वचनोपरि धीरस्यापि विदूषकस्य उन्मत्त इवाचारः दुष्यन्तस्य चित्तप्रसादनार्थमेवास्ति। संवादेऽस्मिन् हिन्दीभाषायाः छायावादो दृश्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः—(सकोपम्) अक्लिष्ट बालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।

बिम्बाधरं दंशसि चेद्भ्रमर! प्रियाया—

स्त्वांकारयामि कमलोदरबन्धनस्थम्॥

विदूषकः—भोः! एवं तीक्ष्णदण्डस्य ते कथं न भेष्यति? (शाकु०६/४५९)

अत्र विदूषकः राज्ञः वचनं समर्थयति, तमाश्वासयति च। यद्यपि सः

वस्तुस्थित्या परिचितोऽस्ति तथापि सः स्वस्य मित्रस्य भार्यासक्तचित्ते परिबाधा नेच्छति।

मानसिकसुखेन शारीरिकपरिश्रमो न नश्यति >

विदूषकः>भोः! गोवृन्दारकेति भणितस्य वृषभस्य किं परिश्रमो नश्यति?

(शाकु.५/३१८)

श्रमोद्धृतापीडा द्विविधा भवति-एका मानसिकी द्वितीया च शारीरिकी। तत्र मानसिकीपीडा तु मानसिकपरितोषेन दूरं गच्छति किन्तु शारीरिकीपीडा भौतिकोपचारेणैव परिसमापनीया भवति। अत्र वैतालिकयोर्वचनानि श्रुत्वा किञ्चिद् आश्वस्ते राजनि व्यङ्ग्यं करोति विदूषकः। मानसिकपरितोषः न कदापि शारीरिकी पीडां दूरीकरणे समर्थो भवितुं शक्नोतीति व्यञ्जनार्थं वृषभस्योदाहरणं तेन दत्तम्। अत्रोदाहरणस्य मूलप्रसङ्गेन यथार्थसङ्गतिः वैशिष्ट्यकारिका।

नैराश्यभेदकाः हास्यसंवादाः>

अलब्धे अभीष्टे नागरिका यदा नैराश्यं गच्छन्ति, तदा तेषां सुहृदास्तान् विविधैः प्रकारैः समाश्वासयन्ति। तत्र हास्यप्रकारोऽत्रानुशील्यते-

विदूषकः>आम! अहमपि यदा शिखरिणी रसालं च न लभे तदेतत्

प्रार्थयमानः संकीर्तयन्नाश्वसिमि।

(विक्रम.३/११२)

यदा पुरुरवा उर्वश्याः वियोगे तस्याश्चित्रेण सह मनोरञ्जनस्य स्वाभिप्रायं विदूषकेण प्रकटयति तदा विदूषकस्तस्य नैराश्यं विज्ञाय तेन परिहासं करोति। वैकल्पिकोपायो न कदापि मूलं तर्पयतीति विदूषकस्याशयः किन्तु स्वाभिप्रायस्य व्यञ्जनार्थं विदूषकः यत्परिहासशैलीं चिनोति तच्छ्लाघनीया। अपरञ्चोदाहरणं अधोलिखितम् -

दुष्यन्तः>उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुरीयकम्।

विदूषकः>(सस्मितम्)भोः! अहमपि तावदेतत् दण्डकाष्ठमुपालप्स्ये। कथं

ऋजुकस्य मे कुटिलं त्वमसीति?

(शाकु.६/४४१)

अत्र राज्ञो वचने नैराश्यातिशयः परिलक्ष्यते यतोहि मुद्रिकाभ्रंशे प्रमुखतः शकुन्तलाया एव दोष आसीत्। सा मुद्रिका तया न सम्यग्रक्षिता। तस्या असावधानतया जलसम्पर्केण सा मुद्रिकास्खलिता, तथा च नद्याः गर्भतले निपतन् मत्स्योदरे प्रविष्टा। द्रष्टव्यमस्ति यत् सर्वे पदार्थाः स्थानच्युतं भूत्वाऽधोगच्छन्ति। इयमेव पृथिव्या गुरुत्वाकर्षणशक्तिः। अतः मुद्रिकाया अपि न कश्चिद् दोषः।

सम्प्रति विदूषकस्योत्तरवचनं विचारणीयम्। सः मुद्रिकाभ्रंशस्य पूर्वोक्तं वास्तविकं कारणं राज्ञः समीपे न कथयति यतोहि विद्वान् राजा तत्सर्वं जानात्येव। विदूषकः प्रतीकमन्वेषयति, ततः स्वकीयस्य हस्तगतलगुडस्योदाहरणेन उपर्युक्तं सर्वं निरूपयति। शकुन्तलासक्तस्य दुष्यन्तस्य समीपे मुद्रिकाभ्रंशस्य दोषवती शकुन्तलैवास्तीति निवेदनं सर्वथानुचितम्। अतो विदूषकेणाप्रस्तुतमुखेन विवक्षित-स्याभिव्यञ्जनं कृतम्। तच्च श्रोतृजनानां मनोहरति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

भोजनविषयका हास्यसंवादाः>

यद्यपि जीवनरक्षणार्थं भोजनमत्यावश्यकम्। सर्वे जीवधारिणः विविधानि भोजनानि गृह्णन्ति। तथाप्यस्य दोषान्यपि सन्ति। अस्य गुणावगुणेष्वस्माकं संस्कृतकविभिः अनेकानि हास्यवचनानि संरचितानि सन्ति। संस्कृतनाटकेष्वपि कानिचित् सन्ति, यथा—

दुष्यन्तः >विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्नायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम्।

विदूषकः>किं मोदकखादिकायाम्?

(शाकु.२/१४)

संसारे सर्वाधिकं सरलकार्यं प्रस्तुतभोज्यपदार्थस्य भक्षणमेवास्ति। तत्रापि मोदकसदृशपदार्थस्य तु भक्षणमत्यधिकं सरलम्। अयं हास्यसंवादः इदमेव तथ्यं प्रस्तौति। अत्र 'अनायासे कर्मणी'ति वाक्यखण्डमिमं हास्यसंरचनामाधारं प्रददाति। वाक्यखण्डेनानेन दुष्यन्तः शकुन्तलायाः क्षत्रियत्वं व्यञ्जयितुमिच्छति किन्तु भोजनभट्टविदूषकस्तस्य वचनस्य मोदकखादिकायामित्यर्थं करोति। अस्तु।

रामायणे बालमीकिना निगदितं यद् बाल्यकाले हनुमता सद्योदितं बालसूर्य

फलमितिमत्वा भक्षितमासीत्। तत्र हनुमतः कार्यं बालोचितं क्षम्यं चासीत् किन्तु विक्रमोर्वशीयस्य विदूषकस्याधोलिखितमाकल्पनं हासः सृजति। यथा-
विदूषकः >ही ही भोः! एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो राजा द्विजातीनाम्।

(विक्रम.३/१०३)

अत्र भोजनभट्टविदूषकस्य सर्वत्र सर्वेऽस्मिन् पदार्थेषु भोज्यपदार्थस्यैव दर्शनवृत्तिः हासं सृजति। 'अति सर्वत्र वर्जयेदि'ति शास्त्रोक्तिः। अतिभोजनेन कीदृशी पीडा भवतीति स्वप्ननाटकस्थस्य विदूषकस्याधोलिखितेन संवादेन स्पष्टीभवति-
विदूषकः >सर्वमानयतु भवति, वर्जयित्वा भोजनम्। अधन्यस्य मम कोकिलानां

अक्षिपरिवर्त्त इव कुक्षिपरिवर्त्तः संवृत्तः। (स्वप्न.४/१०२)

अतिभोजनेन भोजनभट्टविदूषकोप्यत्र पीडितः सञ्जात इत्यत्र हास्यकारणम्।

भोजनदानस्य प्रशंसा >

प्रत्येके मनुष्ये अनेकधा गुणावगुणा भवन्ति। किन्त्वितरजनास्तस्मिन् स्वरुच्यनुसारेण गुणानन्वेषयन्ति। नानाविधगुणसंयुक्तायामपि वासवदत्तायां विदूषकस्तस्या भोजनदानविषयकं गुणमेव विशेषेण स्मरति यथा-

विदूषकः >अयं चापरो महान् गुणः स्निग्धेन भोजनेन मां प्रत्युद्गच्छति

वासवदत्ता, कुत्र नु खलु गत आर्य वसन्तक? इति। (स्वप्न.४/१४५)

अत्र विदूषकः यद्यपि निजस्वामिनमुदयननुसृत्य वासवदत्तायाः प्रशंसां करोति किन्तु सः वासवदत्तायाः रूपशीलादिमहान्गुणानुपेक्ष्य तस्याः भोजनदान-विषयकस्य सामान्यगुणस्य वैशिष्ट्यं प्राधान्यञ्च निरूपयति। इदञ्च तस्य भोजन-भट्टस्वभावं प्रकटयति तथा चोपर्युक्तं मतं दृढीकरोति। ध्यातव्यं चेदत्र पद्मावती भवतु वासवदत्ता वा तयोः 'रूपशीलमाधुर्यादिगुणैः' विदूषकस्य किं प्रयोजनम्? स तयोर्भर्त्ता तु नास्ति। राज्ञः वयस्यत्वेन मानपानभोजनादिष्वल्पेषु विषयेष्वेव तस्याधिकारः। तस्यायमधिकारः वासवदत्ता विधिपूर्वकं पूरयति। अतः सा श्रेष्ठा, इति विदूषकस्याभिप्राय औचित्यपूर्णमेवास्ति तथापि गुरोः समीपे लघोः प्रशंसा

हास्यास्पदा भवतीत्यत्र हास्यकारणम्। 'प्रत्युद्गच्छति' 'कुत्र न खलु आर्य वसन्तक'
इति वाक्यखण्डे अत्र वैशिष्ट्यजनके।

कूटवचनेषु भोज्याभोज्य पदार्थानां नाम्नः प्रयोगः>

कूटवचनेषु(संकेतवचनेषु वा) भोज्यपदार्थस्य नामप्रयोगः कालिदासस्य
मालविकाग्निमित्रे प्राप्यते—

विदूषकः>(अपवार्य)उपस्थितं नयनमधुः सन्निहितमक्षिकञ्च। तदप्रमत्त इदानीं
पश्य। (मालविका.२/५७)

अत्र रङ्गमञ्चस्थितां मालविकां प्रति राज्ञ अत्युत्साहं प्रेक्ष्य विदूषकस्तं
सावधानं करोति। यतोहि राज्ञः पट्टमहिषी धारिणी(या मालविकाग्निमित्रयोर्प्रणयं
नेच्छति)समीप एव समुपस्थिताऽस्ति।संवादेऽस्मिन् मालविका तथा च तस्याः
सौन्दर्यं नयनमधुना उपमितमस्ति। यथा मधु मक्षिकात् रक्षणीयं भवति तथैव
अत्राऽपि मालविकादर्शनं धारिण्याः कोपात् रक्षणीयमस्ति। नास्ति मक्षिकादूरस्थिता
अपितु सा अत्रैव तिष्ठति। अतः विशेषेण सावहितोभव इति। 'सन्निहितमक्षिकेति'
पदेन ध्वन्यते। अनेन प्रकारेण सिद्ध्यति यदुदाहरणानां मूलप्रयोजनेन सुसङ्गतिः
संवादानामुत्कर्षकारिका भवति। इमान्विलक्षणान्संवादान् श्रुत्वा दुष्यन्तोदयन-
सदृशाः प्रबुद्धनागरिकाऽपि आह्लादमनुभवन्ति(निरुत्तरं भवन्ति)। विदूषकास्तैः
सह परिहासं कृत्वाऽपि तेषां कोपभाजना न भवन्ति।

अतः संस्कृतनाटकेषु विदूषकस्याभिनय अस्मानिदं शिक्षयति यत्
केन प्रकारेण कमपि श्रेष्ठपुरुषं प्रसाद्य तस्यानुकूलत्वं प्राप्तुं शक्यते। अथवा
केन प्रकारेण मित्राणां मनोरञ्जनं करणीयं भवति। कार्यं चेदं प्रथमदृष्ट्या सरलं
प्रतीयते किन्तु वस्तुतः अतीवकठिनमस्ति। विशेषेण सामान्यपर्यन्तानां सर्वेषां
विषयाणां सम्यक्परिज्ञाता, कुशाग्रबुद्धिः कश्चित्प्रत्युत्पन्नमतिशाली पुरुष एव
कार्येऽस्मिन् सफलो भवति। यदाकदाचिदात्मानं परिहासमुपेक्ष्य मित्राणां मनोरञ्जनं
साध्यं भवति। यदाकदाचिच्च स्वयमेवात्मानमुपहासं कृत्वा मित्राणां चित्तप्रसादनं

विधेयं भवति। विक्रमोर्वशीये समुपस्थितो विदूषक एवं कर्तुं दक्षोऽस्ति। यथा अधोलिखितैरुदाहरणैः स्पष्टं भवति—

आत्मन उपहासं कृत्वा मित्राणां मनोरञ्जनम् >

विदूषकः>किमिति शङ्किष्यते? नन्वाश्रमवास परिचित एव शाखामृगः।

(विक्रम.५/२१५)

विदूषकाणां न केवलं 'वाग्' अपितु मुखाकृतिरपि हास्यास्पदा भवति। पुरुरवसा प्रेरितस्तस्य पुत्र आयुर्यदा विदूषकं न प्रणमति, तं प्रेक्ष्य किञ्चित् सङ्कोचं धारयति तदा विदूषकः बालकस्य सङ्कोचनिवारणार्थमुपर्युक्तं संवादं भणति। अपि च—
विदूषकः>प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजाकर्तव्या, सा नु वो विस्मृता।

(मालवि.२/७०)

अत्र 'ब्राह्मणस्य पूजा' इति वाक्यखण्डेन विदूषकेणात्मानं पूजा सङ्केतिता। पुनश्च नेयमभिनयविषयिकी त्रुटिः। किन्तु नेनाप्रासङ्गिकसंवादेनापि मालविकायाः स्मितमुखस्य अग्निमित्राय दर्शनं कारयितुं स (विदूषकः) सफलो भवतीत्यस्य संवादस्य सार्थकता।

विदूषकः>तेनहि मुहूर्तकं प्रतिपालयितुं भवान्, यावदोष्ठगतं करिष्यामि—
राजा ब्रह्मदत्तः, नगरं काम्पिल्यम्। इति बहुशः तदेव पठित्वा।

(स्वप्न. १८२)

अत्र विदूषकः यद्यपि तत्सर्वं जानाति तथापि राज्ञः चित्ताकर्षणाय स अनभिज्ञताया अभिनयं करोति। ततः एकस्यैव वाक्यस्य अनेकावृत्तिः राज्ञः चित्ते स्थिरतां दधाति। येन सः सुसुप्तिं गच्छति, विश्रामञ्च लभति। अपरञ्च—
विदूषकः>भो वयस्य! अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाणं नाशयामि।

(शाकु. ६/४२०)

अत्र विदूषकः शकुन्तलायामनन्यासक्तं राजानमुद्धोधयितुमेवमल्पज्ञतां आचरति। अनेन प्रकारेण स्पष्टं भवति यदात्मानमुपहासमुपेक्ष्य अथवा स्वयमेव

आत्मन उपहासं कृत्वाऽपि सुहृदः आत्मीयजनानां मनोरञ्जनं कारयन्ति। अत्र हिन्दीभाषायाः छायावादस्य मनोरञ्जकं रूपं दृश्यते।

मित्रस्य मनोरञ्जनार्थं तस्य गुह्यरहस्यस्य पृच्छा >

पञ्चतन्त्रे विष्णुशर्मणा निदर्शितम्—

ददाति प्रतिगह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्।। (मित्रसंप्राप्तौ-५०)

वचनेनानेन गुह्यसुखदुःखयोः कथनं श्रवणं मित्राणां परस्परं कर्तव्यं भवति। एवंकृते मनुष्याणां विशेषतो दुःखानि न्यूनतामधिगच्छन्ति यथाभिमन्त्रितं कालिदासेन शाकुन्तले^१ किन्तु कार्यस्यास्य विधिः अत्यन्तकठिनो यश्च स्वप्ननाटके विदूषकउदयनयोस्संवादे स्पष्टं भवति—

विदूषकः>का भवतः प्रिया? तदानीं तत्र भवती वासवदत्ता इदानीं पद्मावती वा?...स्वैरं स्वैरं भणतु भवान्। एकोपरता अपरा सन्निहिता। भोः सत्येन शपे, कस्मा अपि न आख्यास्ये। एषा संदष्टा मे जिह्वा। ...किं न भणति मम? अनाख्यायास्मच्छिलापट्टकान्न शक्यमेकपदमपिगन्तुम्। एष रुद्धोऽत्र भवान्।..आम् बलात्कारेण। प्रसीदतु प्रसीदतु भवान्। वयस्यभावेनशापितोऽसि यदि सत्यं न भणसि।

(स्वप्न.४/१३३-१३९)

वासवदत्तावियोगेन संतप्तस्योदयनस्य मनः नूतनभार्या पद्मावतीं प्राप्य सन्तुष्टोऽस्ति न वेति विज्ञातुं विदूषकस्तेनोपर्युक्तं प्रश्नं करोति। यद्यपि चतुरो विदूषकः राज्ञः मनोदशां जानाति तथापि राज्ञः मनःप्रसादनार्थं स एवं पृच्छति। 'स्निग्धजन संविभक्तं दुःखं सह्यवेदनं भवती'ति सूत्रमनुसृत्य स उदयनेन उपर्युक्तं प्रश्नं करोति। किन्तु प्रश्नस्यास्य अवसरमिदं किमुचितम्? स्थानादि किमुपयुक्तम्? मम रहस्यं ज्ञात्वा कस्माऽपि नाख्यासीति शङ्कायाः किं समाधानम्? प्रश्नेऽस्मिन्

१-सङ्ख्यौ-स्निग्धजन संविभक्तं दुःखं सह्यवेदनं भवति।। (शाकु.३/१६०)।

तव किमधिकारः? इत्यादयः प्रश्नाः मूलप्रश्नस्य आनुषङ्गिकेण रूपेण समुत्पद्यन्ते। विदूषकस्तेषां सर्वेषां प्रश्नानां महताकौशलेन समाधानं करोति। तदा उदयन आत्मरहस्यं प्रकटयति। एवं कृते तस्य मनः प्रफुल्लतां गच्छति तथा च स विदूषकेणापि तथैव प्रकारेण प्रश्नं करोति।^२ अनेन प्रकारेण विदूषकस्य प्रयासः सिद्धिं गच्छति।

यथा पूर्वमेव मया निरूपितमासीत् यद् हास्यवक्तरि सर्वेषां सामाजिक-विषयाणां ज्ञानमावश्यकं भवति। यथाऽत्यन्तधीरोऽपि पुरुषः प्रियासमागमसमये स्वकीयायाः भार्यायाः कोपाद्रक्षणार्थमवश्यमेव प्रयतते। भार्याभीतेन कामुकेन पुरुषेण सह परिहासस्य निम्नलिखितमुदाहरणमतीवाकर्षकमस्ति—
कामुकेन पुरुषेण सह परिहासः>

विदूषकः> इरावतीमिवादूरे प्रेक्षे।

(मालविका. ३/१०१)

अत्र स्वस्याः भार्याया इरावत्याः कोपाद्धीतेनाग्निमित्रेण सह विदूषकः परिहासं करोति। स मालविकायाः सख्यां बकुलावलिकायां इरावत्याः भ्रममुत्पादयति येन राजा अग्निमित्रः किञ्चिद् भीतमना भवति। अपरञ्च—

विदूषकः> अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका।

(मालविका. ४/१६०)

अत्र राज्ञ अग्निमित्रस्य भार्यायाः (इरावत्याः) दास्याः नाम्नो भावार्थं गृहीत्वा तीक्ष्णव्यङ्ग्यं कृतं विदूषकेण। अर्थश्लेषसंयुक्तेयं वाक्यसंरचना विदूषकस्य कुशाग्रबुद्धेरुदाहरणमस्ति। संवादोऽयं हास्यकलायां मार्गदर्शकोऽस्ति तथा च श्रोतृजनानां हृदि तत्क्षणमेव प्रविश्याद्वाहं जनयति। इदमेवास्य संवादस्य वैशिष्ट्यम्।
प्रणयमार्गे उद्भूतावरोधस्य निराकरणार्थं हास्यप्रसङ्गस्य सृष्टिः>

१-उदयनः> उक्तं मया। भवानिदानीं कथयतु। का भवतः प्रिया? तदा वासवदत्ता इदानीं पद्मावती वा?... वैधेय! मामेवं बलाच्छ्रुत्वा किमिदानीं नाभिभाषसे? अथ किम् बलात्कारेण? प्रसीदतु प्रसीदतु महाब्राह्मणः। स्वैरं स्वैरमभिधीयताम्।

(स्वप्न ०४/१४२-१४४)

कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रस्था एका परिस्थितिरिमंशीर्षकमुदाहरति। मालविकाग्निमित्रयोः प्रणयेन क्षुब्धा धारिणी यदा मालविकां सारभाण्डगृहे निरोधयति तदा विदूषकः मालविकाविमोचनार्थमावश्यकीं नागमुद्रां प्राप्तुं राज्ञः प्रसादार्थञ्चैकं विलक्षणं स्वांगं रचयति यथा—

विदूषकः >परित्रायतां परित्रायतां भवान्। सर्पेणास्मि दष्टः।

विदूषकः >देवीं द्रक्ष्यामीति आचारपुष्पग्रहणकारणात्प्रमदवनं गतोऽस्मि...

विदूषकः >अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि...कथं न भेष्यामि? सिमसिमा-
यन्ति मे अङ्गानि।...भोः भवतो बाल्यकालादेव प्रियवयस्योस्मि
तं विचार्यापुत्राया मे जनन्या योगक्षेमं वह।...

विदूषकः >(देवीं विलोक्य)भवति जीवेयं वा न वा। यन्मयाऽत्र भवन्तं
सेवमानेन तेऽपराद्धं तन्मृष्यस्व। (मालविका० ४/१४९-१५२)

मालविकाग्निमित्रयोः सम्मिलनार्थमत्र विदूषकेण महताकौशलेन छलप्रयोगं कृतमस्ति। 'ममाङ्गुलीयकमुद्रिकामदृष्ट्वा न मोक्तव्या त्वया मालविका' (मालविका० ४/१४३) इति धारिण्याः मुद्रिकायां नागमुद्रास्ति सा च सर्पदंशोपचारे सहायिका भवतीति आकल्प्य विदूषकेण उपायोऽयं रचितम्। किन्त्वस्य मूलोद्देश्यस्य मार्गे नानाबाधाऽऽसीत्। यथा—विदूषकः राज्ञः वयस्योऽस्ति, तस्योपचारार्थं धारिणी स्वमुद्रिका किमुत्सृजेत्? राजा राजकोषात् कश्चिन्नागमुद्रायाः प्रबन्धः कथं न करोत्विति प्रश्नं समाधातुं विदूषक उपर्युक्तं द्वितीयसंवादं भणति। तृतीयचतुर्थाभ्यां संवादाभ्यां स धारिण्यामेवं करुणातिरेकं जनयति येन प्रभावेण सा वैद्यनिर्दिष्टा नागमुद्रा याचनाविनैव प्रददाति। विदूषकस्तां नागमुद्रां गृहीत्वा सारभाण्डगृहे गच्छति। सः सारभाण्डगृहरक्षिकासम्मुखेऽपि स्वबुद्धिचातुर्यस्य परिचयं ददाति।^१

१-विदूषकः >भणितं मया दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो राजा। सोपसर्गवो नक्षत्रम्। तदवश्यं सर्वबन्धनमोक्षः क्रियतामिति।...तच्छ्रुत्वा देव्या इरावत्याश्चित्तं रक्षन्त्या राजा किलमोचयतीत्यहं संदिष्टा इति।

एवञ्च मालविका मुक्ता भवति। अतः पुनः संसिद्ध्यति यद् हास्यकलायां विस्तृत-बुद्धिविलासस्यावश्यकता भवति।

आत्मन उपेक्षाया उपालम्भनं परिहासवचनेन >

विदूषकः > भो मनस्विन्! अनेनाहं पशुमारणं मारयितुं प्राप्तः, भवान् पुनरिमं स्वागतेनाभिनन्दति? (शाकु. ६/४९२)

अत्र मातलेर्प्रभावभिज्ञोऽपि विदूषक अज्ञ इव प्रश्नं करोति। वस्तुतः संवादोऽयमिन्द्रसारथेः प्रभावात्प्रभाविते राजनि व्यङ्ग्यः। कीदृशोऽयमस्य प्रभावः येन भवान् मम सदृशस्निग्धस्य कष्टमपि विस्मृत्य दण्डनीयस्यास्य स्वागतं करोति? उपालम्भनमिदं राजानं प्रकृतिस्थं कारयितुं सहायको भवति। द्वयोः श्रेष्ठयोस्समीपे आत्मनोपेक्षाया निवेदनमिदं श्लाघनीयमुदाहरणमस्ति।

विदूषकः > भवति! राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते? (विक्रम. २/७४)

विदूषको राज्ञो नर्मसचिवो भवति। स उर्वश्यया कृतमात्मनोपेक्षां न सहति तामुपालम्भति च। अत्र 'ब्राह्मणः' इति पदं हास्यजनकम्। सम्मानावाप्तौ विदूषकाय इदमेव एकमात्रमाधारं भवति। अनेन विदूषकस्य गौरवेच्छा प्रकटयति। रहस्योद्घाटनपूर्वकं परिहासः >

मालविका > यो न विभेति स मया भट्टिनीदर्शने दृष्टसामर्थ्योभर्ता।

(मालविका. ४/१७४)

सर्वे पुरुषाः स्त्रीसमीपे बलहीनत्वं गच्छन्ति। यथोक्तं पञ्चतन्त्रे—

तावत्सर्वकृत्येषु पुरुषोऽत्र स्वयंप्रभुः,

स्त्रीवाक्यांकुशविक्षुण्णो यावन्नो ह्रियते बलात्।

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं गम्यते सुगम्,

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः॥ (मित्रसंप्राप्तौ १४०)

अस्माकं मालविकाग्निमित्रस्य नायकोऽग्निमित्रोऽपि नास्ति एतस्या-
पवादः। इरावतीसमक्षे तस्यापि सर्वा प्रभुता म्लानत्वं गच्छति। उपर्युक्ते संवादे

मालविका इममेव रहस्यमुद्घाटयित्वा राज्ञः परिहासं करोति। श्रुत्वा चायं परिहास अग्निमित्रः प्रसन्नतामनुभवति।

कुमारिकया सह तस्याः विवाहसम्बन्धिपरिहासः>

महाकविभासस्य स्वप्ननाटके अस्योदाहरणं प्राप्यते, यथा—

वासवदत्ता>हला! अतिचिरं कन्दुकेन क्रीडित्वादधिकसञ्जातरागौ परिकीयौ
इव ते हस्तौ संवृत्तौ। (स्वप्न.२/६५)

अत्र पद्मावत्याः हस्तयोः कन्दुकेन क्रीडित्वादुत्पन्नरागे (लालिमायां) वैवाहिकशृंगारेणोद्भूतस्य रागस्य कल्पनां कृत्वा तस्याः विवाहिता सखी वासवदत्ता पद्मावत्यां विवाहौत्सुक्योत्पादनार्थं तया सह परिहासः करोति। अग्रेऽपि—

वासवदत्ता>एषाष्मि तूष्णीका भविष्यन्महासेनवधू। (स्वप्न.२/६९)

पूर्वोक्तेन परिहासवचनेन कुपितया पद्मावत्या निषेधेऽपि वासवदत्ता तया सह तादृशमेव परिहासं पुनर्करोति। अत्र संवादेऽस्मिन् सा पूर्वापेक्षयाधिका मुखरा दृश्यते। अत्र तया स्पष्टशब्देन भणितं 'महासेनवध्विति'। संबोधनस्यास्य आधारः प्रथमाङ्कस्थितः कथाभागोऽस्ति। शाकुन्तलनाटकेऽपि एतद्विषयकमुदाहरणं लभ्यते यथा—

सख्यौ>हला शकुन्तले! यदि अद्य तात इह सन्निहितो भवेत्...ततो जीवित-
सर्वस्वेनापि इमं अतिथिविशेषं कृतार्थं करोति। (शाकु.१/५७)

दुष्यन्ते शकुन्तलाया आकर्षणं प्रेक्ष्य तस्याः सखीभ्यां कृत उपहासोऽयं अद्भुतं वर्तते। शकुन्तलायाः कौमार्यावस्थागतां लज्जामधिकृत्य विरचितोऽयं उपहासस्तस्या मनोदशाविज्ञातुमेकः प्रयासो वर्तते। संवादेऽस्मिन् संतापभावः 'सर्वस्वं' च पदमिति द्वे तत्त्वे वैशिष्ट्यकारके स्तः।

कामविषयकं परिहासवचनम् >

अध्यायस्यास्यारम्भे मया विश्लेषितं कामशमनार्थं परिहासवचनम्। सम्प्रति कामोद्दीपकान् हास्यसंवादानानुशील्यन्ते। यथा—

प्रियंवदा > (सहासम्) अत्र तावत् पयोधरविस्तारहेतुकम् आत्मनो यौवना-
रम्भमुपालभस्व, मां किमुपालभसे? (शाकु.१/३५)

अत्र प्रियंवदा शकुन्तलयारोपितस्योपालम्भवचनस्योत्तरं ददाति। सा दृढपिण्डे वल्कले आत्मनो दोषं न गणयति, अपितु शकुन्तलाया यौवना-
रम्भमेवास्य कारणमिति दर्शयति। संवादेऽस्मिन् यौवनारम्भे पयोधरस्य दिनानुदिनं
स्वाभाविकं विस्तारं प्रदर्श्य शकुन्तलायां कामोद्दीपनं कृतमस्ति प्रियंवदया।
अत्र विशेषेण ध्यातव्यमस्तीति यदात्मनोपरि कृतोपालम्भस्य प्रतीकारार्थं प्रियंवदया
दत्तं कारणमत्यन्तं स्वाभाविकमस्ति। अतोऽत्र कथ्यं सरलतया श्रोतृजनहृदि प्रविशति।
संवादोऽयं परोक्षस्थिते दुष्यन्तेऽपि कामं सञ्चारयति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

प्रियंवदा > (सोपहासम्) ननु एतावता पुनस्तुष्टो भविष्यति? (शाकु.३/१९३)

संवादोऽयं नागरिकवृत्तिमनुसारिणः दुष्यन्तस्याधोलिखितस्य प्रणय-
निवेदनस्योत्तरमस्ति—

दुष्यन्तः > (सस्मितम्)

अपराधमिदं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरुः तवाङ्गसङ्गमृष्टेः।

कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽत्र स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम्॥

(शाकु.३/१९३)

अत्र लतामण्डपस्थां शकुन्तलामाकर्षयितुं दुष्यन्तो यत्र क्रमशः प्रयासं
करोति, तत्र प्रियंवदा तमुत्साहयितुमुपर्युक्तं संवादं भणति। राज्ञः श्यालिकासम्बन्ध-
त्वात् सा एवं वदितुमधिकारिणी अस्ति। किं सुरतामोदं नेच्छसीति वाक्यशेषः।
किन्तु अपर्याप्तमिदं याचनेति सूचकं वाक्यमिदं तत्सर्वं सविशेषं प्रस्तौति। इदं
च रचनाकर्तुः (वक्तुः) प्रस्तुतिकौशलम्। इदमेवास्यसंवादस्य वैशिष्ट्यम्। अत्र
वक्तुः प्रत्युत्पन्नमतिः भाषणकौशलञ्च श्लाघनीयमनुकरणीयञ्चास्ति। अयमेव
काव्योत्कर्षः वाग्वैशिष्ट्यञ्च।

असफलतायामुपहासः>

विटः > अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य,
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या,
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा॥ (मृच्छ.१/७४)

अत्र वसन्तसेनाया लोपे विटः शकारस्योपहासं करोति। संवादेऽस्मिन् अनेकैरुदाहरणैः शकारस्य, तस्य कार्यस्य च निम्नत्वं प्रदर्शितमस्ति तथा वसन्तसेनाया प्रशंसा ध्वन्यते। सर्वेषूदाहरणेषु 'रतिरिवारिजने' इति दृष्टान्तः विशेषेण प्रभावयति तथा चोत्कर्षं दधाति।

प्रहेलिकापृच्छापूर्वकं परिहासः>

परिहासस्य अयमपि एको विधिरस्ति। श्रोतुः बुद्धिबलं ज्ञातुं वक्ता मूलं सङ्गोप्य शाखादिभिः स्वाभिप्रायं प्रकटयति यथा दृश्यते मृच्छकटिके—

चेटः > तेन हि कस्मिन्काले चूता मुकुलयन्ति?...

विदूषकः>मूर्ख! वसन्ते,

चेटः >सुसमृद्धायां ग्रामाणां का रक्षा करोति?

विदूषकः>अरे! दास्याः पुत्र! सेना।

चेटः >अरे! द्वे अपि एकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण। (मृच्छ.२७०-२७१)

अत्र चेटः वसन्तसेना आगता इति स्पष्टं न भणित्वा संकेतेन विदूषकेण भणति 'कस्मिन्काले चूता मुकुलयन्ती'ति। विदूषकस्तस्य संकेतस्य तात्पर्यं न वेत्ति। अतः सुविज्ञजनेषु उपहासस्य पात्रं भवति।

बालकेन कृतः परिहासः>

गुरुजनाः बालैः सह नानाविधपरिहासं कुर्वन्ति। यदा कदा बाला अपि तैः सह परिहासं कुर्वन्ति। महाकविना कालिदासेन प्रणीतमेतद्विषयकं दर्शनीयं परिहासवचनमधोलिखितमस्ति—

सर्वदमनः > (सस्मितम्) अहो वलीयः खलु भीतोऽस्मि। (इत्यधरं दर्शयति)

(शाकु. ७/५२३)

पूर्वमेतत् तापसी बालकं सिंहशिशुना सह बलात्कारेण वर्जयति। सा तस्मिन् सिंहकोपस्य भयमुत्पादयित्वा तस्मात् सिंहशावकस्य मोक्षं वाञ्छति, किन्तु निर्भीको बालकः तस्याः वचनान्युपेक्ष्य मिथ्याभयं नाटयित्वा च तापस्या उपहासं करोति। अबोधेनैकेन बालेन वयस्क इव कृतोऽयमाचार अभिभावक-हृद्यामोदं जनयति।

हास्यवचनेनाश्वासनम् >

वाक्चतुरो जन आश्वासयितुमपि हास्यवचनस्य प्रयोगं कुर्वन्ति। यथा अधोलिखितेन संवादेन स्पष्टीभवति—

विदूषकः > दिष्ट्या मयेव बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनकमुपलब्धं भवता समाश्वासनम्।

(विक्रम.पृ.६८)

अत्रैकदा पुनः विदूषकः कायिकावश्यकतां पूरयितुं मानसिकानां तुष्टि-साधनानां निरर्थकत्वं निरूपयति। स एकेनैव संवादेन राजानमाश्वासयति तथा उर्वश्याः भूर्जपत्रस्योपहासमपि करोति। तस्योक्तिरियं हर्षविषादौ द्वावेव शमयति तं प्रकृतिस्थञ्च करोति। इदं वैशिष्ट्यमत्र विशेषेण ध्यातव्यमस्ति।

विदूषकः > कुतस्तेऽनुशयः। एतावद्भवता चिरक्रमेणानुभवितव्यम्।

(मालविका.पृ.११२)

मालविकायाः रागरञ्जितं पादं प्रेक्ष्य तं शुष्ककरणार्थं चिन्तितमनस्कं राजानं प्रति विदूषकस्यायमुत्तरः। राज्ञः दैन्यतानिवारणार्थं 'कुतस्तेऽनुशयः' इति पदं प्रयुक्तम्। मालविका त्वामवश्यमेव प्राप्तं भविष्यतीति स्थाने उपर्युक्तः संवादः लावण्यं वैशिष्ट्यञ्च दधाति। चमत्कृतिं जनयति च।

निष्कर्षः >

अनेन प्रकारेण सिद्धमिदं भवति यत् परिहासः चित्तप्रसादनस्यैकः

समर्थो विधिर्वर्तते किन्त्वयमतीव कठिनोऽप्यस्ति। प्रथमतः परिहासविधिरयं परिहासकर्मणि परिहासकर्तुरधिकारमपेक्षते। अनधिकारिणा कृतोपहास अपमानकारकः परिणामे दण्डनीयश्च भवति। विदूषकः राज्ञः प्रियवयस्यभावेन तेन सह परिहासस्य 'अधिकारी' अस्ति। तेनैव प्रकारेण प्रियंवदा राज्ञः श्यालिका-सम्बन्धत्वात्तेन सह कामविषयकं परिहासं करोति। परिहासकर्मणि निर्भीकताया आवश्यकताऽपि भवति किन्तु निर्भीकतेयं अशिष्टरहिता शिष्टसंयुक्तैव शोभते। लघ्वाकारः, तीक्ष्णः, प्रभावपूर्णश्च संवाद उत्कर्षं दधाति। सम्मुखस्थां परिस्थितिं सुसङ्गताभिः लोकोक्तिभिः सह संयोज्य हास्यसृष्टिर्भवति। अपरिचितानामाकर्षणार्थं मित्राणां मनोरञ्जनार्थं च परिहासविधिरयं विशेष सहायो भवति। अन्यस्थानेष्वपि कार्यसिद्धेरस्य महती शक्तिः। परिहासकर्मणि साहित्यव्याकरणादेर्व्यापकं परिज्ञानमावश्यकं भवति। पुनश्च उत्कृष्टपरिहासवचनस्य इदमेव मानदण्डमस्तीति यत् परिहासवचनं श्रुत्वा परिहासस्य लक्ष्यपुरुषोऽपि हसेत् न तु क्रोधं कुर्यादिति।

षष्ठोऽध्यायः

आशीर्वादात्मकाः संवादाः

आशीर्वादो वात्सल्यस्य पराकाष्ठास्ति। यदा गुरुजनाः प्रहृष्टाः भवन्ति तदा ते वत्सानां (शिष्यापत्यानां स्निग्धानां च) कल्याणार्थमात्मनः शुभकामनां प्रकाशयन्ति। श्रेष्ठपुरुषाणां सेवाकर्मणः प्रसादोऽयमाशीर्वादो विधिवाक्यमपि परिवर्त्तयितुं सक्षमो भवतीति पुराणेतिहासेषु प्रसिद्धमस्ति। किन्तु सर्वदा, सर्वेषां, सर्व एव आशीर्वादाः सफला न भवन्ति। आशीर्वादास्तदैव सफला भवन्ति—
१-यदा आशीर्वादस्य पात्रं तस्याशीर्वादस्य योग्यमस्ति। यथा विधवायै स्त्रियै 'पुत्रवतीभवे'ति आशीर्वादः कथमपि सफलो न भविष्यति। अनेनैव प्रकारेण कस्यापि कुमार्यै कन्यायै दत्तः 'भर्तुर्बहुमता भवे'ति आशीर्वादः 'दातुः' शीघ्रतां सूचयति। अत्र च 'तव सदृशं भर्तारं लभस्वे' ति आशीर्वादोऽधिक उपयुक्तः प्रभावोत्पादकश्चास्ति।

२-यदा आशीर्वादस्य दाता तमाशीर्वादं दातुं सक्षमोस्ति यथा दुष्यन्तार्थं मारीचेन दत्ता आशीर्वादा ध्यातव्यास्सन्ति। इमे आशीर्वादा देवानां पितुर्मारीचस्य मुखादेव एवं शोभन्ते।

३-यदा आशीर्वादस्य समय अनुकूलोऽस्ति। यथा पुत्र्याः कौमार्यावस्थायां तस्यै 'बहुपुत्रवतीभवे'ति आशीर्वादः समयोचितो नास्ति। अत्र 'अनुरूपं लभस्वे'ति आशीर्वाद उपयुक्तः।

अत्र प्रकरणेऽस्मिन् इमे एव विचारविन्दवो विस्तरेणानुशीलयामि। तत्रादौ प्रस्तूयते—

वर्णाश्रमधर्मस्यानुपालने निर्विघ्नतासूचका आशीर्वादाः>

मारीचः>वत्स! चिरं जीवन् पृथिवीं पालय। (शाकुन्तलम् ७/५५८)

अत्र दुष्यन्तस्य कार्यव्यवहारेण संतुष्टमना देवपिता मारीचस्तस्मै आशीर्वादं ददाति। अथ च दुष्यन्त एकः क्षत्रियो नृपतिश्च। राज्यशासनादि तस्य वर्णानुकूलो धर्मः। 'धर्मस्यास्यानुपालने' सफलो भव' इत्यस्य संवादस्याशयः। किन्त्वत्र महाकविना कालिदासेन प्रयुक्ताः शब्दा अन्याननेकान् भावानपि प्रदर्शयन्ति, यथा —

- १- 'चिरं जीवन्' ति पदमायुष्यवृद्धिमपि लक्षयति।
- २- 'पृथिवी' मिति पदेन समग्रभूमण्डल एकाधिकारश्चक्रवर्तिपदं वा द्योतयति।
- ३- 'पालय' इति पदेन राज्ञो न्यायारोपितं शासनमपेक्षितम्। तथा च 'प्रजारंजको भव' इत्यपि भावः पदेनानेन प्रस्फुटति।
- ४- संवादेनानेन दुष्यन्ताय नीरोगताकामनाऽपि व्यञ्जयति।
- ५- 'वत्स' इति सम्बोधन इन्द्रमित्रं ज्ञात्वा पुत्रवद् व्यवहारसूचकः। अयं मारीचस्य स्नेहभावमपि प्रकटयति।

अनेन प्रकारेण केवलं पञ्चभिः शब्दैरेव नानाविधसदाशयानामभिव्यक्तिः अभवदिति संवादस्यास्य वैशिष्ट्यम्।

अदितिः>अप्रतिरथो भव। (शाकुन्तलम् ७/५५९)

संवादोऽयं पूर्वोक्तेर्मारीचोक्तेः पूरकः। चिरकालपर्यन्तं पृथ्वीपालनकर्मणि शत्रवोऽपि बहवः समुद्भवविष्यन्तीत्याशंकां समादधत्यदितेर्वचनमिदम्।
कुमार्यै कन्यायै आशीर्वादः>

तापसी>जाते तवसदृशं भर्तारं लभस्व। (स्वप्न.१/५८)

समानकुलवित्तयोर्विवाहसम्बन्धः करणीयो भवति यथानिर्दिष्टं पंचतंत्रे—
ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः।। (मित्रसंग्रहो ३०)

किन्त्वत्र तापस्याः संवादः श्लोकेनानेन व्यापकमस्ति। संवादेऽस्मिन् रूपशीलगुणमाधुर्यादयः कन्योचिता भावा अपि समाविष्टास्सन्ति येन संवादोऽयं माधुर्यगुणं प्रसार्यामोदं जनयति। पद्मावती आशीर्वाक्यमिमं श्रुत्वाऽत्मनो धन्यतां आगमनसाफल्यञ्च अनुभवति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

विवाहितायै पुत्र्यै आशीर्वादः -

विवाहोपरान्ते गार्हस्थ्यजीवनस्यारम्भो भवति। अतः सद्यो विवाहितायै कन्यायै गार्हस्थ्यसुखस्य प्राप्तिविषयक आशीर्वाद एव समुचितो भवति। अभिज्ञानशाकुन्तले सन्ति कतिचन संवादा ये इमं विषयमुदाहरन्ति—

गौतमी > जाते ! भर्तुर्बहुमानसुखहेतुकं देवीशब्दमभिगच्छ। (शाकु. ४/२६४)

अत्र 'भर्तुर्बहुमानसुखहेतुकमि'ति वाक्यखण्डं देवीशब्दं परिभाषति। इदं तु राजकीयव्यवहारेणानभिज्ञायै शकुन्तलायै समुदाचारमपि शिक्षयति। संवादे-ऽस्मिन् स्त्रिय उचिता कामना दृश्यते। सर्वास्त्रियो भर्तरि स्वैकाधिपत्यमिच्छन्ति, इत्यप्यनेन संवादेन प्रस्फुटति। वस्तुतः विवाहितानां नारीणां कृते सर्वविधसुखस्य मूलकारणः भर्तुर्बहुमानेव तिष्ठति। अनेन संवादेन गौतम्याः शकुन्तलोपरि औरस इव स्नेहः प्रस्फुटति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

तापस्यः > वीरप्रसविनी भव।

(शाकु. ४/२६४)

संवादोऽयं शकुन्तलाया गर्भावस्थां प्रेक्ष्य भणितमस्ति तापसीभिः। क्षत्रियकन्यायाः कृते उचितमेव। किन्त्वनेन सामान्यस्नेहमेव प्रकटयति अतोऽयं संवादः सामान्याशीर्वादस्योदाहरणमेव भवितुमर्हति।

कण्वः > वत्से! ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि। (शाकु. ४/२७४)

अत्र ययातिशर्मिष्ठयोरुपमा कवेर्कालिदासस्य उपमावैशिष्ट्यं द्योतयति। ययातेर्परिचयः संक्षेपेण पादटिप्पण्यामग्रिमे पृष्ठे लिखितमस्ति। अत्र ययाति-दुष्यन्तयोर्वंशः विवाहविधिश्च एकोऽस्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्। संवादेऽस्मिन्

गार्हस्थ्यसुखस्य मूलाधारं निर्दिष्य तस्यावाप्तिरिषिताऽस्ति। स्त्रीणां वैवाहिक-
जीवनस्य साफल्यं द्विप्रकारकं भवति। प्रथमं भर्तुर्बहुमानं, द्वितीयञ्च कुलश्रेष्ठस्य
पुत्रस्य जननम्। अतः स्त्रीणांकृते एतदधिका न कोऽपि आशीर्वादः समुपयुक्तो
भवितुमर्हति। (ययातेर्परिचय अधोलिखितमस्ति।^१)

यात्राकालोचिताः शुभाशीर्वादाः >

(आकाशे)– रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिः

छायाद्भूमैर्नियमिता कमरीचितापः।

भूयात् कुशेशयरजो मृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवाश्चपन्थाः॥ (शाकु. ४/२८०)

संवादेऽस्मिन् यात्राकालोचिताः शुभाशीर्वादा दत्तास्सन्ति। यद्यपि
शाकुन्तलनाटके पद्यमिदं वनदेवतानामनुज्ञां प्रदर्शयति तथापि श्लोकेऽस्मिन्
सन्निहिता भावाः सर्वजनानांकृते प्रयोक्तव्या सन्ति। मध्ये सरः प्राप्ते पिपासानिवृत्तिः,
छायाद्भूमलाभात् श्रमापनोदः, पद्मरागरेणुलाभादामोदः, शान्तपवनाव्राप्तेः
सुखस्पर्शतया गमने कष्टाधिक्यनिवृत्तिः, पवनस्यानुकूलत्वे च मङ्गललाभः इति
सर्वविधसुखव्यञ्जकोऽयं संवादः मनोहरति।

कण्वः > वत्से! यदहमिच्छामि तदस्तु ते।

(शाकु. ४/३००)

अथैकदा पुनर्विवाहितायै पुत्र्यै आशीर्वादानामनुशीलनं कुरुते। यथा
संवादेऽस्मिन् पूर्वोक्ताशीर्वादास्यानुसमर्थनं ध्वन्यते। अत्र शब्दानां पुनरावृत्तिं न
कृत्वा केवलं भावस्यैव पुनरुक्त्या कण्वस्नेहस्य स्वाभाविकत्वं प्रकटयति।

१-पुरा चन्द्रवंशे ययातिनामधेय एको नरपतिरासीत्। तस्य शुक्राचार्यसुतया देवयान्या
सह विवाहोऽभवत्। तत्र राक्षसाधिपस्य वृषपर्वणः पुत्री शर्मिष्ठा सेविकारूपिणी प्रेषिताऽसीत्।
सा च सुन्दरीगुणशालिनी आसीत्। तस्यां विमुग्धो राजा ययातिस्तया सह गान्धर्वविधिना
विवाहमकरोत्। ततः सा देवयान्यापेक्षा ययातेः प्रियतरा सन्जाता। तस्यैव पितृभक्तपुत्रः
पूरुर्ययातेराज्ञया सम्राडभवत्। (इति महाभारतीया कथा)

मारीचः>वत्से! आखण्डलसमो भर्ता जयन्तमप्रतिमः सुतः।

आशीरन्या न ते योज्या पौलोमीमङ्गला भव॥ (शाकु. ३/५५९)

अत्रापि मेनकयासम्बन्धत्वात् पुत्रीवद् व्यवहारं करोति देवपिता मारीचः।

यत्र भर्ता इन्द्रसम तेजस्वी अस्ति, पुत्रश्च इन्द्रसुतवदस्ति तत्र त्वमपि इन्द्राणीवत् सौभाग्यशालिनी भव इत्याशयः किन्तु 'आशीरन्या न ते योज्या' इति पद्यखण्डमत्र वैशिष्ट्यम् दधाति। अनेन पद्यखण्डेन दत्ताशीर्वादस्य प्रभाववृद्धिर्भवति तथा च संवाद एका चमत्कृतिः समुद्भवति।

अदितिः>जाते भर्तुर्बहुमता भव। अयं च दीर्घायुः उभयपक्षमलंकरोतु।

(शाकु. ७/५५९)

अत्रैकदा पुनः 'भर्तुर्बहुमाने स्त्रीणां सर्वविधसुखानि तिष्ठन्तीति' प्रमाणितं देवमात्राऽदित्या। पत्युर्बहुमता अत्यादृता भव, ईदृशं दुःखं कदापि ते मा भूयादित्यत्र भावः। अयं च दीर्घायुः=चिरंजीवी ते पुत्रः सर्वदमन उभयपक्षं, मातृकुलं पितृकुलञ्च अलंकरोतु, भूषयतु। अत्र सदाचारादिभिरित्यभिप्रायः। शकुन्तलाया आसन्नप्रेषण-समयं प्रेक्ष्य यथोचितमाशीर्वादं दत्तमत्र देवमात्रादित्या। जन्मतोऽद्यावधि परिपालनात् सर्वदमने तस्या एवं स्नेहः स्वाभाविकोऽस्ति कस्यापि दौहित्राय आशीर्वचन एतदधिकं न किञ्चिदपि वक्तव्यं भवितुमर्हति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दौहित्रायाशीर्वादः>

मारीचः>भाविनं चक्रवर्त्तिनमेनमवगच्छतु भवान्। पश्यतु-

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः,

पुरासप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः,

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात्॥ (शाकु. ७/५६८)

संवादोऽयं भविष्योक्तिसदृशो मारीचस्य त्रिकालज्ञत्वं सूचयति।

सदृशमेतद् विश्वगुरवे मारीचाय। निश्चयात्मकोऽयं संवादो देवपितुराशीर्वचनस्य

प्रभावं वर्द्धयति।

पुत्रमित्रकृत आशीर्वादः>

मारीचः>सम्प्रति हि-

तवभवतुविडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,

त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयालम्।

दुग्धगत परिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्यै,

जंघतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ (शाकु. ७/५३२)

अत्र गमनारम्भसमुचितमाशिषं प्रयुङ्क्ते मारीचेन। स्वर्गमर्त्याधिपयोः
द्वयोर्युवयोः परस्परपकार्योपकारकत्वं सत्वात्प्रीतिभङ्गः कदापि मा भवत्विति
भावः। संवादोऽयं आत्मनः पुत्रमित्रकृते आशीर्वादस्यादर्शं स्थापयति। 'अस्माकं
प्रीतिश्चिरायु भवेदिति' मित्राणामाकांक्षा भवति। सन्मित्राणां सत्प्रीतिः
सुस्थिराभवत्विति सामाजिकावश्यकताप्यस्ति। अतः केनापि मान्यपुरुषेण पित्रा
पितामहेन वा दत्तं प्रीतिवर्धकमाशीर्वचनं न केवलं मित्रहृदयं संतुष्यत्यपितु
सामाजिकेष्वपि तस्य मान्यपुरुषस्य सदाशयं ख्यापयति। पुनश्च संवादेऽस्मिन्
अन्योन्यं कर्त्तव्यनिरूपणमपि कृतमस्ति अतः मार्गनिर्देशपुरस्सरोऽयमाशीर्वादः
वैशिष्ट्यं दधाति, वाक्कलायाश्च मानकं स्थापयति।

आशीर्वचनं परिस्थित्यनुसारं प्रसङ्गानुकूलमेव शोभते। दाताप्रापकयोर्मध्ये
सम्बन्धमप्याशीर्वचनं प्रभावयति। यथा-विक्रमोर्वशीये कुमारस्यायुषः कृत
उर्वशीपुरुषवानारदानामाशीर्वादः पृथक्-पृथक् सन्ति।

पुत्रलाभे तत्पुत्रकृते आशीर्वादः>

नारदः>स्वस्ति भवते ।

(विक्रमोर्वशीयम् ५/२३१)

संवादोऽयं सामान्यशिष्टाचारं निर्वहति। अन्यवर्गेभ्यो ब्राह्मणा ऋषयश्च
इमेवाशीर्वादं ददति।

पुरुषा>कुलधुरंधरो भव।

(विक्रमोर्वशीयम् ५/२३१)

नवाभिसिक्ताय युवराजाय तस्यपितुराशीर्वचनमिदम्। कुलपरम्परया प्राप्तमिदं राज्यभारं निर्वहन्तुं समर्थोभव इति भावः किन्तु 'धुरंधरे' ति पदमत्र वैशिष्ट्यम् दधाति। पदेनानेन राज्ञः कुलस्य गौरवं ध्वन्यते।

उर्वशी >पितुराराधयिता भव।

(विक्रमोर्वशीयम् ५/२३१)

उपर्युक्ते अभिषेकावसर एव आयुषः मात्रोर्वश्या दत्ताशीर्वादो भिन्नोऽस्ति। निजस्वामिनि गाढानुरक्ता उर्वशी पुत्रकृतेऽपि तथैवोपदिशति। अनेन तस्या राजनि गाढासक्तिरपि ध्वन्यते। 'आराधयिते' ति पदेन अप्सरस्युर्वश्यामपि सच्छीलं दृश्यते। अवसरानुकूलमाशीर्वचनम् >

क-व्रतिनो व्रतसाफल्यस्याशीर्वादः>

विदूषकः>मोदकशरावं गृहीत्वा स्वस्ति भवत्यै । बहुफलास्तवोपवासोभवतु।

(विक्रम. ३/१२०)

अत्र पुरुरवसः पट्टमहिष्या कृतोपवासावसरे विदूषकस्तस्यै व्रतसाफल्य-स्याशीर्वादं ददाति । संवादेस्मिन् "बहुफले"ति पदं वैशिष्ट्यकारकम्। प्रत्यक्षतः पदमिदमुपवासस्य बहुलाभं सूचयति किन्तु परोक्षतो उर्वशीपुरुरवसः प्रणयमार्गस्य बाधामुक्तिरपि व्यञ्जयति ।

ख-मरणासन्नपुरुषाय आयुष्यकामना >

धारिणी >दीर्घायुर्भव ।

(मालविका. ४/१५२)

अत्र सर्पदंशितं विदूषकं प्रति धारिणी स्वस्नेहाशीषमर्पयति । 'दीर्घायुरि'ति पदमत्रानुशीलनयोग्यम्। पदेनानेन विषमुक्तिरारोग्यलाभो भविष्यकाल एवं दुर्योगस्याभाव आयुष्यवृद्धिरित्यादयोऽनेका भावाः प्रस्फुटन्ति।

ग-गुरुजनैः प्रदत्ताः(जातेभ्यः)सामान्याशीर्वादः>

तापसी >चिरं जीव।

(स्वप्न.१/१९)

स्वप्ननाटके प्रथमे अंके पद्मावत्या आगमने प्रणामोपरान्ते च वृद्ध्या तापस्या नवयौवनायै दत्तमाशीर्वचनमिदं सामान्यं शिष्टाचारं निर्वहति।

घ-यथायोग्यमाशीर्वाक्यम् >

तापसी>जाते! तवसदृशं भर्तारं लभस्व। त्वमप्यचिरेण भर्तारं समासादय।

(स्वप्न.१/५८-५९)

पद्मावत्या विवाहविषयिकया वार्ताया अवसाने तस्यायनुरूपभर्तुः प्राप्तेराशीर्वादावसरानुकूलस्तथा च प्रोषितभर्तृकायै वासवदत्तायायपि 'शीघ्रं भर्तृसंयोगं लभस्वे' ति आशीर्वचनं समुचितमस्ति।

ङ-प्रशंसात्मका आशीर्वादाः>

कदाचित् क आशीर्वादो दातव्य इति प्रश्न आशीर्वाददातुः समक्षे उत्तिष्ठति। तदा स अवसरानुकूलमाचरति। यथा कदाचित् सः(याचनाकाले) दातुर्दानगुणस्य प्रशंसां करोति -

शक्रः>(विचिन्त्य)भोः कर्ण! सूर्य इव चन्द्र इव हिमवान् इव सागर इव तिष्ठतु ते यशः।

(कर्णभारम्)

अत्र शक्रसमक्षे प्रश्नोऽस्तीति यत् कर्णार्थं 'किमुपयुक्त आशीर्वादो भवितुमर्हती'ति। अत्र शक्रस्य(तत्रस्थितेनैव)चयनविषयकेनाधोलिखितेन विमर्शवाक्येन संवादास्यास्य वैशिष्ट्यं प्रकटयति-

इन्द्रः>(आत्मगतम्)किं नु खलु मया वक्तव्यम्, यदि दीर्घायुर्भवेति वक्ष्ये, दीर्घायुर्भविष्यति।...

(कर्णभारम्)

अत्र कर्णात् तस्य सूर्यदत्तं कवचं प्राप्तिकामनया इन्द्रः कर्णस्य दानगुणस्य प्रशंसां करोति। कार्यस्मिन् त्वयार्जितो यशः सूर्यश्चन्द्रोहिमवान्सागरइव तीक्ष्ण-निर्मलोच्चगम्भीरोभवत्विति भावः। संवादेऽस्मिन् आशीर्वादमुखेन शक्रस्य चाटु-कारित्वं लक्ष्यते। किन्त्विदं सामयिकं कर्तव्यमस्ति शक्रस्य। आयुस्यवृद्धेराशीर्वादोऽत्र कदापि उचितो नास्ति, मौनमप्यनुचितं भविष्यति किन्तु दानगुणस्य प्रशंसा आशीर्वादस्यौपचारिकतां पूरयिष्यति तथा च कवचं दातुं कर्णमुत्प्रेरयिष्यति। अतः अवसरानुकूलाशीर्वादस्य संवादोऽयमुत्कृष्टमुदाहरणमस्ति।

च-कुटुम्बस्यार्थे प्राणोत्सर्जयितुमुद्यताय पुत्राय पितुराशीर्वादः>
 केशवदासः>एह्येहि पुत्र!

विनिमायगुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल!

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि।

ब्राह्मणी >जात! चिरं जीव।

(मध्यमव्यायोगे १७/१८)

यद्यपि विद्यार्जनार्थं धनोपार्जनार्थं वा विदेशगमनात् पुत्रवियोगः सम्भवत्येव किन्त्वत्र परिस्थितिर्भिन्नाऽस्ति। एको राक्षसः स्वमातुर्भोजनार्थं ब्राह्मणेन तस्यैकं पुत्रं याचति। राक्षसस्य प्राबल्यं प्रेक्ष्य तस्य मध्यमपुत्रः स्वकुटुम्बस्य रक्षणार्थं स्वयमेव राक्षसाय आत्मानमर्पयति। पुत्रस्य कुटुम्बभक्तिं प्रेक्ष्य ब्राह्मणः तस्य प्राणोत्सर्गस्य प्रशंसां कृत्वा तस्मै कर्मसाफल्यस्य आशीर्वादं ददाति। संवादेऽस्मिन् 'ब्रह्मलोकमवाप्नुही'ति श्लोकांशो ब्राह्मणोचितः समयानुकूलश्च वैशिष्ट्यं दधाति। अपि च, ब्राह्मण्या आशीर्वचनमवसरानुकूलं नास्ति। अत्र मृत्युनागृहीत इव पुत्रार्थं दीर्घायुष्यकामना निरर्थका एव प्रतिभाति किन्त्वनया कामनया तस्या मातुरुचितस्य हृदयस्य सारल्यं प्रकटयति, काऽपि माता पुत्रमरणं कदापि नेच्छतीत्यत्र भाववैशिष्ट्यम्।

छ-पितृभक्तपुत्रार्थमाशीर्वादः>

केशवदासः>(घटोत्कचाय)पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव। (मध्यमव्यायोगे ४५)

एतत्पूर्वं घटोत्कचस्य भीमतुल्यबलं प्रेक्ष्य सम्प्रति आत्मानं परिवार-सहितमोक्षमपि विचार्य ब्राह्मणः घटोत्कचायोपरोक्तमाशीर्वादं ददाति। अत्र 'पितृसदृश' मिति वाक्यखण्डेन भीमस्य ब्राह्मणानां कृते समादरः सूचितोऽस्ति यतोहि भीमस्य हस्तक्षेपेनैव केशवदासस्य मुक्तिरभवत्। गुणशब्दोऽत्र भीमस्य बलं द्योतयति। यदाच कीर्तिशब्देन भीमस्य गुरुभक्तिः यशश्चेत्यादयः ध्वन्यन्ते। ज-दीर्घकालोपरान्ते पुत्रदर्शने तस्मायाशीर्वादः>

सर्वाः(मातरः)>जात! चिरंजीव,दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां कुशलिनं

सह बध्वा प्रेक्ष्य।

(प्रतिमा ७/१७६)

दिष्ट्येत्यानन्दे। अत्र 'चिरंजीवे'ति प्रमुखाशीर्वचनमवशिष्टेन वाक्यखण्डेन सह संयोजनेन चमत्कृतिं जनयति। 'अवसितप्रतिज्ञ'मिति वाक्यखण्डं वनवासा-वधेर्समाप्तिं व्यञ्जयति तथा चानेन रामस्य राक्षसोन्मूलनविषयिकी प्रतिज्ञाऽपि ध्वन्यते। 'कुशलिन'मिति पदं रामस्य (अरण्यसम्भवाहारभक्षणेन तथा च रावण-बालिप्रभृतिभिः शत्रुभिः सह युद्धकृतेऽपि) स्वस्थशरीरं लक्षयति। 'सह बध्वा'इति पदं सीतामुक्तिं सूचयति। 'दिष्ट्या वर्धामहे' इति पदं मातृणां हर्षमभिव्यञ्जयति।
झ-अभीष्टसिद्धेराशीर्वादः>

परिव्राजिका >अभिप्रेतसिद्धिरस्तु।

(मालविका. ५/२०७)

अत्र राज्ञोऽभिप्रायानभिज्ञा परिव्राजिका तस्मायभीष्टलाभस्याशीर्वादं ददाति, किन्तु दर्शका राज्ञोऽभिप्रायं जानन्ति। अतस्ते संवादमिमं श्रुत्वा किञ्चित् स्मितिं कुर्वन्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

ञ-भर्त्रा सह सङ्गमस्याशीर्वादः>

बकुलावलिका >सखि! अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरणम्। सर्वथा

भर्तुरङ्गपरिवर्तिनी भव ।

(मालविका. ३/११०)

संवादोऽयं वस्तुत एकास्याः सख्याः स्वसखीं प्रति शुभकामनाऽस्ति। अत्र आशीर्वादेऽस्मिन् प्रयुक्ताः शब्दाः कामविवर्द्धकास्सन्ति। ये च सामान्यतया आशीर्वचनेषु न दृश्यन्ते। तथापि प्रसङ्गेऽस्मिन् बकुलावलिकामालविकयोः सखीसम्बन्धो बकुलावलिकयैकान्ते भणितस्य 'अङ्गपरिवर्तिनी'ति पदस्याश्लील-त्वदोषमपहत्य तस्मिन् माधुर्यगुणमाभरतीति संलापवैशिष्ट्यम्।

अत्रानुशीलितास्संवादाः निष्कर्षमिमं प्रतिपादयन्ति यदवसरं विचार्य, आशीर्वादस्य पात्राणां योग्यतामवधार्य, स्वस्य सामर्थ्यं विचार्य च दत्ता आशीर्वादा एव शोभन्ते, सार्थकाश्च भवन्ति। आशीर्वाक्येषु शब्दसौष्टवं, वाक्यसंरचना, वक्तुः भावप्रकाशनक्षमता च तत्र लावण्यं, वैशिष्ट्यञ्च वर्द्धयन्ति।

सप्तमोऽध्यायः

अतिथिसत्कारविषयकाः संवादाः

अस्माकं धर्मशास्त्रेषु 'अतिथिमहत्त्वं' विस्तरेण निरूपितमस्ति। 'अतिथि देवो भव' इति श्रुतिः। 'सर्वदेवमयोऽतिथिरि' ति निगदितं पुराणेषु, नीतिग्रन्थेष्वपि। यथा-

बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः।

तस्य पूजा विधातव्या, सर्वस्याभ्यागतो गुरुः॥ अपि च-

उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः।

पूजनीयो यथायोग्यं सर्वदेवमयोऽतिथिः॥ (हितोपदेशे)

अतिथिरूपेण क्व गन्तव्यं भवति, क्व च न गन्तव्यं भवतीति नीतिरपि अस्माकमाचार्यैः प्रतिपादिताऽस्ति। यथा-

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे,

का वार्त्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात्।

एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरा-

त्तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा॥

अपि च-

गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्यधः।

तत्र ये सदनं यान्ति ते शृंगरहिता वृषाः॥ (पञ्चतन्त्रे)

आगन्तुका विविधविधा भवन्ति। ते च सत्कृता भूत्वाऽऽतिथेयस्य न केवलं पारलौकिकं सुखं साधयन्त्यपित्विहलौकिकमभीष्टमपि पूरयन्ति। यदि आतिथेयस्तैः सह समुचितं न व्यवहरति तदा ते विमुखीभूय तस्यातिथेय-स्यामङ्गलमपि कुर्वन्ति। यथोक्तं हितोपदेशे -

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति॥

अभिज्ञानशकुन्तले दुर्वासाप्रसङ्गेनेदं तथ्यं स्पष्टीभवति।

अत्रातिथिपक्षेऽपि किञ्चिद्विमर्शयोग्यं तथ्यमस्ति। आतिथेयस्य सर्वथा शुभाङ्गाक्षी, सदाचारी, कस्यापि प्रयोजनवशादागत अतिथिरेव सद्गृहस्थैः पूजितो भवितुमर्हति। निष्प्रयोजनमकारणमागतो दुराचारी पुरुष आतिथेयोपरि भारस्वरूपं भवति। स कदाचिदातिथेयान्निरादृतोऽपि भवति। अतोऽतिथिसत्कारस्य विषयो महत्वपूर्णोऽस्ति। अस्माकं संस्कृतनाटकेष्वेतद्विषयकाः बहवः प्रसङ्गाः संवादाश्च प्राप्यन्ते ये विषयेस्मिन् सम्यक् प्रकाशं प्रक्षिपन्ति। आदौ अभिज्ञानशकुन्तलस्थाः संवादा विचार्यन्ते। यथा—

अतिथये आसनाध्यादिदानम् >

दुष्यन्तः >(शकुन्तलामुपेत्य)अयि! तपो वर्द्धते?

शकुन्तला >(ससाध्वसावनतमुखी तिष्ठति)

अनसूया >इदानीं अतिथिविशेषलाभेन।

प्रियंवदा >स्वागतमार्यस्य। हला शकुन्तले! गच्छ उटजात् फलमिश्रमर्ध्य-
पात्रमुपहर। इदमपि पादोदकं भविष्यति। (इति घटं दर्शयति।)

दुष्यन्तः >भवतीनां सुनृतयैव वाचा कृतमातिथ्यम्।

अनसूया >अस्यां तावत् प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायामुपविश्य
आर्यः परिश्रममपनयतु।

दुष्यन्तः >नूनं यूयमप्यनेन धर्मकर्मणा परिश्रान्ताः, तन्मुहूर्त्तमुपविशत।

प्रियंवदा >(जनान्तिकम्)हला शकुन्तले! उचितं नः अतिथिपर्युपासनम्
तद् एहि उपविशामः।

(शाकु०१/५१-५३)

अत्र दुष्यन्तः कण्वाश्रमे प्रविश्य शकुन्तलादिसम्मुखे समुपस्थितो भवति।
पूर्वमेतद् भ्रमरपीडितायै शकुन्तलायै संरक्षाविषयकं वाक्यं भणित्वा तेनात्मनः

शुभाकाङ्क्षित्वं गुणं प्रकाशितमासीत्।^१ अत्र 'अयी'ति पदं कोमलामन्त्रणं सूचयति। तपोवद्धते 'निर्विघ्नेन तपो वर्तते ननु' इति तपस्विजनेभ्यः समुचितोऽयं कुशल-प्रश्नः। शकुन्तलाऽत्र 'अतर्कितोपगतमहापुरुषदर्शनादिति' भयेन लज्जया वा किञ्चिदुत्तरमदत्त्वा नम्रमुखी तिष्ठति। तत्स्थाने अनसूया भणति 'विशिष्टोऽतिथिः' इत्यतिथिविशेषस्तस्य लाभेन। भवल्लाभेन वा तपो वद्धते इति पूर्वेणानुषज्यते। अनसूयोक्तिरियं वागगतमतिथिसत्कारविषयमुदाहरति। तदन्ते प्रियंवदोक्तिस्तस्याः कुशाग्रबुद्धिमतिथिसेवापरायणत्वञ्च सूचयति। प्रथमतोऽतिथये पाद्यं देयमिति भावः। एतेन तासामतिथिसत्कारविषयकं ज्ञानं त्वरा च व्यज्यते।

अस्तु। अनसूया अतिथय आसनदानार्थं भणति 'अस्यामि' ति। वाक्यानीमानि न केवलमतिथिसत्कारविषये पाद्यार्घ्यासनक्रमं निर्दिशन्ति अपितु आत्मनः शाब्दिकसौन्दर्येन पाद्यासनादिष्वपि सौन्दर्यमुत्पादयन्ति। यथा 'आसनमिदं 'गृह्णात्विति' वाक्यमेव अनसूयोक्त्या मूलाभिप्रायमस्ति किन्तु 'प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायामि' ति वाक्यखण्डमासने वैशिष्ट्यं दधाति। 'परिश्रममपनयत्विति' वाक्यांशः 'गृह्णात्विति' ति पदेनाधिकं शोभते। वाक्यांशेनानेनातिथेयस्य सौहार्दं, अनुरागं, नम्रत्वञ्च ध्वन्यते। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

आसनान्ते कुशलप्रश्नः➤

आसनादिना सत्कृत्यातिथेः परिचयमागमनप्रयोजनादिकञ्च यथास्थितिः प्रष्टव्यं भवति। यतोह्यातिथेयोऽतिथेः प्रयोजनमविज्ञाय तं (अतिथिं) सम्यक्प्रकारेण तोषणे समर्थो भवितुं कथमपि न शक्नोति। संक्षेपे तु विषयोऽयं कुशलप्रश्नेति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति। साहित्यविशारदा जनाः केन प्रकारेण कुशलप्रश्नं पृच्छन्ति, तेषां वाक्येषु कीदृशं माधुर्यमाकर्षणं, लावण्यादिकञ्च भवतीति निम्नलिखितेन शाकुन्तलीयसंवादेन स्पष्टीभवति। तथाहि—

१-दुष्यन्तः (सत्वरमुपगम्य) आः, कः पौरवे बसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम्।

अयमाचारयत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु? (शाकु. १/५०)

दुष्यन्तः >अहो! समानवयोरूपरमणीयं सौहार्दमत्र भवतीनाम्।

अनसूया >आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्रम्भो मामालापयति । कतरो राजर्षिवंशोऽलंक्रियते आर्येण? कतमो वा देशो विरहपर्युत्सुको क्रियते? किं निमित्तं वा आर्येण सुकुमारेण तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीतः?

दुष्यन्तः >भवति! वेदविदस्मि! राज्ञः पौरवस्य नगरधर्माधिकारे नियुक्तः पुण्याश्रमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमायातः।

अनसूया >अद्य सनाथा धर्मचारिणः।

(शाकु०१/५३-५६)

अत्रानसूयादिभिः सत्कृतो (सप्तपर्णवेदिकायामुपविष्टो) दुष्यन्तस्तासां परिचयलाभार्थं भणति 'अहो समानवयोरूपरमणीयमित्यादिः'। अत्र भवतीनामिति पदं तपस्वित्वेन पूज्यत्वं दर्शयति। 'समान' इति पदेन 'समैर्विरोधोमैत्री चे' ति शास्त्रोक्तिः परिलक्षयति। (द्रष्टव्यं पञ्चतन्त्रस्य मित्रसम्प्राप्तौ 'समैर्विरोधो..' इत्यादि श्लोकः) 'सौहार्दमि'ति पदं सखीनां परस्परं मैत्रीं सूचयति। राज्ञ वचनेनानेन सख्यः प्रभाविता भवन्ति। यथा च श्रुत्वेदं वाक्यं प्रियंवदा जनान्तिकं भणति- हला अनसूये! को नु खलु एष दुरवगाहगम्भीराकृतिर्मधुरमालपन् प्रभुत्वदाक्षिण्यं विस्तारयति(शाकु०१/५४)। सख्यश्चात्र राज्ञः परिचयं पृच्छन्त्यः मधुरवाक्यान्यु-च्चारयन्ति। 'आर्यस्य..मामामलापयती'ति वाक्यमनसूयया स्वस्यौद्धत्यस्य परिहारार्थं भणितमस्ति। इदंच कस्यापि श्रेष्ठस्य सम्मुखे स्वाभिप्रायप्रकाशनविधिं निर्दिशति।

पश्चादेतदनसूया राज्ञः परिचयप्राप्तिकामनया त्रीणि वाक्यानि भणति। तत्रादौ 'कतरो राजर्षिवंशः' इत्यादि प्रथमं वाक्यमनुशील्यते। वाक्यमिदं व्यक्तित्व-विषयिणीं जिज्ञासां प्रकाशयति। 'राजर्षिवंशः' इति पदं राज्ञः राजोचितं तेजो व्यञ्जयति। दुष्यन्तस्य परिधानाभूषणादिरत्रैवमुल्लापने हेतुः। अपि च 'राजर्षिवंशे जातः' इति भणितेन उत्पत्तिसामान्यं प्रतीयते किन्तु 'अलङ्क्रियते' इति पदेन

‘जन्मना विभूष्यते’ इति उत्पत्तिवैशिष्ट्यं ध्वन्यते। अतः पदद्वयेनानेन संयुक्तमिदं वाक्यं राजानं प्रशंस्य तस्य व्यक्तित्वं पृच्छति।

‘कतमो वा देशो विरहपर्युत्सुकः क्रियते?’ इति वाक्यमागन्तुकस्य निवासस्थानं पृच्छति ‘कस्माद्देशादागतोऽसीत्यर्थः’। ‘विरहपर्युत्सुकः’ इति पदेन राज्ञः सकलगुणानुरागो ध्वन्यते। प्रकारान्तरेण वाक्यमिदं राज्ञे निवासस्थानं प्रशंसति।

‘किं निमित्तं वा आर्येण सुकुमारेण तपोवनगमनप्रयोजने आत्मा उपनीतः’ इत्यत्र ‘सुकुमारेणे’ इति पदं राज्ञो मृदुलाङ्गानि प्रशंसति। एतेन च दुष्यन्तस्याङ्गानां परिश्रमानर्हत्वं सूच्यते। ‘तपोवनगमनपरिश्रमे’ इत्यत्र तपोवनपदेन तस्य राजभवना-पेक्षया न्यूनत्वं सूच्यते। ‘राजप्रसादयोग्यस्य भवतो नास्त्यधिकप्रयोजनमत्र’ इति मन्यमानाऽनसूया भणति ‘परिश्रमे’ इति। फलान्तराभावात्परिश्रममात्रमिति भावः।

कस्यचिदागन्तुकस्य परिचयप्राप्तिकामनया प्रायः सद्गृहस्थजनाः कस्त्वम्? को भवान्? कुत आयातः? किमागमनप्रयोजनमित्यादि जिज्ञासामूलकाः प्रश्नाः प्रयुज्यन्ते। अत्रानसूयोक्तिरपि मूलत एषु प्रश्नेष्वेवाश्रिताऽस्ति, किन्तु प्रश्नविधिः, शब्दप्रयोगः, भावयोजना चात्र तस्याः (अनसूयायाः) संवादे वैशिष्ट्यं दधाति। अनसूयोक्तिरियं न केवलं राजानं राजोचितं सम्मानं प्रददाति अपितु तस्याः (वक्तुः) शीलं, सौहार्दं, ऋजुत्वं, वाक्पटुत्वमादीन् गुणानपि प्रकाशयति। अत्र ‘विश्वनाथ’मतेन गम्यस्य भङ्ग्याभिधानाद् दर्शनीयः पर्यायोक्तिरलङ्कारः।

शकुन्तलायां दत्तचित्तो दुष्यन्तस्तस्याः पूर्णपरिचयप्राप्तिकामनयाऽऽत्मानं अपवारयति किन्तु मिथ्याभाषणादपि आत्मानं रक्षति-‘भवती’ति। क्षत्रियोऽपि वेदज्ञो भवति तथा च ‘पौरवस्ये’ति पदेन ‘पुरूवंशीयराज्ञः’ इति भावोऽपि निस्सरति। ‘पुण्याश्रमदर्शनप्रसङ्गेन’ इति वाक्यांशो ‘वैखानसैरनुरोधकरणादि’ति गूढार्थं सूचयति। दुष्यन्तवाक्यमिदं शकुन्तलया सह प्रणयबेलायां तस्य मिथ्या-वादित्वमपहरति तथा च तस्यां विश्वासं जनयति। ‘अयं जनः कदापि मिथ्या न भणती’ति विश्वासोत्पादकं तथ्यमस्ति। अयमेवास्य संवादस्य दूरस्थो लाभः।

पुनश्च 'अद्य सनाथा धर्मचारिणः' इति अनसूयोक्ति राजानमेकदा पुनः प्रशंसति। अद्य धर्माचरणतत्परास्तापसाः प्रभुणा सह वर्तमानाः सञ्जाताः, भवता आगमनेनेति भावः। अत्र तेन राजकशरण्यं सूच्यते यच्चागन्तुकं दुष्यन्तं समाश्वासयति। इमान्येवात्र वैशिष्ट्यानि।

दुष्यन्तः > वयमपि भवत्योः सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः।

सख्यौ > आर्य! अनुग्रहेऽपि अभ्यर्थना?

(शाकु०१/५८)

यदा एक आतिथेयो निजभवने अतिथेः सत्कारं विधाय तस्मै आश्रयं ददाति तदा तस्मिन्नातिथेये किञ्चिदपि कुशङ्काकरणमतिथेः सर्वथाऽनुचितमस्ति किन्त्वत्र शकुन्तलायामुत्पन्नरागो दुष्यन्तस्तस्या जन्मादिविषये निजाशङ्कामुपस्थापयितुमुपक्रमति। अतोऽत्र दुष्यन्तवाक्यं सूक्ष्मदृष्ट्या ध्यातव्यमस्ति। अत्र दुष्यन्तवाक्ये आदेशं नास्ति अपितु (काक्वा) आग्रहं प्रार्थना च ध्वन्यते। एतेन प्रश्ने कोमलत्वमागतम्। सख्यौ राज्ञ एवं प्रार्थनावक्यस्यानौचित्यं प्रतिपादयन्त्यौ भणतः—'आर्य! अनुग्रहेऽपि अभ्यर्थना' इति। भवद्विधानामस्मद्विधाषु प्रश्नोऽनुग्रह एव इति भावः। अत्र द्वयोः पक्षयोः परस्परं विनयाचरणं प्रीतिवर्द्धकमस्ति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः > तत्र भवान् कण्वः शाश्वते ब्रह्मणि वर्तते, इयं च वः सखी

तस्यात्मजा, कथमेतत्?

(शाकु०१/५९)

ब्राह्मणकन्यात्वेन शकुन्तलेयं मया कथमपि ग्राह्या नास्ति तथापि मम चित्तमस्यामनुरञ्जयति। अतः कदाचिदियं ब्राह्मणी न भवेदित्याशङ्कानिवारणार्थं दुष्यन्तः पृच्छति— 'तत्रेति'। संवादेऽस्मिन् 'शाश्वते ब्रह्मणि' इति वाक्यांशो महत्त्वपूर्णोऽस्ति। अनेन 'नित्ये ब्रह्मचर्यव्रते वर्तते' इति सर्वथा सन्तानोत्पत्तौ असामर्थ्यं द्योतयति। यतोहि स्त्रीसंयोगं विना न कथमपि सन्तानोत्पत्तिर्भवति तथा च ब्रह्मचर्यव्रते स्त्रीसंयोगः सर्वथाऽसम्भवो भवति। अतो वाक्यांशोऽयं शकुन्तलाया जन्मविषयकं रहस्यमूलमन्वेषयति। अत्र 'आत्मजा' इति पदमपि

ध्यातव्यमस्ति। 'औरसजाता कन्ये'ति पदस्यास्य भावार्थोऽस्ति। अत अनयोः सहकारेण दुष्यन्तः शकुन्तलाविषयकमात्मनोऽभिप्रायमपवार्य तस्या जन्मरहस्य-मनुसन्दधाति। वाक्यांशोऽयमातिथेयस्य (शकुन्तलायाः, सख्योः, कण्वस्य वा) कथमपि निरादरं न करोतीत्यत्र वैशिष्ट्यम्। यदि दुष्यन्तः पृच्छेत् 'किमियं वः सखी महर्षिकण्वस्य पालिता पुत्री अस्ति?' अथवा 'दत्तकगृहीता अस्ति?' तदा सत्यमपि राजवाक्यं निरादरसूचकमेव भवेत्। किन्तु तेनादौ 'शाश्वतेब्रह्मणी'ति वाक्यांशमुच्चार्य महर्षिकण्वस्य सम्मानं कृतं ततः 'आत्मजा' इति पदसहकारेण आत्मनो जिज्ञासा प्रकाशिता। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

अनसूया > शृणोतु आर्य ! अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो
महाप्रभावो राजर्षिः।

दुष्यन्तः > स खलु भगवान् कौशिकः।

अनसूया > तं सख्याः प्रभवमवगच्छ। उज्झितायाः शरीरसंवर्द्धनादिभिः
पुनस्तातकण्वोऽपि एतस्याः पिता। (शाकु० १/५९-६०)

दुष्यन्तस्य विनयपूर्णवचनेनाश्वासिताऽनसूया राजानं शकुन्तलाया जन्म-वृत्तान्तं श्रावयति- 'शृणोत्विति। सावधानो भवेत्यर्थमनसूयया भणितं 'शृणोत्विति। राज्ञः कुशिकस्यापत्यं 'कौशिकः' इति वंशं सूचयति। महाप्रभावो राजर्षिः, महातेजाः क्षत्रियतपस्वी विश्वामित्र इति पितुः प्रभावं सूचयति। मध्ये दुष्यन्तोत्तिस्तस्य सावधानतां सूचयति तथा च संलापस्याचारमपि निर्दिशति यत् 'क्रमशः अल्पमल्पं श्रावयेत् मध्ये श्रोतुः मनोभावानपि लक्षयेत्'। अनसूयासंवादाज्जातस्मृतिः दुष्यन्तो भणति 'स...' इति। यः खलु क्षत्रियोऽपि निजतपोबलेन विप्रत्वं गतमिति लोकातीतमाहात्म्यसंयुतः 'भगवान् कौशिक' इति वाक्यांशेन दुष्यन्तो विश्वामित्रं प्रशंसति। पश्चादनसूया निजवक्तव्यं पूरयति 'तमिति'। 'उज्झितायाः' इति पदमत्र कण्वस्य पितृत्वे हेतुं निर्दिशति तथा च 'शरीरसंवर्द्धनादिभिः' इति पदं तस्य पितृत्वं विश्लिष्यति। यथा- अत्रादिना परिपोषणादिभिर्न तु उत्पादनयेति भावः।

‘आदिना’ इति पदं विनयाधानादिकं सूचयति यदाच पुनरिति पदमविशेषं निर्दिशति।
‘पिता’ इत्यत्र ‘धर्मपिते’ ति भावः।

इत्यनेन प्रकारेण दुष्यन्तजिज्ञासां समाधाय अनसूयया तस्यातिथ्यं सम्पादितम्। अतिथेर्वचसा सेवा कीदृशी भवतीत्यत्र द्रष्टव्यमस्ति।

दुष्यन्तः > उज्झितशब्देन जनितं नः कुतूहलम्। तदामूलाच्छ्रोतुमिच्छामः।
अनसूया > शृणोतु आर्य! पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रेतपसि वर्तमानस्य
कथमपि जातशङ्कैर्देवैर्मनकानामाप्सरा नियमविघ्नकारिणी
प्रेषिता।

दुष्यन्तः > अस्त्येवान्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम्। ततस्ततः।

अनसूया > ततो वसन्तावताररमणीये समये उन्मादहेतुकं तस्या रूपं प्रेक्ष्य
...(इत्यर्थोक्ते लज्जां नाटयति)।

दुष्यन्तः > पुरस्तादवगम्यत एव सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा।

अनसूया > अथ किम्?

(शाकु० १/६०-६२)

अत्र शकुन्तलोत्पत्तिविषये सम्यग्ज्ञानार्जनार्थं दुष्यन्तः पुनः प्रश्नं पृच्छति।
क्षत्रियबीजभूतत्वात् शकुन्तलां स्वपरिग्रहयोग्यां मन्यमानो दुष्यन्तोऽत्र तस्यां
प्रवर्द्धमानानुरागेण वशीभूय तन्मातरमपि ज्ञातुं भङ्ग्या प्रयासं करोति। ‘उज्झित’
शब्दोऽत्र ध्यातव्यः। भवत्या पूर्वकथितेन ‘उज्झिताया’ इत्यादौ त्यागसूचकमुज्झित-
पदं मामेवमालापयति, न त्वनुरागेण श्रोतुमिच्छाम इति दुष्यन्ताय स्वानुरागगोपने
‘उज्झित’ पदं सहायकमभवत्। ‘कुतूहलमि’ति पदं सविशेषश्रवणेच्छां सूचयति।
राज्ञ एवं मधुरालापेन सन्तुष्टमनाऽनसूया तस्मै क्रमशः शकुन्तलोत्पत्तिं श्रावयति,
दुष्यन्तोऽपि यथोचितां टिप्पणीं प्रकाशयन् सावधानतया शृणोति। वार्त्तालापस्य
विधिरयमनुकरणीयोऽस्ति। ‘ततो...प्रेक्ष्य’ इत्यत्र राज्ञो जिज्ञासां समाधातुं
प्रयत्नशीलाऽनसूया शकुन्तलोत्पत्तिविवरणमपूरयित्वा मध्ये एव तूष्णीत्वं गच्छति।
मेनकया सह विश्वामित्रस्य रमणकथा तस्यां लज्जां जनयति। इदं तु कुमारिकायाः

कन्याया न केवलं विनयं सूचयति अपितु शकुन्तलाया सम्मानमपि रक्षति। दुष्यन्तोऽपि तस्या लज्जाचरणं प्रेक्ष्य शेषं श्रावयितुं निषेधयति। तथा च 'इतः परमवशिष्टं सर्वं ज्ञायते एव' भणित्वाऽनसूयाया लज्जां रक्षति। तस्यैवमाचारोऽधुनाऽप्यतिथये स्वस्यातिथेयस्य मर्यादारक्षायाः कर्तव्यं निर्दिशति।

'सर्वथा अप्सरः सम्भवैषा' इति राजोक्तिः 'मेनकैव शकुन्तलाया माता' इति अनसूयायाऽकथितं मर्यादासहितं पूरयति। अनसूया 'अथ किमिति' भणित्वा राजोक्तिं स्वीकरोति। संवादांशोऽयं राज्ञ उद्देश्यं पूर्णमिति सूचनाऽपि ददाति। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

दुष्यन्तः > उपपद्यते-

मानुषीभ्यः कथं नु स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥ (शाकु.१/६२)

अत्र शकुन्तलाविषयकं विवरणं श्रुत्वा तस्याः कुलजातिश्च ज्ञात्वा सन्तुष्टो (प्रहृष्टोऽनुरक्तश्च) दुष्यन्तः शकुन्तलाया रूपसौन्दर्यं प्रशंसति। आदौ दुष्यन्तेन 'इयं शकुन्तला कण्वदुहिता कथमेतदि' ति पृष्ट्वा निजजिज्ञासां प्रकाशिता किन्त्विदानीं तेन 'उपपद्यते' इत्यादि भणित्वा स्वस्य सुगुप्ता मनोदशा प्रकाशिता। अनेन तस्य कुतूहलस्य निवृत्तिमपि द्योतयति। वार्त्तालापदृष्ट्या संवादोऽयमतिथिना-कृताऽऽतिथेयस्य प्रशंसाऽस्ति तथाचायमतिथये समादरदायकोप्यस्ति। राज्ञा कृतेदृशी प्रशंसा शकुन्तलाया जन्मविषये कौशिकमेनकयोर्मध्येऽनुचितं (कदाचिन्निन्दनीयमपि) कामाचरणं प्रच्छादयति। इयंच न केवलमतिथेर्विनयं दर्शयति अपितु तस्यौदार्यमपि ख्यापयति। अनेन प्रकारेण प्रशंसासंयुतेन संलापेनैव दुष्यन्तः शकुन्तलाप्राप्तौ समर्थोऽभवत्। शब्दसौष्टवदृष्ट्या संवादेऽस्मिन् श्लोकस्य पराङ्मो दर्शनीयः। अत्र 'विद्युदुदाहरणं' मनोहरमस्ति। इदञ्च राज्ञः शास्त्रादिषु गहनमध्ययनं, सत्साहित्यसम्पन्नां मतिं, प्रत्युत्पन्नप्रसादगुणमञ्जुलाञ्च वाणीं प्रकाशयति। इमान्येवात्र वैशिष्ट्यानि।

प्रियंवदा > पुनरपि वक्तुकाम इव आर्यो लक्ष्यते।

दुष्यन्तः > सम्यगुपलक्षितं भवत्या। अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्य-
दपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा > तेन हि अलं विचारितेन। अनियन्त्रणानुयोगः खलु तपस्विजनः।

(शाकु० १/६३-६४)

अत्र प्रियंवदोक्तिरातिथ्यविधिं निर्दिशति। सा दुष्यन्तस्य मनोदशां लक्षयति तथा च तस्य जिज्ञासापूर्तये स्वयमेव प्रयासं करोति। दुष्यन्तमुत्साहयतीति तात्पर्यम्। तयोत्साहितो दुष्यन्तः स्वस्य जिज्ञासां प्रकाशयितुमुपक्रमते। संवादे-
ऽस्मिन्नतिथिसेवाया एकं नवीनं रूपं दृश्यते-यथाऽतिथये भोजनादिकं पृष्ट्वा पुनर्पुनर्दास्यन्ते तथा तस्य जिज्ञासापूर्तिरपि आतिथेयस्य कर्तव्यमस्ति। अत्र 'लक्ष्यते' 'अनुमीयते' इति पदं विनयं सूचयति। दुष्यन्तसंवादस्यादिमे वाक्ये कृतज्ञताज्ञापनमस्ति, अत्र 'सम्यगिति' पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति यदा च द्वितीये वाक्ये 'सच्चरितश्रवणलोभादि'ति वाक्यांशो राज्ञो मनोदशां प्रच्छादयति, शकुन्तलोत्पत्तिविषयकं प्रसङ्गं प्रशंसति च। ततः प्रियंवदोक्तौ 'अलं विचारितेन' इति वाक्यांशः दुष्यन्तमुत्साहयति। अत्र 'अनियन्त्रणानुयोगः खलु तपस्विजनः' इति वाक्यांशोऽपि हृदयं स्पृशति अयं तु मुनिजनानां सर्वथाविकारराहित्यं सूचयति तथा च 'न विद्यते देशाकालादिभिर्निश्चितनियमो यस्मिन् सोऽनियन्त्रणोऽनुयोगः, प्रश्नः' इति सुभाषितमिव शोभते। अस्तु।

दुष्यन्तः > एतत्पृच्छामि-

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम्।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः॥

प्रियंवदा > आर्य! धर्माचरणपरवश एष जनः, गुरोः पुनरस्या अनुरूप-

वरप्रदाने सङ्कल्पः।

(शाकु० १/६४)

संवादोऽयं मूलतो जिज्ञासाविषयकोऽस्ति किन्त्वतिथ्यातिथेययोर्मध्ये सदाचारदृष्ट्याऽत्रापि मया समुद्धृतः। राज्ञा पृष्टोऽयं प्रश्नः सर्वथाऽन्तरङ्गः। इमं प्रस्तावयितुं राज्ञोऽनुज्ञाग्रहणं, प्रियंवदयाऽनुज्ञाप्रदानञ्च सर्वथाऽऽवश्यकमासीत्। (द्रष्टव्यं पूर्ववर्तिनि संवादे) तत्सम्पादितेऽपि विषयेऽस्मिन् माधुर्यातिशयमपेक्षितमासीत्। दुष्यन्तभणितस्य श्लोकस्य परार्द्धे हरिणाङ्गनानामुदाहरणं तस्य जिज्ञासावाक्ये माधुर्यमाभरति। अत्र 'सदृशेक्षणवल्लभाभिरि'ति पदं लावण्यप्रदं, प्रशंसा मूलकं वैशिष्ट्यकारकञ्चास्ति। 'व्यापारोधि मदनस्य' इति वाक्यांशो 'वैखानस' मिति पदस्य शुष्कत्वमपहृत्य तस्मिन् रसं सञ्चारयति। 'आप्रदानादि'त्यनेन वराय प्रदानपर्यन्तं परिणयपर्यन्तमित्यर्थो निष्पद्यते।

पूर्वमेतद् दुष्यन्तः शकुन्तलायाः परिणयग्राह्यतां विचार्य इदानीं तया सह परिणयसम्भाव्यतां विचारयति। इयं शकुन्तला किमुपकुर्वाणा ब्रह्मचर्यं तिष्ठत्यथ नैष्ठिकब्रह्मचर्यं वेति राज्ञोऽभिप्रायः। प्रियंवदया दत्तमुत्तरमपि ध्यातव्यमस्ति। 'अनयाऽऽप्रदानाद् वैखानसं व्रतं निषेवितव्यमि'ति तस्या मूलाभिप्रायः किन्तु 'धर्माचरणपरवश' इत्यनेन तया शकुन्तलायाः स्वयंग्रहरूपाऽऽसमर्थताऽपि सूचिता। तथा च 'गुरोः...सङ्कल्पः' इत्यनेन तया मर्यादितमुत्तरं दत्तम्। अत्र 'अनुरूप वर प्रदाने' इति वाक्यांशो गूढार्थं प्रकाशयन् वैशिष्ट्यं दधाति।

दुष्यन्तः > भद्रे! वृक्षसेचनादेवात्र भवतीं परिश्रान्तां तर्कयामि...तदहमेनां

अनृणां करोमि। (इत्यङ्गुरीयकं ददाति)।....अलमन्यथा सम्भावनया,

राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम्।

प्रियंवदा > तेन हि नार्हति इदमङ्गुरीयकमङ्गुलीवियोगम्। आर्यस्य वचनादेव

अनृणा एषा भवतु।

(शाकु० १/७१)

अत्र अतिथिना दत्तस्य कस्यचिदप्यनावश्यकस्य वस्तुनो दानस्य वा ग्रहणमनुचितं (कदापि न ग्राह्यम्) भवतीति प्रियंवदोक्त्या प्रमाणीभवति किन्तु

तद्दानस्य निवर्तनं (अस्वीकृति वा) सावधानतया विनयसमन्वितं मधुरालापपूर्वकञ्च कर्तव्यं भवति। यथा राजकार्यनिमित्तेनागतेन पुरुषेण (यथा दुष्यन्तेनात्मपरिचयं दत्तमासीत्) शकुन्तलाया एवं पक्षग्रहणं यद्यपि तस्य पुरुषस्यौदार्यं प्रकाशयति तथापि शकुन्तलोपरि सखीभ्यामारोपितस्य (क्रीडाजनितस्य) ऋणभारस्यमोचनार्थं तेनैवमङ्गुरीयकदानमौदार्यातिरेकं व्यञ्जयति यच्च सर्वथाऽनुचितमस्ति। राजपुरुषस्येदृशी कृपा कदाचिद् दुर्भावनग्रस्ता भवेत्। पुनश्च आश्रमवासिनीनां बालानां कृते राजमुद्रिकायाः किं प्रयोजनम्? व्यर्थमेवास्ति। अतः अस्या मुद्रिकायाः प्रत्यर्पणमेव उचितमस्ति। किन्तु स्वस्य दत्तस्य वस्तुनो प्रत्यावर्तनं ज्ञात्वा कदाचिद् (दाता) अतिथी रुष्टो भवेत्, अपमानं कृत्वा आश्रमवासिनः कथं सुखिनो भवितुं शक्नुवन्ति? अतो मधुरैर्वचनै राजानं प्रसादयन्ती प्रियंवदा तस्यै अङ्गुरीयकं निवर्तयति। संवादेऽस्मिन् तस्या भङ्ग्युक्तिस्तत्रापि 'अङ्गुलीवियोगम्' 'आर्यस्य वचनादेव' इति द्वौ वाक्यांशौ वैशिष्ट्यं धत्तः। (अत्र संवादस्यास्य शृंगारपक्षः प्रकरणविरुद्धत्वानुशीलितः।)

सख्यौ > महाभाग! अनेन हस्तिसम्भ्रमेण पर्याकुलाः स्मः। तदनुजानीहि न उटजगमने।

दुष्यन्तः > स्वैरं स्वैरं गच्छन्तु भवत्यः। आश्रमबाधा यथा न भवति तथा अहमपि यतिष्ये।

सख्यौ > महाभाग! विदितभूयिष्ठोऽसि। साम्प्रतमुपचारमध्यस्थतया अपराद्धाः स्मः। तन्मर्षय, असम्भावितसत्कारं भूयोऽपि प्रत्यवेक्षणनिमित्तमार्यं विज्ञापयामः।

दुष्यन्तः > मामैवम्। दर्शनेनैव भवतीनां सम्भूतसत्कारोऽस्मि।

(शाकु०१/७७-७९)

अत्राकस्मात् कारणादतिथिपूजाविमुखस्यातिथेयस्य तेनातिथिना क्षमाप्रदानं दर्शनीयमस्ति। अतिथेः प्रत्युत्तरमपि सौहार्दसूचकमस्ति। विस्तरेण

च-अत्र सख्योः प्रथमं वाक्यं तयोः सत्कारविमुखयोः सकारणमसमर्थतां सूचयति। ततो दुष्यन्तसंवादस्तयोर्दुश्चिन्ताशमनार्थमंकः प्रयासोऽस्ति। 'आश्रमबाधा ...यतिष्ये' इत्यादिना दुष्यन्तस्य पौरुषं प्रकटयति यदाच 'हस्तिसम्भ्रमेण पर्याकुलाः स्मः' इत्यनेन सखीनां स्त्रियोचितं भीरुत्वं प्रकाशितं भवति। सख्योर्द्वितीयं वाक्यं तयोरतिथिपूजाविमुखत्वं, तज्जनितमपराधबोधं, क्षमायाचनां च सूचयति। अत्र 'विदित भूयिष्ठोऽसि' इति क्षमायाचनार्थो हेतुः। 'साम्प्रतं ...स्मः' इति स्पष्टोक्त्या प्रसङ्गेऽस्मिन् सौहार्दं वृद्धिं गतम्। 'तन्मर्षय' इत्यनेन विनयातिशयं प्रकाशयते। 'असम्भावितं..विज्ञापयामः' इत्यादिनाऽतिथिं पुनरागन्तुं निमन्त्र्य सखीभ्यां स्वस्यपश्चात्तापातिशयं प्रकाशितम्। इदमेवात्र अतिथिपूजाविमुखस्यातिथेयस्य कृते कर्तव्यमाचारो वाग्व्यवहारश्चास्ति।

दुष्यन्तवाक्यमपि अतिथेर्विनयौदार्यं सूचयति। 'मा मा' इति द्विरुक्तिः 'भवत्योरुक्तप्रकारमसम्भावितसत्कारत्वं कथमपि नास्तीति' ताभ्यामाश्चस्तिदायिकाऽस्ति। ततो 'दर्शनेन' इत्यादिना सत्कारस्य सम्पादनं सूचितमस्ति। एतेन च तद्दर्शनस्य सर्वेन्द्रियतुष्टिकारित्वं व्यज्यते। भवतीनां दर्शनेनैव एतादृशो मे तोषः सञ्जातो यतोहि प्रभूतसेवया नितरां दुष्करस्तस्माद्भूयं निरपराधा एवेति भावः। एवं विनयौदार्यसंयुतोऽतिथिरेव सर्वत्र पूजनीयो भवतीति निष्कर्षः।

पुनरागतस्यातिथेः स्वागतम् >

सख्यौ >(विलोक्य सहर्षमुत्थाय)स्वागतं यथा समीहितफलस्य अविलम्बिनो मनोरथस्य।

शकुन्तला >(उत्थातुमिच्छति)

दुष्यन्तः >अलमलमायासेन-

सन्दष्टकुसुमशयनान्याशु विमर्दितमृणालवलयाणि।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति॥

अनसूया >इतः शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु महाभागः।

शकुन्तला > (किञ्चिदपसरति)

दुष्यन्तः > (उपविश्य) कच्चित् सखीं वो नातिबाधते शरीरतापः?

प्रियंवदा > इदानीं लब्धौषधमुपशमं गमिष्यति। (शाकु०३/१८१-१८३)

अत्र पुनरागतस्यातिथेः सत्कारं वर्णितमस्ति। 'तद् वृत्तान्तप्रस्तावसमये-
ऽतर्कितभावेन तस्यैवागमनं शुभाय भवती' ति प्रसङ्गेस्मिन् हर्षकारणमस्ति।
उत्थापनमुत्थातुमायासश्च 'अतिथिसेवायां कर्तव्यमादिमं कार्यमिति' सूचयति।
'स्वागतम्' इति पदमागन्तुकस्य सेवार्थं वक्तव्यं प्रथमं वाक्पदं भवति। अत्र
'यथासमीहितफलस्य' इत्यनेन 'शकुन्तलादुष्यन्तयोः सङ्गमरूपं सम्भाव्यमानं
फलं यस्मात्तथाभूतस्य भवतो दुष्यन्तस्य' इति भावं प्रकटयति तथा च भाव-
प्रकाशनमिदमतिथेः समयोचितं वाचिकं सत्कारं सूचयति। शकुन्तलाया
उत्थापनाद्वारणं दुष्यन्तस्य अतिथिजनोचितमौदार्यं सूचयति। ततोऽनसूयया
आसनग्रहणस्य निवेदनं दुष्यन्तेन च तस्मिन्नासनोपरि उपवेशनञ्च अतिथिसत्कारं
सूचयति। मणिनाविभूषितस्य हेमनिर्मितस्य च सिंहासनस्याभ्यस्तोदुष्यन्तोऽत्र
शिलातलमेव (आसनार्थे) स्वीकरोतीति तस्य विनयं निरभिमानत्वञ्च सूचयति।
'कच्चित् सखीमि'त्यादि राजोक्तिः कुशलप्रश्नस्य प्रारूपं निर्दिशति। 'मङ्गलकामना
संयुतं', 'दुर्योगनिवृत्तिकामनापूर्वकञ्च' द्विविधं कुशलप्रश्नप्रारूपं भवति। समयं
(कालमिति तात्पर्यम्) अन्वीक्ष्य तदनुसारं प्रयोजनीयं भवतीति निष्कर्षः।
'इदानीमि'त्यादिः प्रियंवदोक्तिरातिथेयस्य कर्तव्यं सूचयति।

अनिष्टादपरिचितस्यातिथे रक्षणम् >

दुष्यन्तः > आर्ये! अलमावेगेन। नन्वयमस्य सिंहशावकस्य विमर्दात्

परिभ्रष्टः। (इत्यादातुमिच्छति)

तापसी > मा खलु मा खलु एतम्। कथं गृहीत एव? (शाकु०७/५३७)

यदि आतिथेयस्यगृहे किञ्चिदनिष्टकारक(वस्तुस्थानजीवादिः)मस्ति तदा
स तस्य परिचयमतिथेऽवश्यमेव कारयेत्। 'सर्वस्याभ्यागतोगुरुरिति पञ्चतन्त्रादौ

समुल्लिखितान्नीतिवचनादतिथिः सर्वथा पूज्यो भवति। अतः स अतिथिर्यावद् आतिथेयस्य गृहस्थितस्य कस्यचिदनिष्टकारकस्य वस्तुनो ग्रासो भवेत् तत्पूर्वमेव तस्यातिथेः परिरक्षणं तस्यातिथेयस्य कर्तव्यमस्ति। उपरिलिखितः संवादो विषयेऽस्मिन् दिशां सूचयति। अत्र दुष्यन्तो बालकस्य सर्वदमनस्य रक्षाकाण्डकस्य गुणदोषविषये किमपि न जानाति। अतो वात्सल्याभिभूतो दुष्यन्तो बालकस्य रक्षाकाण्डकमन्विष्य स्वयमेव तस्य मणिबन्धे परिधापयितुमुत्थापयति। दृश्यमिदं प्रेक्ष्य रक्षाकाण्डकस्य गुणदोषज्ञा तापसी राजानमेवं कर्तुं निषेधयति। अत्र 'मा खलु मा खलु' इति द्विरुक्तिस्तापस्या दुश्चिन्तातिरेकं सूचयति। अनेन निषेधकार्ये तापस्याः कृतं विलम्बमपि सूचितो भवति।

विषयेऽस्मिन् आतिथेयेन कर्तव्यं किञ्चित् सुरक्षोपायमधोलिखितमस्ति—
 १-आतिथेयः स्वगृहरक्षकेन श्वादिना अतिथिं सुपरिचितं कारयेत्। सावधानो भवितुं सूचनापट्टादिलेखनमत्र समुचितं भविष्यति।
 २-आतिथेयः स्वगृहस्थितानां सर्वेषां हानिकराणां पदार्थानां कूपादिस्थानानां वा परिचयमनभिज्ञातिथये अवश्यमेव दद्यात्। स यथाशक्ति, अतिथिं तेभ्यः पदार्थेभ्यः स्थानेभ्यश्च दूरमेव स्थापयेत्। इदं रक्षाकार्यमपि अतिथिसेवाया एकमङ्गमेवास्ति। श्रेष्ठपुरुषेण कृतातिथ्यस्य कनिष्ठेन कृतं विनयपूर्णमभिनन्दनम् > मारीचः>(एकैकं निर्दिशन्)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी, सदपत्यमिदं, भवान्।

श्रद्धा, वित्तं, विधिश्चेति, त्रितयं तन् समागतम्॥

दुष्यन्तः>भगवन् प्रागभिप्रेतसिद्धिः, पश्चाद्दर्शनम्, इत्यपूर्वः खलु वोनुग्रहः।

कुतः—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।

निमित्तनैमित्तकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः॥

अत्र 'दिष्ट्येत्यादिना' मारीचः शकुन्तलादुष्यन्तसर्वदमनानां सङ्गम-
मभिनन्दति। तेन भणितमिदं वाक्यमतिथेर्वाचिकं सत्कारं सूचयति। अत्र 'दिष्ट्या'
इति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। मेनकाया अनुरोधं स्वीकृत्य भगवता मारीचेन
तस्याः पुत्र्या (शकुन्तलायाः) अद्यावधि संरक्षणं कृतमासीत्। अपि च प्रसवादारभ्य
अद्यावधिपर्यन्तं शकुन्तलायाः पुत्रस्यापि लालनपालनादिकं (जातकर्मादि संस्कारं,
रक्षाकाण्डकादिना संरक्षणमित्यादि) कर्म तेनानुष्ठितम्। किन्त्वद्यशकुन्तलादुष्यन्त-
योरभ्युदयकाले तेन पूर्वोक्तानां सर्वेषां कर्मणां श्रेयः 'दैवाय' दत्त्वा आत्माभिमान-
शून्यत्वं दर्शितम्। इदमेव महाजनानां श्रेष्ठत्वमस्ति। अत्र 'श्रद्धावित्तंविधिश्चे' ति
उपमानमपि वैशिष्ट्यकारकमस्ति।

अत्र दुष्यन्ताय शकुन्तलाप्राप्तेरधिकं न किमपि 'आतिथ्यं' भवितुं
शक्नोति। अतः शकुन्तलां प्राप्य प्रहृष्टो दुष्यन्तः कृतज्ञतां ज्ञापयति 'प्रागभिप्रेत-
सिद्धिरिति'। उदारचेताः पुरुषाः सामान्येष्वपि विषयेषु वैशिष्ट्यमन्विष्यन्ति,
प्राप्नुवन्ति च। अत्र स्थूलदृष्ट्या शकुन्तलादुष्यन्तयोः पुनस्सम्मेलनं न किञ्चिदपि
वैशिष्ट्यं धारयति। सवकीयस्यार्थस्य (सर्वदमनस्य) प्राप्तिरपि न वैशिष्ट्यकारिका
तथापि दुष्यन्तस्य सूक्ष्मदृष्टिः प्रसङ्गेऽस्मिन् वैशिष्ट्यं पश्यति- 'प्रागभिप्रेतसिद्धिरिति'।
कुसुमोत्पत्तिरित्यादिना संवादेऽस्मिन् लावण्यमागतम्। अनेन च वक्तव्यं पुष्यति।
अतिथिविसर्जनकाले मङ्गलकामनाभिव्यक्तिः>

मारीचः> (राजानंप्रति) वत्स! त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य रथ-
मारुह्य स्वां राजधानीं प्रतिष्ठष्व।

दुष्यन्तः> (सप्रणामम्) यथाज्ञापयति भगवान्।

मारीचः> सम्प्रति हि- तव भवतु विडौजा प्राज्य वृष्टिः प्रजासु,
त्वमपि विततयज्ञोवज्रिणं प्रीणयालम्।
युगशतपरिवृत्तैरेवमन्योन्यकृत्यै -
र्जयतमुभयलोकानुग्रह श्लाघनीयैः॥

दुष्यन्तः > भगवन्! यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये।

मारीचः > वत्स! किन्ते भूयमुपहरामि?

दुष्यन्तः > अतः परमपि प्रियमस्ति? तथाप्येतदस्तु- (भ.वाक्यं भणति) (शाकु.५७३)

अत्र अतिथिविदासमये आतिथेयेन कर्तव्यं सत्कारं वर्णितमस्ति। राजकार्य-महत्त्वज्ञो मारीचो राजानं विलम्बान्निवारयति 'त्वमपी'ति। 'सापत्यदारः' इत्यनेन शकुन्तलाभरताऽपि उपनेतुमनुज्ञा ध्वन्यते। 'सख्युराखण्डलस्य' इत्यनेन मारीचेन राज्ञो मैत्रीसम्बन्धः प्रशंसितः। 'प्रतिष्ठष्व' इति पदं गच्छ इति मूलाभिप्रायबोधकस्य पदस्य श्रुतिकटुत्वमपहरति। एतेन वक्तव्ये माधुर्यं, सौन्दर्यं, प्रसादं, मङ्गलाशंसा च व्यज्यते। मारीचेन भणितः श्लोक आतिथेयेन कर्तव्याऽतिथेर्मङ्गलकामना सूचयति। अत्र इन्द्रदुष्यन्तयोर्मध्यमेन देवपुरुषयोः कर्तव्यप्रकाशनमतिमनोहरमस्ति। 'किन्ते भूयमुपहरामी' त्यनेन मारीचस्य वात्सल्यातिशयं प्रीतिराधिक्यञ्च सूचयति। यज्ञान्ते दातव्या 'भूयसी दक्षिणे' व वाक्यमिदमतिथये तुष्टिकारकमस्तीति आतिथेयैर्ध्यातव्यं तथ्यमस्ति।

अत्र दुष्यन्तोक्तिरपि ध्यातव्या। समादरणीयानामाज्ञापालनं चारित्रिकं भूषणं भवति। अतः 'यदाज्ञापयति भगवानि' ति राजोक्तिस्तस्य चरित्रं भूषयति। ततः 'भगवन्! यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये' इत्यत्र 'यथाशक्ति' इति पदं विनयबोधकमस्ति। 'भवता निर्दिष्टमवश्यमेव पूरयामीति' वचनं कदाचिदभिमानं प्रकाशयेत्। यतोहि पुरुषार्थो दैवोपरि सर्वदा विजयी न भवति। अतः 'यथाशक्ति' 'यतिष्ये' इति पदद्वयमत्र निरभिमानत्वं सूचयति। 'श्रेयसे' इति पदं मारीचेन निर्दिष्टं निर्देशं सम्मानयति। 'अतः परमपि प्रियमस्ती'ति वाक्यमतिथेः सन्तुष्टिमभिव्यञ्जयति। वाक्यमिदं 'आतिथेयेन कृता सम्यक्सेवा' अतिथेर्निर्लोभत्वञ्च सूचयति। 'तथाप्येतदस्तु' इति वाक्यं महाकविना नाटकसमाप्त्यर्थं कृतैकः प्रयास एवास्ति। अतोऽस्य विश्लेषणमत्रानावश्यकम्। अतः परं महाकविभासकृते स्वप्नवासवदत्ते प्रसङ्गमेकमनुशीलयामि-

ब्रह्मचारी > आपृच्छामि भवन्तौ। गच्छामस्तावत्।

उभौ > गम्यतामर्थसिद्धये।

ब्रह्मचारी > तथास्तु।

(स्वप्नवासवदत्तम् १/५६)

अत्र ब्रह्मचारिणा भणितः संवादः (याचिताऽनुज्ञा) अतिथेर्कर्तव्यं सूचयति। आगमनप्रस्थानयोर्द्वयोः सूचना दातव्या इति अतिथिकर्तव्यमस्ति। अत्र 'गच्छामस्तावदि'ति वाक्यमल्पपरिचितेनातिथिना कृतं समुदाचारं सूचयति। तदनुसारं 'गम्यतामर्थसिद्धये' इति वाक्यमपि साधारणातिथेर्विसर्जयितुं प्रयुक्तमस्ति। यथा मया पूर्वमेवालोचितमस्ति यत् विसर्गसमये आतिथेयेन अतिथेर्मङ्गलाशंसा सर्वथा कर्तव्या भवति। तदत्र स्वार्थपूर्त्तौ (विद्यार्जने) असफलाय ब्रह्मचारिणेऽर्थसिद्धेर्मङ्गलाशंसा सर्वथा समुचिताऽस्ति। 'तथास्त्विति' ब्रह्मचारिभिः, ऋषिभिः, तपस्विभिश्चाचरितः कृतज्ञतामूलकः समुदाचारोऽस्ति। तपप्रभावेण एवं वक्तुं ते समर्था भवन्ति।

यौगन्धरायणः > साधु! अहमपि तत्र भवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छामि।

काञ्चुकीयः > तत्र भवत्याऽभ्यनुज्ञातो गन्तुमिच्छति किल।

पद्मावती > आर्यस्य भगिनिकाऽऽर्येण विनोत्कण्ठिष्यति।

यौगन्धरायणः > साधुजनहस्तगतैषा नोत्कण्ठिष्यति। (काञ्चुकीयमवलोक्य)

गच्छामस्तावत्।

काञ्चुकीयः > गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय।

यौगन्धरायणः > तथास्तु।

(स्वप्नवासवदत्तम् १/५६-५८)

अत्र पूर्वोक्तं पृच्छामीति स्थाने 'भवत्याभ्यनुज्ञात' इति वाक्यांशो प्रयुक्तः। वासवदत्तायै आश्रयदानात् पदमावत्या उपकृतो यौगन्धरायण एवमालपति। वाक्यांशोऽयं सम्मानसूचकः। ततः पद्मावतीवाक्यमातिथेयस्य मर्यादां सूचयति, भगिनिकाभ्रात्रोर्मध्ये स्वाभाविकस्य स्नेहस्य एवमनुभूतिस्तस्याः सौहार्दं व्यञ्जयति। तमेव सौहार्दं लक्ष्यीकृत्य यौगन्धरायणो भणति 'साधुजनेत्यादिः'। अनेन यौगन्ध-

रायणवाक्येन जनितो विश्वासः पद्मावतीवासवदत्तयोर्मध्ये प्रीतिवृद्धिकरोप्यस्ति। अतिथ्यातिथेययोर्मध्ये, निक्षेपकनिक्षेपगृहीतयोर्मध्ये च परस्परं विश्वास एव तयोस्सम्बन्धं दृढीकरोति। इदमेवात्र परिस्थितिजनितं वाक्कलाकौशलम्। काञ्चुकीयोक्तौ 'पुनर्दर्शनाय' इति पदं मङ्गलकामनासूचकमस्ति।

आश्रमवासिभिर्जनैः कृतो गृहस्थानां सत्कारः>

पद्मावती >आर्ये! वन्दे।

तापसी >चिरञ्जीव। प्रविश जाते! प्रविश! तपोवनानि नामातिथिजनस्य स्वगेहकम्।

पद्मावती >भवतु भवतु आर्ये! विश्वस्ताऽस्मि। अनेन बहुमानवचनेनानु-
गृहीतास्मि।

(स्वप्नवासवदत्तम् १/१९)

अत्राश्रमवासिभिर्जनैः कृतमातिथ्यं वर्णितमस्ति। तापसीभणिते संवादे 'चिरञ्जीव' इति वाक्यमाशीर्वादमूलकमस्ति। आयुष्यलाभबोधकोऽयं संवादो बहुप्रचलितोऽधुनाऽपि बहुधा श्रूयते। आकारे संक्षिप्तमपि वाक्यमिदं प्रभाव-वैशिष्ट्यं जनयति। (विशेषविवरणमाशीर्वादात्मकेषु संवादेशु द्रष्टव्यमस्ति।) 'प्रविश' इति पदस्य द्विरुक्तिस्तापस्याः स्नेहातिशयमानन्दातिरेकञ्च द्योतयति। 'तपोवनानी'ति वाक्यं आगन्तुकस्यातिथेः संकोचं निवारयति। अत्र 'स्वगेहकमि'ति पदं प्रभाव-वैशिष्ट्यजनकमस्ति। पद्मावत्या वाक्यानि विनयमूलकानि सन्ति।

काञ्चुकीयः>स्वैरं स्वैरं प्रविशतु भवान्। सर्वजनसाधारणमयमाश्रमपदं
नाम।...भोः पूर्वप्रविष्टाः स्मः। प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः।

ब्रह्मचारी >(आचम्य)भवतु, भवतु, निवृत्तपरिश्रमोऽस्मि। (स्वप्न०)

अत्र राजपुरुषाणामुपस्थितिं प्रेक्ष्य संकुचितहृदयं ब्रह्मचारिणं प्रति स्वैरमित्यादिः काञ्चुकीयोक्तिरतिथय आश्वस्तदायिन्यस्ति। संवादेऽस्मिन् 'सर्वजनसाधारणमयमाश्रमपदमि'ति वाक्यांशो वैशिष्ट्यं दधाति। 'भोः पूर्वप्रविष्टाः स्मः' इतिवाक्यं काञ्चुकीयेन कृतातिथ्यस्यौचित्यं प्रतिपादयति।

श्रद्धेय पुरुषाणां दूतस्य, संदेशस्य च सत्कारः>

श्रद्धेय पुरुषाणां दूतस्य संदेशस्य च(यथा ते स्वयमुपस्थिता इव)सर्वथा सत्कारः कर्तव्यो भवति। श्रद्धेयपुरुषाः स्वस्य दूतस्य संदेशस्य वा समादरणेन सन्तुष्टाः प्रहृष्टा अनुकम्पिताश्च भवन्ति। स्वप्ननाटके सन्ति कतिचन संवादा ये विषयेऽस्मिन् प्रकाशं प्रक्षिपन्ति। यथा—

काञ्चुकीयः>जयत्वार्यपुत्रः।

धात्री >जयतु भर्ता।

उदयनः >(सबहुमानम्)आर्ये!पृथिव्यां राजवंश्यानामुदयास्तमयप्रभुः।

अपि राजा स कुशली मया कांक्षितबान्धवः?

काञ्चुकीयः>अथ किम्? कुशली महासेनः।इहापि सर्वगतं कुशलं पृच्छति।

उदयनः >(आसनादुत्थाय)किमाज्ञापयति महासेनः?

काञ्चुकीयः>सदृशमेतद् वैदेहीपुत्रस्य। नन्वासनस्थेनैव भवता श्रोतव्यो महासेनस्य सन्देशः।

उदयनः >यदाज्ञापयति महासेनः। (उपविशति) (स्वप्न० ६/२२८-२२९)

अत्र 'सबहुमानम्', 'आसनादुत्थाय' इत्याचारद्वयं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। वासवदत्ताया जनकत्वेन महसेन उदयनस्य श्वसुरोऽस्ति। अतः श्रद्धेयस्य तस्य दूतं प्राप्य उदयन एवमाचरति। अत्र काञ्चुकीयस्य 'आर्य' इति सम्मानसूचकं सम्बोधनं वस्तुतो महासेनं सम्मानयति। राजोक्तस्य श्लोकस्य पूर्वार्द्धेऽपि प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रभावं वर्धयति। काञ्चुकीयेन भणिते संवादे 'सर्वगतमि'ति पदं महाजनानां श्रेष्ठत्वं प्रकाशयति। पदेऽस्मिन् पद्मावतीपरिणयादि विषयोऽपि सन्निहितोऽस्ति तथा च पदमिदं पद्मावत्यां स्वजनत्वबुद्धिं प्रकाशयति।^१

काञ्चुकीयवाक्यं श्रुत्वा उदयनसम्मुखे वक्तव्यान्यनेकानि वाक्यान्यासन्

१-अथवा स्वजनत्वबुद्धिसंयुक्तायै पद्मावत्यै पुरस्कारं ददाति। यथा पद्मावत्याः पूर्वभणितं वाक्यं प्रमाणयति- 'पद्मावती- वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन इति।')

यथा—‘इह सर्वं कुशलमस्ति’, ‘ईशकृपया इहापि सर्वं कुशलमस्ति’ अथवा ‘महासेन-कृपयात्र कुशलमस्ती’त्यादिः। किन्त्विमानि वाक्यानि समानवयप्रभावादिभिः सह वक्तव्यानि सन्ति। अस्मासु समादरभावो नास्ति। उदयनः ‘पृच्छती’ति सामान्यक्रियापदमपि ‘आज्ञापयती’ति महत्वं ददाति। अनेन महासेनस्य श्वसुरोचितो प्रभावो वर्द्धते तथा च उदयनस्य वत्सोचितं विनयंकृतज्ञत्वञ्च प्रकाशयति। तत्रापि आसनादुत्थानं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। द्रष्टव्यं चेद् उदयनस्य व्यवहारोऽयं काञ्चुकीयमाह्लादयति, सदृशमित्यादि प्रशंसावाक्यमत्र प्रमाणमस्ति। अनेनैव प्रकारेण वाग्व्यवहारेण सम्बन्धो द्रढयति।

काञ्चुकीयः > एष महासेनस्य सन्देशः। देव्याः सन्देशमिहात्र भवती कथयिष्यति।

उदयनः > हा अम्ब! षोडशान्तःपुरज्येष्ठा पुण्या नगरदेवता।

मम प्रवासदुःखार्ता माता कुशलिनी ननु?

धात्री > अरोगा भट्टिनी। भर्तारं सर्वगतं कुशलं पृच्छति।

उदयनः > सर्वगतं कुशलमिति? अम्ब! इदृशं कुशलम् ....

धात्री > मेदानीं भर्तारमतिमात्रं सन्तप्तुम् ।

काञ्चुकीयः > धारयत्वार्थपुत्रः। उपरताप्यनुपरता महासेनपुत्री एवमनुक-
म्यमानार्थपुत्रेण। अथवा-

कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले? रज्जूच्छेदे के घटं धारयन्ति?

एवं लोकस्तुल्यधर्मो वनानां, काले-काले छिद्यते रुह्यते च।

उदयनः > आर्य! मा मैवम् -

महासेनस्य दुहिता शिष्या देवी च मे प्रिया।

कथं सा न मया शक्या स्मर्तुं देहान्तरेष्वपि?

...अहो! अतिस्निग्धमनुरूपञ्चाभिहितं तत्र भवत्या-

वाक्यमेतत् प्रियतरं राज्यलाभशतादपि।

अपराद्धेष्वपि स्नेहो यदस्मासु न विस्मृतः।। (स्वप्न. ६/२३२-२३८)

अत्र धात्र्या वचनं श्रुत्वा उदयनो महासेनभार्या निजश्वश्रूं स्मरति। स तस्या औदार्यं स्नेहवात्सल्यञ्च संस्मृत्य एकदा पुनः वासवदत्तायाः वियोगार्णवे निमज्ज्य संतप्तो भवति। तेन कृतोऽयं संतापः समुपस्थिते प्रसङ्गे सौहार्दवर्द्धकोऽस्ति। उदयनस्य सन्तापाधिक्यं प्रेक्ष्य स्वयं महासेनपरिकरौ तमेवं सन्तप्तुं निवारयतः। इदमेवात्र उदयनाय वक्तृत्वसाफल्यमस्ति। अत्र 'हा अम्ब!' इति सम्बोधनपदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। 'सर्वगतं कुशलमिति?' 'अम्ब! 'ईदृशंकुशलमि'ति वाक्यं काकुप्रयोगेन वैशिष्ट्यं दधाति। काञ्चुकीय संवादे 'उपरताप्यनुरप्ता', 'अनुकम्प्य-माना'चेति पदद्वयं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। 'कःकमि' ति श्लोकोऽपि सूक्तिरिव प्रभावर्द्धकोऽस्ति।

उदयनः > न न। सर्व एव वयं यास्यामो देव्या पद्मावत्या सह।

(स्वप्न०६/२६४)

अत्रागन्तुकेन दत्तस्य निमन्त्रणस्य स्वीकृतिर्दर्शनीया। 'सर्व एव'इति पदमत्र वैशिष्ट्यकारकमस्ति। 'देव्या पद्मावत्या सहे'ति वाक्यांशोऽत्र ध्यातव्यः। पूर्वमेतत् पद्मावत्यैवं भणितमासीद्यद्वासवदत्तास्वजनो मे स्वजन इति। पश्चाद् वासवदत्ताविषयकेन रहस्योद्घाटनेन पद्मावत्या वासवदत्तायामुपरि संरक्षणा-द्युपकारं प्रकाशितम् तथा च गुप्तप्रवासकाले पद्मावतीवासवदत्तयोर्मध्ये स्थापितं सौहार्दमपि सम्मुखीनमभवत्। वासवदत्तां संरक्ष्य पद्मावत्या (अप्रकटरूपेण) राज्ञोऽपि प्रियकार्यं सम्पादितम्। पुनश्च महासेनस्यापि पद्मावतीं प्रति कश्चिद्विद्वेषो नालक्ष्यत्। अतः—

- १- पद्मावत्या कृतोपकाराद्विमुक्तये,
- २- पद्मावतीवासवदत्तयोर्मध्येपूर्वसंस्थापितस्य सौहार्दस्य पुष्ट्यर्थं वृद्ध्यर्थं वा,
- ३- पत्नीद्वयस्य प्रियसम्पादनार्थं,
- ४- आत्मनो दाक्षिण्य प्रकाशनार्थञ्च।

उदयनो वासवदत्तास्वजनेष्वप्यात्मीयभावसंयुक्तायै पद्मावत्यै पारितोषिकं

ददाति- 'देव्या पद्मावत्या सह' इति। पद्मावत्यै राज्ञोदयनेन दत्तमिदं निमन्त्रणं महासेनं प्रति उदयनस्य सदित्छासूचकमप्यस्ति। अतः सामाजिकानां आवश्यकतापूरकोऽयं संवादः सामाजिकैः प्रशस्तोऽभवत्।

प्रेयस्याः दूतीनां सत्कारः>

अविमारकः>स्वागतं भवतीभ्याम्।

उभे >अपि सुखम्?

अविमारकः>भविष्यति वां दर्शनेन।

धात्री >आर्य किं चिन्त्यते?

अविमारकः>भवति! शास्त्रं चिन्त्यते।

धात्री >किं नामेतद् रमणीयं शास्त्रं विविक्ते चिन्त्यते?

अविमारकः>भवति योगशास्त्रं चिन्त्यते।

(अविमारकम् २/४१)

अत्र 'वां दर्शनेन' इति वाक्यखण्डं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अनेनाविमारकेण स्वस्य प्रियासम्मिलनाकांक्षिणी जिज्ञासा प्रकाशिता। 'अभ्यागतदर्शनेन सुखं भविष्यतीत्यप्यतिथेर्वाचिकं सत्कारं सूचयति। अनेनाभ्यागतस्य शुभदर्शित्वं सिद्धयति येन प्रसन्नोऽतिथि आतिथेयस्य प्रियं सम्पादयति।

प्रियतमस्य दूतस्य सत्कारः>

वसन्तसेना>अये मैत्रेयः! (उत्थाय) स्वागतम्। इदमासनम्। अत्रोपविश्य-
ताम्। अपिकुशलं सार्थवाहपुत्रस्य?

विदूषकः>भवति कुशलम्।

वसन्तसेना>आर्य मैत्रेय! अपीदानीम् -

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं, विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम्।

तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्बिहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति?

विदूषकः>अथ किम्?

वसन्तसेना>आर्य किमागमनप्रयोजनम्?(ततः विदूषकः सन्देशकथनपूर्वकं

रत्नावलिं ददाति।)

(मृच्छकटिकम् ४/२४९-२५१)

अत्रातिधनाढ्या गणिका वसन्तसेना निजप्रियतमस्य चारुदत्तस्य दूतस्य सत्कारं प्रतिपादयति। यथा मया पूर्वमेवालोचितं यत् श्रेष्ठ पुरुषाणां दूतस्यापि तद्वत्सत्कारं विधेयं भवति। अत्र मैत्रेयं प्राप्य वसन्तसेनाया उत्थानमिदं मम तर्कं पुष्पाति। पश्चात् स्वागतमिति पदमातिथेयस्य हर्षं सूचयति। अत्र 'इदमासनम्' 'अत्रोपविश्यतामि' ति वाक्यद्वयस्यापि प्रथमेन वाक्येनैव संयोजनं वसन्तसेनाया हर्षातिरेकं सूचयति तथा च विदूषकाय तया प्रदत्तमादरातिशयमपि प्रकाशयति।

अथ वसन्तसेनया पृष्ठः प्रश्नः श्लोकश्चानुशील्यते। अत्र 'सार्थवाहपुत्र' इति पदं मर्यादासूचकमस्ति। ततः श्लोके चारुदत्तस्य दानशीलत्वमौदार्यञ्च प्रशंस्य वसन्तसेनया निजप्रियतमस्य वाचिकः सत्कारः सम्पादितः। श्रेष्ठपुरुषस्य दूतस्य सत्कारं विधाय तस्य स्वामिनोऽपि वाचिकसत्कारः कर्तव्यो भवतीति प्रसङ्गेऽस्मिन् निष्कर्षः सञ्जातः। (यथा स्वप्ननाटके उदयनेनापि सम्पादितमासीत्)। श्लोकेऽस्मिन् महाकविना शूद्रकेण कस्यापि फलसंयुक्तस्य वृक्षस्याश्रयदातृत्व-गुणस्य महता कौशलेन चारुदत्ते विनियोगःकृतः। अत्र यद्यपि फलाढ्यमित्यादि पदेन धनाढ्यमित्यादि लक्ष्यार्थो निःसरति यच्च वसन्तसेनाया गणिकोचितां धनलोलुपतां व्यञ्जयति किन्तु 'साधुवृक्षं' 'सुहृद्विहंगा' इति पदद्वयेन व्यञ्जनाया अस्या निरशनं भवति। 'मैत्रेय' इति सम्बोधनमपि प्रसङ्गेऽस्मिन् ध्यातव्यमस्ति। 'वसन्तकादिना' पदेन पदमिदमधिकं मर्यादासूचकमादरदायकञ्चास्ति। यच्चात्रा-भ्यागतसत्कारावसरे परमावश्यकमस्ति। इदमेवात्र शब्दगतं वैशिष्ट्यम्।

निष्कर्षः—आसनाध्यादिभिः सत्कृतो, मधुरैर्वाक्यैः प्रहृष्टोऽतिथिः न केवलमातिथेय-स्य प्रियकार्यं सम्पादयत्यपितु स तस्यातिथेयस्य गुणानपि दिक्षु प्रसारयति। स्वस्य वाग्व्यवहारेणैव अतिथयो गृहस्थानामातिथ्यं प्राप्नुवन्ति। अध्यायस्यास्य परिशीलनान्नागरका विषयेऽस्मिन् निष्णाता भवितुं शक्नुवन्तीति मे विश्वासः।

अष्टमोऽध्यायः

विविधसंवादाः

प्रणयादीनां प्रमुखविषयाणां संलापान् विश्लिष्य सम्प्रति हर्ष-विषाद-
रोषादिमूलकान् संलापानत्राध्यायेऽस्मिन्ननुशील्यन्ते। तत्रादौ प्रथमतो हर्षमूलकाः
संलापाः प्रस्तूयन्ते। तथा हि-

१-हर्षमूलकाः संवादाः>

हर्षस्वरूपं विश्लिष्यते यथा- 'मनसः प्रसादो हर्ष' इति (भावप्रकाशनम्
पृ. १/१३२)। कारणानि चास्यानेकानि भवितुमर्हन्ति। यथा- अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तिः,
प्रियजनेन समागमः, देवगुरुस्वामिभिः प्रसादः, अभिरूपोपभोग इत्यादि। अस्माकं
आचार्यैः संस्कृतनाटकेषु हर्षाभिव्यञ्जका बहवः संलापाः प्रयुक्ताः (विरचिताः)
सन्ति। तेषु विशिष्टा अधोलिखितास्सन्ति। तद्यथा-

दुष्यन्तः> (सहर्षमात्मगतम्) तत् किं खल्विदानीं पूर्णमात्मनो मनोरथं

नाभिनन्दामि? (इति बालकं परिष्वजते)

(शाकु. ७/५३९)

अथ रक्षाकाण्डकस्य विकाराभावेन अयं ममौरस एवेति निश्चित्य
पुत्ररूपाभीष्टार्थसम्प्राप्त्या, शकुन्तलासमागमसम्भावनया च प्रहृष्टो दुष्यन्त आत्मगतं
विचारयति। सर्वविधसंशयच्छेदादत्र तदितिपदं प्रयुक्तमस्ति। पूर्णमात्मनो मनोरथ-
मिति वाक्यांशोऽत्र ध्यातव्यः-

पूर्णं = स्त्रीपुत्रलाभेन सफलमिति॥ मनोरथम् = अभिवाञ्छितमिति।

वाक्यांशेनानेन दुष्यन्तस्य पुत्राभावजनितस्य खेदस्य, शकुन्तलाविरह-
जनितस्य शोकस्य च सम्यक् समाप्तिः सूच्यते। वाञ्छितं लब्ध्वाऽभिनन्दनमिति
कालोचितो व्यवहारः (आचारः)। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

पुरूरवा > (स्पर्शं रूपयित्वा) सखे ! नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरुः । किमत्राज्ञेयम् ?

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पृशात् ।

नोच्छ्वसिति तपनकिरणैश्चन्द्रस्यैवांशुभिः कुमुदम् ॥ (वि. ३/१२६)

अत्र महाकविना कालिदासेन प्रियासम्मिलनजनितो हर्षो वर्णितः । प्रिया-
स्पर्शस्य सुखदत्वमत्र चारुतया वर्णितमस्ति । नारायणोरुरिति पदमुर्वशीं प्रशंस्य
वरोरुरिति पदसहकारेणानुप्रासं निर्माति । वरोरुरितिपदं तत्कालोचितं कामोद्दीपकम-
प्यस्ति । 'नोच्छ्वसती' ति श्लोकार्द्धः मूलसंलापस्य सौन्दर्यं वर्द्धयति ।

चाणक्यः > विनावाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखा ॥ (मृच्छ. ७/३८०)

अत्र श्लोकेनानेन चाणक्यस्य हर्षातिरेकं सूचयति । कारणद्वयेन तस्मिन्निदं
हर्षातिरेकं सञ्जातम् । प्रथमः राज्यप्राप्तिः, द्वितीयश्च प्रतिज्ञापूर्तिः । राज्यप्राप्त्या प्रहृष्टः
चाणक्यो वाहनेतराणां सर्वेषां बन्धनानां मुक्तिरादिशति यदा च प्रतिज्ञापूर्तिनिमित्तं
स स्वस्य शिखाबन्धनार्थं प्रयतते । अत्र एकस्थाने बन्धनमोक्षं द्वितीयस्थाने च
बन्धनक्रियेति परस्परं विरुद्धाचरणं परिहासं सृजति । इदमेवात्र वैशिष्ट्यम् ।

२-प्रशंसामूलकाः संवादाः >

मिश्रकेशी > (राजानं विलोक्य) स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य

कृते शकुन्तला क्लिश्यति ।

(शाकु. ६/४१५)

अत्र मिश्रकेशी विरहचित्तं दुष्यन्तं विलोक्य तदाकृतेर्लोकोत्तरमवेक्ष्य
च श्लाघते । स्वस्याः प्रियसख्या दुःखं काचिदपि सखी सोढुं न शक्नोति । अपि
च सा तस्य कारणभूतं जनमपि न कदापि क्षमयितुं शक्नोति । अत्र मिश्रकेश्या एवं
विपरीतोक्तिः प्रकारान्तरेण राज्ञः प्रशंसेव शोभते ।

दुष्यन्तः > अहो ! स्वर्गादिदमधिकतरं निर्वृत्तिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगाढोऽस्मि ।

(शाकु. ६/५१५)

अत्र मरीचाश्रमे प्रविश्य स्वतः सत्त्वगुणसम्पन्नो दुष्यन्तः सत्त्वोद्दीपन-

क्षेत्रसम्पर्केण प्रवृद्धसत्त्वगुणतया प्रहृष्यदन्तःकरणस्तदाश्रमं प्रशंसते। अत्र निवृत्तिरिति पदं वैशिष्ट्यकारकम्। अमृतहृदमिवात्र महाजलाशयमिवेत्युत्प्रेक्षा प्रकारान्तरेणानन्दबाहुल्यं सूचयति।

३-उपालम्भमूलकाः संवादाः>

दुष्यन्तः>कच्चिदहमिव विस्मृतवांस्त्वमपि ?

(शाकु.६/४२४)

अत्र दुष्यन्त आत्मनोऽल्पमतित्वदोषतिरोधानाय विदूषकस्य विस्मृतिं विनिन्दति। दृढस्मृतिगुणोपेता एव जनाः सचिवाः भवितुमर्हन्ति। मम सचिवस्त्वम् इदानीं कथं विस्मृतवानिति मूलाभिप्रायः।

तापसी>कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम कीर्तयिष्यति? (शाकु.६/५३४)

अत्र धर्मपत्नीत्यागेन पापोदयात्, पापिनोऽपि नामकीर्तने पापोत्पत्तिसम्भवाच्च तापसी दुष्यन्तस्य नामकीर्तनाद्विमुखी भवति। अत्र उपालम्भविषयेन सह सम्बन्धितस्य जनस्य दोषं, तद्दोषस्य परिमाणं फलमपि च एकेनैव पङ्क्तिना विविच्य तापस्या स्वस्याः वाक्कौशलं प्रदर्शितमस्ति। पापिनां नामोच्चारणात् पापोत्पत्तिर्भवेदित्युक्तं गरुणपुराणे-

स्पर्शनाद्भाषणाद्वापि परस्य स्तवनादपि।

दशांशपापपुण्यानां नित्यं प्राप्नोति मानवः।। (गरुणपुराणम्)

धारिणी>यदि राजकार्येष्विदृशी निपुणतार्यपुत्रस्य, ततः शोभनं भवेत्।

(मालविका.१/५१)

अत्र धारिणी मालविकादर्शनावसरलाभार्थं राज्ञा अग्निमित्रेण कृतमुपायं उपालम्भति। प्रजावस्थापर्यवेक्षणादिषु राजकार्येषु यदि इदृशी गूढाभिसन्धिबन्धिनी निपुणता(चातुर्यं वा)भवेत् ततः शोभनं भवेदित्याशयः। अत्र धारिण्या प्रकारान्तरेण राज्ञः चातुर्यमेव प्रशंसितमित्यपि ध्यातव्यं तथ्यमस्ति। उपालम्भमूलका अन्येऽपि संलापास्सन्ति यथा-

पद्मावती>रमणीयः खलु कथायोगो नृशंसेन विसंवादितः।(स्वजवासवदत्तम्)

मदनिका > शर्विलक! स्त्रीकल्यवर्त्तस्य कारणेन उभयमपि संशये विनिक्षिप्तम् - शरीरं, चारित्रञ्च। (मृच्छ.)

बृहन्नला > एवं वाक्यशौन्डीर्यम्! किमर्थं पदातिना गृहीतः? (पञ्च. २/१६)
अत्र 'नृशंसेन', 'शरीरं, चारित्रञ्च', 'वाक्यशौन्डीर्यमि'ति पदान्युपालम्भ-
मूलकानि सन्ति।

४-तिरस्कारमूलकाः संवादाः > (अपमानकारकाः संवादाः)

अमरकोशस्य नामलिङ्गानुशासने तिरस्क्रिया परिभाषिताऽस्ति। यथा-
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया।

रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्ष्णम् ।। (अ.कोशे १-७९-२२-२३)

महाकविना भासप्रणीते दूतवाक्ये सन्ति कतिचन संलापा ये इमां
व्याख्यायन्ति। तथाहि-

क-दुर्योधनः > किं किं कंसभृत्यो दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः? स गोपालकः
तव पुरुषोत्तमः? बार्हद्रथापहतः विषयकीर्तिर्भोगस्तव
पुरुषोत्तमः? (दूतवाक्यम् पृ. १०)

ख-दुर्योधनः > श्रोतुं सखे! त्वमपि संजयकर्णकर्णौ।

नारीमृदूनि वचनानि युधिष्ठिरस्य ।। (दूतवाक्यम् पृ. १८)

ग-दुर्योधनः > भो दूत!

धर्मात्मजो वायुसुतश्च भीमो भ्रातार्जुनो मे त्रिदशेन्द्रसूनुः।

यमौ च तावश्चिसुतौ विनीतौ सर्वे सभृत्याः कुशलोपपन्नाः? (पृ. २४)

घ-दुर्योधनः > कथं कथं दायाद्वमिति?

वने पितृभ्यो मृगयाप्रसङ्गतः कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान्।

तदा प्रभृत्येव स दारनिस्पृहः परात्मजानां पितृतां कथं ब्रजेत्? (पृ. २६)

ङ-वासुदेवः > विचित्रवीर्यो विषयीं विपत्तिं क्षयेण यातः पुनरम्बिकायाम्।

व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष लभेत राज्यं जनकः कथं ते॥

(दूतवाक्यम् पृ. २८)

अत्र प्रथम संवादे युधिष्ठिरस्य क्षमागुणमधिकृत्य नारीमृदूनीति पदसहकारेण तिरस्क्रिया सम्पादिताऽस्ति। द्वितीये संवादे 'धर्मात्मज' इत्यादिभिः पदसहकारैः पाण्डवानां जनकत्वविषयमधिकृत्य कटाक्षं कृतमस्ति। तृतीये संवादे पाण्डोः सन्तानोत्पत्तिविषयकमसामर्थ्यमधिकृत्य दुर्योधनः पाण्डवानामनादरं करोति। तस्यैवमपमानकारकं वचनं श्रुत्वा वासुदेवोऽपि धृतराष्ट्रस्य जन्मसम्बन्धिनं दोषमुद्घाटयति। अनेन प्रकारेण श्रेष्ठपुरुषाणां दोषमुद्घाटयित्वा तेषु हीनदृष्टिप्रक्षेपः तिरस्क्रियामूलकानां संलापानामाधारो भवतीति निष्कर्षो जातः। अत्र 'नारीमृदूनी' - त्यादीनि पदानि वैशिष्ट्यकारकाणि सन्ति।

५-चिन्तामूलकाः संवादाः>

ऐश्वर्यभंशदारिद्र्यादिष्टद्रव्यापहारतः।

वितर्कात्मा भवेच्चिन्ता स्मृतेरन्या प्रतीयते। (भावप्रकाशनम् १/१२७)

वधू >हञ्जे! किं भणसि? अपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र इति? वरमिदानीं शरीरेण परिक्षतः न तु पुनश्चारित्रेण। साम्प्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यति- 'दरिद्रतया आर्यपुत्रेणैव ईदृशमकार्यमनुष्ठितम्'। (मृच्छ. ३/१८३)

अत्र वसन्तसेनाया आभरणहरणविषये चारुदत्तस्यापराधं प्रति तस्य भार्या (वध्विति) वितर्कयति। संलापेस्मिन् 'चारित्रेणे'ति पदं वैशिष्ट्यं दधाति। पुनश्च दरिद्रतयेति पदेन संलापोऽयं रमणीयतरो भवति।

६-आश्चर्यमूलकाः संवादाः>

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपीति अमरः। (१/७८/१९) विस्मयोऽद्भुतदर्पयो इति हैमः। अथात्र 'आश्चर्यमूलकास्संलापो' विमृश्यते-

दुष्यन्तः> (बालकस्य हस्तं दृष्ट्वा) कथं चक्रवर्त्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते?

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम्॥

अत्राश्रमवासिन अपि बालकस्य हस्ते चक्रवर्तिलक्षणं प्रेक्ष्य आश्चर्यान्वितो दुष्यन्तः संवादोऽयं भणति। अत्र 'कथमि'ति पदं विस्मये प्रयुक्तमस्ति। श्लोकस्य परार्द्धमत्र सकलसंलापे वैशिष्ट्यं दधाति।

७-आदेशात्मकाः संवादाः>

मारीचः>वत्स! कच्चिदभिनन्दितस्त्वया अस्माभिर्विधिवदनुष्ठितजात-

कर्मादिक्रियः पुत्र एष शाकुन्तलेयः? (शाकु.७/५६७)

अत्र सर्वदमनं पुत्ररूपेण स्वीकर्तुं मारीचो दुष्यन्तमादिशति। संलापेस्मिन् 'अभिनन्दितमि'ति पदं स्वीकृतमिति मूलाभिप्रायं मनोहारितया प्रस्तौति। पदेनानेन 'ममात्मजोऽयमिति मत्वा प्रसन्नतापूर्वकं, सगौरवञ्च त्वया स्वीकृतं न वेति ध्वनिर्निकसति। पदेनानेन राज्ञः सम्मानरक्षा तु भवत्येव शकुन्तलासर्वदमनयोरपि सम्मानरक्षा भवति। 'अस्माभिर्विधिवदनुष्ठितजातकर्मादिक्रियः' इत्यनेनातिपवित्रता द्योतयति। 'शाकुन्तलेयः' शकुन्तलागर्भसम्भूत इत्यर्थः।

रामः>वत्स ! कैकेयीमातः! राज्यं नाम मुहूर्त्तमपि नोपेक्षणीयम्। अलमति-

स्नेहेन।अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्त्ततां कुमारः। (प्रतिमा. ४/१२३)

अत्रादौ रामेण भरतंप्रति नीतिरुपदिष्टा। ततस्तेन सीताऽपि स्नेहप्रकाशना-द्वर्जिता। अन्ततस्तेन स्पष्टतया भरत आदिष्टः- 'अद्यैव प्रतिनिवर्त्ततामि' ति। संलापेऽस्मिन् 'अद्यैव' इति पदं यद्यपि किञ्चिद्भुक्षं प्रतिभाति किन्तु राजनातिदृष्ट्या तदावश्यकमित्यत्र वैशिष्ट्यम्।

८-नैराश्यमूलकाः संवादाः>

देवी >एषाऽहं देवतामिथुनं राहिणीमृगलांछनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रं प्रसादयामि। अद्यप्रभृति यास्त्रियमार्यपुत्रःप्रार्थयते या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया सह मया प्रीतिबन्धेन वर्त्तितव्यमिति।

(विक्रम.३/१२१)

अत्र पुरुरवस उर्वश्यामनुरागातिशयमाकलय्य निरुपाया हताशा च देवी

(पुरुषवसःपट्टमहिषी)उपरोक्तं भणति।संलापेऽस्मिन् सपत्न्या सहापि प्रीतिबन्धेच्छा- प्रकाशनं देव्या नैराश्यातिशयं द्योतयति।

१-प्रतिज्ञामूलकाः संवादाः>

यौगन्धरायणः>विजये!

यदि शत्रुबलग्रस्तो, राहुणा चन्द्रमा इव।

मोचयामि न राजानं, नास्मि यौगन्धरायणः॥ (प्रति.यौग.१/३८)

यौगन्धरायणः>उभयमिति। बाढम् । इयं द्वितीया प्रतिज्ञा-

सुभद्रामिव गाण्डीवी, नागः पद्मलतामिव।

यदि तां न हरेद्राजा, नास्मि यौगन्धरायणः॥ (प्रति.यौग.१/३८)

प्रतिज्ञामूलकेषु संलापेषु अहंभावः प्रधानतया तिष्ठति। यथा उपर्युक्तेन 'नास्मि यौगन्धरायणः'इत्यनेन श्लोकांशेन ध्वन्यते। प्रतिज्ञामूलकेषु संलापेषु भाविकर्तव्यकर्मणः स्पष्ट उल्लेखो भवति। यथा-'मोचयामि न राजानं' एवं 'यदि तां न हरेद्राजा' इति श्लोकांशद्वयेन स्पष्टीभवति। 'राहुणे'त्यादिना श्लोकांशेन प्रतिज्ञावाक्ये सौन्दर्यमागतम्। इदमेवात्र वैशिष्ट्यम्।

१०-प्रार्थनामूलकाः संवादाः>

वसुदेवः> शौरसेनीमातः! क्रियतां तपस्विन्या देवक्या वाक्यम्। दारिकाषु

स्त्रीणामधिकतरः स्नेहो भवति।

(बालचरितम् १/४४)

यद्यपि बलहीना एव जनाः स्वाभीष्टपूरयितुं बलवतो सम्मुखे प्रार्थयन्ति किन्तु कदाचिद्बलशालिपुरुषेणापि कृता प्रार्थना दृश्यते। उपर्युक्ते संलापे वसुदेवः कंसाद् दारिकायाः प्राणमुक्तिं याचते। 'शौरसेनीमात' इति सम्बोधनपदमादरातिशयं प्रकाशयति। 'तपस्विन्ये'ति पदं करुणामुत्पादयति यदाच 'दारिकाषु स्त्रीणामधिक-तरः स्नेहो भवती'ति वाक्यं वसुदेवस्य प्रार्थनावाक्ये प्रभाववृद्धिं करोति।

११-खेदप्रकाशकाः पश्चात्तापमूलकाश्च संलापाः>

शीर्षकेस्मिन् खेदानुभूतिः, खेदप्रकाशः, पश्चात्तापः, अनुनयः, क्षमाप्रार्थनाश्चेति

विविधाः विषयाः सम्मिलितास्सन्ति-

पद्मावती > अहो! आर्या खल्वियम्? आर्ये! सखीजनसमुदाचारेण

अजानन्त्याऽतिक्रान्तः समुदाचारः। तच्छीर्षेण प्रसादयामि।

(स्वप्न.६/२५८)

पद्मावती स्वतः कुमारिकावस्थात अद्यावधि यावत् वासवदत्तया सह सखीवद् व्यवहरत्। इदानीं सा(पद्मावती)वासवदत्तायाः रहस्यं ज्ञात्वा तस्याः पूज्यत्वञ्च विचार्य स्वस्याः पूर्वाचरितस्य कर्मणो दोषान् क्षमापयति। संलापेस्मिन् 'शीर्षेण' इति पदं प्रभाववैशिष्ट्यमाक्षिपति।

भरतः > हन्त! त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते। दिष्टयानपराद्धात्र भवती। अम्ब!

यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषिताऽत्र भवती तत्सर्वं मर्षयितव्यम्। अम्ब! अभिवादये।

अत्र दशरथात्मजो रामानुजो भरतः स्वमात्रा कैकेय्या सह क्षमापनं याचति। 'रामवनवासादयो विपत्तयो वस्तुतः पूर्वनिर्धारिताः, वशिष्ठादिभिर्ऋषिभिः अनुमोदिताश्चासन्' इति तथ्योऽस्य संवादस्य मूलाधारः 'त्रैलोक्यसाक्षिणः' इति विशेषणपदं वशिष्ठादीनामृषीणां प्रभावातिशयं निर्धारयति। 'भ्रातृस्नेहादि'ति पदं पूर्वोच्चारितानां कटुसंवादानां कारणं सूचयति। 'मर्षयितव्यम्' 'अभिवादये' चेति पदद्वयेन भरतस्य पश्चात्तापातिशयं प्रकटयति।

१२-धन्यवादप्रकाशकाः संवादाः >

चित्ररथः > पुरा नारायणेनेयमतिस्पृष्टा मरुत्वते। दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा सम्प्रति त्वया।

रम्भा > सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथिवीं पालयन्भवतु। (विक्रम.१/२५)

अत्र दैत्यहस्तादुर्वश्या विमोचनात् प्रहृष्टौ रम्भाचित्ररथौ राजानं पुरुरवसमभिनन्दतः। अत्र चित्ररथ उर्वश्याः पुनर्जन्म इव मन्यते यदाच राज्ञः प्रजारक्षणकौशलेन विमुग्धा रम्भा तस्मिन् सुदीर्घजीवनस्य पात्रत्वं विलोकयति।

यथा 'सर्वथे' ति पदेन स्पष्टमस्ति। अत एकस्यामेव परिस्थित्यां धन्यवादज्ञापनस्य स्वरूपद्वयमुपलभ्यते। अपरञ्चाप्युदाहरणमस्ति यथा-
अविमारकः > एवमेव त्वमपि प्रियशतानि शृणु। (अविमारकम् ३/८१)

विराटः > अर्जुन! गोग्रहणविजयशुल्कार्थं प्रतिगृह्यतामुत्तरा। (पञ्चरात्रम् २)

अत्र अविमारको धन्यवादस्थाने शुभकामनां प्रकाशयति यदाच विराटः धन्यवादस्वरूपं स्वकन्यां दातुमिच्छति। अत्र 'शुल्के'ति पदमनुचितं प्रतीयते। यद्यपि पुरा वरे अपेक्षितान् गुणान् निरूपयितुं 'शुल्के'ति शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। यथा रामायणे जनको(रामं प्रेक्ष्य विश्वामित्रेण) भणति 'वीर्यशुल्केति मे सीता' इत्यादि। किन्त्वत्र विराटवाक्ये पदमिदं(शुल्केति)वाङ्माधुर्यं गरिमानाशकञ्चास्ति। यतो हि उपकारः सर्वथा द्रव्य(प्रतिफल)निरपेक्षो भवति। अतोऽत्र संवादोऽयं पुरस्कारवाक्यमिव प्रतिभाति न तु धन्यवादं प्रकाशयति।

धन्यवादवाक्येषूपकर्तृरुपकारस्य यथाशक्तिः प्रशंसा कर्तव्या भवति। स्वस्यानृण्यप्रकाशनमपि धन्यवादज्ञापने एकं वैशिष्ट्यं धारयति। कदाचिच्छुभ-
कामनाप्रकाशनमपि धन्यवादवाक्ये ग्राह्यं भवितुं शक्नोति किन्तु प्रतीकारवाक्यं, पुरस्कारवाक्यं वा कथमपि धन्यवादस्थाने प्रयोजयितुमुचितं नास्ति।

१३-सम्मानप्रदर्शकाः संवादाः>

शकुन्तला > उचितमप्येतत्। अद्य बहुमन्तव्यम्। यतो दुर्लभं तावत् पुनर्मे

प्रियसखीमण्डनं भविष्यति।

(शाकु. ४/२६५)

अत्र 'बहुमन्तव्यमि'ति पदं वैशिष्ट्यकारकमस्ति। अत्र शकुन्तला पतिगृहगमनात्पूर्वं सखीभ्यां कृतं मण्डनादिकं प्रशंसति। 'दुर्लभमि'ति पदमत्र सम्मानविवर्द्धकमस्ति।

१४-विनयमूलकाः संवादाः>

क-भीष्मः> (द्रोणं प्रति) मा मा भवानेवम्। बहुभिः कारणैरपकृष्टोऽहं भवतः।

कुतः- अहं हि मात्राजनितो भवान् स्वयं,

ममायुधंवृत्तिरपह्वस्तव ।

द्विजो भवान् क्षत्रियवंशजा वयम्,

गुरुर्भवान् शिष्यमहत्तरा वयम्॥ (पञ्चरात्रम् १/२०)

ख-अर्जुनः>इष्टमन्तःपुरं सर्वं, मातृवत्पूजितं मया।

उत्तरैषा त्वया दत्ता पुत्रार्थे प्रतिगृह्यते॥ (पञ्चरात्रम् २/१०८)

अत्र परशुरामशिष्यस्य वीरशिरोमणेरपि भीष्मस्य द्रोणंप्रति एवं संलापः,
अर्जुनस्य विराटं प्रत्युत्तरञ्च विनयसूचकौ स्तः। संवादेस्मिन् 'द्विजो भवान्',
'गुरुर्भवान्', 'मातृवत्', 'पुत्रार्थे' च पदानि वैशिष्ट्यकारकाणि सन्ति।

१५-ताडनामूलका निषेधमूलकाश्च संवादाः>

सीता >उन्मत्तिके! एवं दोषो वर्द्धते। गच्छ, निर्यातय, निर्यातय। प्रतिमा.१-१२

अत्र सीता उन्मत्तिकाया वल्कलवस्त्रस्य चौर्येच्छां विनिन्दति। अत्र
'एवं दोषो वर्द्धते' इति वाक्यांशो निषेधं प्रकटयति। यदा च 'निर्यातय' इति
पदस्य द्विरुक्त्या ताडनमिति स्पष्टीभवति।

१६-सन्देशमूलकाः संवादाः>

रावणः >अभिधीयतां मद्वचनात् स मानुषः-

अभिभूतो मया राम! दारापहरणादसि।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा, दीयतां मे रणो महान्।।

(अभिषेकनाटकम् ३/६१)

अत्र रावणो हनुमद् द्वारा रामसकाशं सन्देशं प्रेषयति। 'विना युद्धेन
सीता न दास्यामी' ति तस्याशयः। संवादेस्मिन् 'मानुषः', 'दीयतां मे रणो
महानि' ति संवादांशौ वैशिष्ट्यकारकौ स्तः।

१७-याचनामूलकाः संवादाः>

द्रोणः >हन्त ! लब्धो मे हृदयविश्वासः। पुत्र ! श्रूयताम्-

येषां गतिः क्वापि निराश्रयाणां संवत्सरैर्द्वादशभिर्न दृष्टा।
त्वं पाण्डवानां कुरु संविभागमेषा च भिक्षा मम दक्षिणा च॥

(पञ्चरात्रम् १/२८)

याचने विनयातिशयमावश्यकं भवति। यथा अत्र द्रोणवाक्ये 'भिक्षा'
इति पदेन स्पष्टीभवति। इदमेवात्र पदं संवादेस्मिन् वैशिष्ट्यं दधाति।

१८-भयमूलकाः संवादाः>

तारा >प्रसीदतु, प्रसीदतु महाराज! अल्पेन कारणेन नागमिष्यति सुग्रीवः।
तदमात्यवर्गेण सह संमन्त्र्य गन्तव्यम् ।

अत्र सुग्रीवस्याक्रमणमूले अवश्यमस्ति कश्चिच्छक्तिविशेष इत्याकल्प्य
भयग्रस्ता तारा एवं भणति। संवादेस्मिन् 'अल्पेन कारणेने'ति पदं वैशिष्ट्यकारकम्।

१९-शापमूलकाः संवादाः>

दुर्वासा:>आः! कथमतिथिं मां परिभवसि?

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा, तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम्।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव॥

(शाकु.४/२३९)

शापवाक्यमपि अपराधानुकूलमेव शोभते। अत्रातिथिसत्क्रियायां
शिथिलायाः शकुन्तलायाः कृते दुर्वाससः शापवाक्यमिदं सर्वथा सङ्गतमस्ति।

२०-चाटुसंवादाः>

विदूषकः>ननु भवानेव मे अग्रतो वर्तते।(शाकु.२/१०४)

विदूषकः>तत्रभवती वासवदत्ता मे बहुमता। अयं चापरो महान् गुणः

स्निग्धेन भोजनेन मां प्रत्युद्गच्छति वासवदत्ता कुत्र नु खलु

गत आर्य वसन्तक इति।

(स्वप्न.४/१४५)

कञ्चुकी >महासेनं वर्जयित्वा न हीदानीमेते गुणाः क्वचिदेकस्था दृश्यन्ते।

(प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् २/५०)

श्रेष्ठपुरुषाणामनुग्रहप्राप्त्यर्थं नागरकाः प्रायस्तेषां दुःखेषु आत्मनः शोकं सुखेषु च हर्षं प्रकाशयन्ति। इदमेव शोकहर्षप्रकाशनं यदाऽतिरेकं धारयति तदा तच्चाटुत्वमिति नाम्नाभिधीयते। अत्र 'क' संवादे विदूषकेण दुष्यन्तस्यानावश्यकं प्रशंसा कृताऽस्ति। 'ख' संवादे विदूषक उदयनस्य वासवदत्ताविषयकमनुरागं

प्रेक्ष्य आत्मनोऽपि वासवदत्तायां बहुमानं ख्यापयति। स उदयनादग्रतो गत्वा स्पष्टतया वासवदत्ताया गुणसंकीर्तनं करोति। इदमेव तस्य चाटुत्वं व्यञ्जयति। 'ग' संवादे काञ्चुकीयः कस्मिंश्चिदपि स्वस्य स्वामितोऽधिकगुणान् प्रेक्षितुं न इच्छतीति तस्य चाटुत्वं प्रकाशयति। अत्र 'भवानेव', 'चापरो महान् गुणः', 'प्रत्युद्गच्छति', 'वर्जयित्वा' इत्यादीनि पदानि चाटुव्यञ्जकानि सन्ति।

२१-आत्मालोचनमूलकाः संवादाः>

शर्विलकः>(सन्धिच्छेदकः)धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम्।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च॥ (मृच्छ.३/१७१)

कदाचित् कार्यस्य गर्हितत्वं दुष्करत्वं वा तत्कर्तारमपि आत्मानं विनिन्दतुमुत्प्रेरयति। यथा मृच्छकटिके शर्विलकश्चारुदत्तस्य गृहच्छेदनावसरे आत्मानं विनिन्दति-'धिगिति'। अत्र संवादेस्मिन् 'निन्दामि च करोमि चे' ति श्लोकांशः प्रभाववर्द्धकोऽस्ति।

२२-व्याजमूलकाः संवादाः>

आत्मनो रहस्यं गोपयितुं नागरिकैर्भणितानि वाक्यानि शीर्षकेस्मिन्ननुशील्यन्ते-
क-वासवदत्ता>उपरता तस्य भार्या, तन्निष्प्रयोजनमिति।(स्वप्न. ३/९३)

ख-वासवदत्ता>यद्यल्पः स्नेहः सा स्वजनं न परिहरिष्यति।(स्वप्न. ४/११३)

ग-वासवदत्ता>हला! किं दृष्टो जामाता? कीदृशो जामाता? हला! भण

भण किं दर्शनीयः?

(स्वप्न.३/८८-८९)

अत्र सपत्नीमर्दननामऔषध्याः गुम्फनात् पद्मावतीसपत्नीभविष्यन्त्या

ममैव मर्दनं भविष्यतीति विचिन्त्य वासवदत्ताऽऽत्मरहस्यनिगूहनार्थमुपरोक्तं 'क' संवादं भणति- 'उपरते' ति। 'ख' संवादे च सा स्वस्या उदयनगतस्य प्रीतिराधिक्यस्य गोपनार्थं भणति- 'यद्यल्पः स्नेह' इत्यादिः। 'ग' संवादे उदयनस्य स्वास्थ्यादिविषये जिज्ञासावती वासवदत्ता 'जामाते'ति पदसहकारेण आत्मन औत्सुक्यस्य रहस्यं निगूहति।

२३-कूटसंवादाः>

बकुलावलिका>मा तावद् भर्ता प्रविशतु। इह कुटिलगतिः सर्प इव दृश्यते। विदूषकः> अहो! अनर्थः संपतितः। बन्धनभ्रष्टो गृहकपोतो विडालिकाया

आलोके पतितः।

(मालविका.४/१८४,४/१८८)

अत्र 'कुटिलगतिः सर्पः' तथाच 'विडालिकाया' इति पदद्वयेन इरावतीति नामधेयाया अग्निमित्रभार्याया बोधो भवति। अत्र विदूषकवाक्यस्था लोकोक्तिः वैशिष्ट्यं दधाति।

२४-वीररसात्मकाः संवादाः>

उत्साहवर्द्धनो वीरः। उत्साहेन वर्द्धते। उत्साहं वर्द्धयति वा। इत्यमरकोशे (१/१७-१८)।

क-राम >हा जानकि! त्वमधुनासि कथं भवित्री,

धिगदैवतं तव सुदारुण एष पाकः।

आः पाप राक्षस ! कुलाधम संहतोऽसि,

हे वत्स ! लक्ष्मण ! धनुर्धनुरेष कालः॥ (प्रसन्नराघवम्-६/९९)

ख-बाली >सुग्रीव ! तिष्ठ तिष्ठ,

इन्द्रो वा शरणं तेऽस्तु प्रभुर्वा मधुसूदनः।

मच्चक्षुष्यथमासाद्य, सजीवो नैव यास्यसि।। (अभिषेक. ९/१०)

अत्र 'धनुर्धनुरेष कालः', 'सजीवो नैव यास्यसी'ति वाक्यांशौ वीररस-

विवर्द्धकौ स्तः।

२५-विषादमूलकाः संवादाः >

कार्या निस्तारणाद् दैवात् व्यापत्तेराजदोषतः।
चौर्यादिग्रहणाद्विघ्नाद्विषादो नाम जायते॥

(भावप्रकाशनम् १/१४६)

दुर्योधनः > भोः कष्टम् ।

हृदयप्रीतिजननो यो मे नेत्रोत्सवः स्वयम्,
सोऽयं कालविपर्यासाच्चन्द्रो वह्निवमागतः।
त्यक्त्वा परिचितं पुत्र यत्र तत्र त्वयास्यताम्,

अद्य प्रभृति नास्तीदं पूर्वभुक्तं तवासनम् ॥ (उरुभङ्गम् पृ. ३९)

युद्धभूमौ उरुभङ्गादाहतो दुर्योधन अत्र 'दुर्जय' इति नामधेयमात्मानं
पुत्रं निजक्रोडे स्थातुं वारयति। स दुर्जयस्यात्मनः पुत्रस्य प्रश्नं समादधाति।
अत्र 'चन्द्रो वह्निवमागतः' इति वाक्यांशस्तथाच 'अद्य प्रभृती' त्यादिः संवादोत्तराद्धौ
विषादसूचकौ स्तः।

---o---

उपसंहारः

एभिर्विश्लेषणविशेषैरिदं निष्क्रियते यत् संलापविषयकं कौशलं विवक्षितप्रकाशनं चारुतरं करोति। बहूनां कवीनां संलापविषयकं वाङ्मयं पुण्यं परीक्ष्य कानिचित् सूत्रात्मकानि तत्त्वानि इह कल्पयितुं शक्यानि। तेषामिह भावांशविशेषः प्रस्तूयते-

प्रणयसंवादाः > विषयेऽस्मिन् कविभिः प्रयुक्तान्याधारभूतानि सूत्राण्यधोलिखितेषु वर्गेषु विभाजनीयानि सन्ति -

क-प्रणयिनं प्रथमदृष्ट्या प्रेक्ष्य प्रेयस्या हृदि समुद्भूतस्यानुरागस्यानन्दस्य वा प्रकाशनार्थं कविभिः प्रयुक्तानि सूत्राणि-इमान्यधोलिखितानि सन्ति तद्यथा-

१-प्रियमुखदर्शनकारिकाया दुरवस्थायाश्चापि प्रशंसाकार्या।

२-लोकलज्जां संस्मृत्य प्रियतमस्य व्याजपूर्वकं प्रशंसाकार्या।

३-प्रियमुखस्य पुनःपुनर्दर्शनार्थं व्याजसंरचना।

४-प्रथमबारोद्भूतमनुरागं प्रत्याश्चर्यानुभूतिः।

५-प्रियावियोगे कष्टानुभूतिः।

ख-प्रेयसीं प्रथमदृष्ट्या प्रेक्ष्य प्रियतमहृदि समुत्पन्नस्यानन्दस्यानुरागस्य वा प्रकाशनार्थं कविभिर्गृहीतानि सूत्राणि > इमान्यधोलिखितानि सन्ति-

१-प्रियादर्शनकारिकायाः स्पर्शकारिण्या वा दुरवस्थायाश्चापि प्रशंसाकार्या।

२-प्रियतमायाः सौन्दर्यस्य प्रशंसाकार्या।

३-प्रेयस्याः सुलभत्वस्य दुर्लभत्वस्य वा चिन्तनम्।

४-सुलभत्वं विचार्य हर्षाभिव्यक्तिः, दुर्लभत्वं विचार्य च कामनिन्दा।

५-प्रेयस्यामनुरक्तस्य चित्तस्य निवर्तनमशक्यमिति चिन्ताप्रकाशनम्।

ग-प्रथमदर्शनेनाङ्कुरितस्य प्रणयस्यवृद्धिप्रदर्शनार्थं कविभिर्यान्याधारभूतानि सूत्राणि प्रयुक्तानि, तान्यधोलिखितेषूपवर्गेषु विभाजनीयानि सन्ति >

१-अङ्कुरितस्य प्रणयस्य प्रियतमहृदये विकासः-

अ-आत्मीयजनसमक्षे प्रेयस्याः सौन्दर्यवर्णनपूर्वकं निजानुरागस्य प्रकाशनम्।

ब-प्रेयस्याः सत्पात्रत्वमात्मनोहृदयशुद्धिरित्यादिभिस्तर्कैः स्वस्य प्रेयसीगतस्या-
नुरागस्यौचित्यसिद्धिः।

स-वार्त्तालापेष्वनुरागस्य प्राबल्यव्यञ्जकानां संलापानां बाहुल्यम्।

द-प्रेयस्याः साहचर्यप्राप्त्यर्थमुपायान्वेषणम्।

२-अङ्कुरितस्य प्रणयस्य कुमारिकाणां कन्यानां हृदये विकासः -

अ-अङ्कुरितस्यानुरागस्य यथाशक्ति निगूहनं तत्पश्चात् क्रमशः प्रकाशनम्।

ब-सर्वत्र प्रियतमस्यैव दर्शनम्।

३-अङ्कुरितस्यानुरागस्य विवाहितानां स्त्रीणां हृदये विकासः -

अ-निजगुणसमृद्धिभिर्भर्तारं प्रसादयितुं प्रयासः करणम्।

ब-भर्तृवियोगादुत्कण्ठानुभूतिः।

स-वियुक्तस्य भर्तुः स्वास्थ्यादिविषये चिन्ताप्रकाशनम्।

द-वियुक्तस्य भर्तुः समाचारं प्रति औत्सुक्यम्।

य-भर्तुः पक्षग्रहणम्।

र-एका विवाहिता भर्तुः सेवायां सदैव तत्परा तिष्ठति।

४-अङ्कुरितस्यानुरागस्य वाराङ्गनानां हृदि विकासः -

अ-प्रियतमसकाशे दूतीसम्प्रेषणम्।

ब-अभिसारिकावेषं धृत्वास्वयमेव प्रियतमसकाशे गमनम्।

स-प्रियतमस्य सौन्दर्यप्रशंसा।

द-स्वस्यानुरागस्य निर्भीकतया निर्लज्जापूर्वकं वा प्रकाशनम्।

घ-प्रेमपत्रादिलेखनम्-

अस्माकं नाटककर्तृभिः प्रेमपत्रादिलेखने वक्तव्यसमुत्कर्षकाणि यानि तत्त्वानि प्रयुक्तानि तान्यधोलिखितानि सन्ति-

१-आत्मनः प्रणयस्य मदनतापजनिताया दुरवस्थायाश्च निवेदनम्।

२-परपक्षस्य तूष्णीत्व उपेक्षाव्यवहारस्यारोपः।

३-आत्मनोऽभिलाषं पूरयितुमामन्त्रणम्।

४-परपक्षस्य चित्तान्वेषणार्थं प्रयासः।

५-कुत्रचिदात्मसमर्पणं किन्त्वधैर्यादिदोषरहिता वाक्यसंरचना।

ङ-रागवर्द्धकाः संलापाः>

अत्र नाटककर्तृभिः कुत्रचिद्रूपमधिकृतं, कुत्रचिच्छारीरिकं सौष्ठवमधिगृहीतं, कुत्रचिच्च वंश-शील-कार्यव्यवहारादिकञ्चाप्यधिगृहीतमस्ति। तैः कुत्रचिद्विवाह-सम्बन्धिभिर्वाक्तालापैः, कुत्रचित् समुदाचारवचनैश्चापि रागानुरागवर्द्धकास्संलापाः संरचिताः। तैः कुत्रचिद्विलासवत्यां नायिकायां स्वस्यानुरागातिशयं प्रकाश्य रागोवर्द्धितः। अस्मिन्नध्याये प्रकीर्णसंलापा ध्यातव्यास्सन्ति।

च-प्रत्यक्षसंलापाः>

प्रणयियुगलमध्ये प्रत्यक्षवार्तालापा महत्त्वातिशयं धारयन्ति। एते भाविसम्बन्धं संस्थापने, विसंभ्रुलने वा प्रधानभूमिकां निर्वहन्ति। प्रणयियुगलमध्ये परस्परसंलापे(प्रत्यक्षसंलापे)यानि संलापचातुर्याण्यस्माकं नाटककर्तृभिः प्रयुक्तानि तान्यधोलिखितानि सन्ति-

१-प्रेयस्या वक्तव्यस्याचारस्य त्रुटेश्च वाऽऽत्मलाभार्थं(तस्याः सामीप्यस्पर्शा-लिङ्गनादि प्राप्त्यर्थं)विनियोजनम् ।

२-प्रियासंसर्गप्राप्त्यर्थं तस्याः सेवाकार्येऽपि गौरवप्रदर्शनम् ।

३-यथाशक्तिर्यथास्थितिर्नानाप्रकारैः संलापैः प्रियातुष्टिप्रयासः।

४-प्रियसङ्गमनबेलायां प्रेयसीभिर्लज्जाहर्षयोर्मध्ये द्वैधीभावप्रकाशनम् ।

५-प्रियतमपुरुषैः प्रेयसीनां हृदये विश्वासहर्षादिकानां भावानां सङ्गमनेच्छायाश्च विवर्द्धनम्।

६-दाक्षिण्यनिर्वाहः।

छ-प्रणयार्थं विवाहार्थं वा प्रस्तावः, तस्य स्वीकृतिरस्वीकृतिश्च >

अत्र प्रस्ताववाक्येषु वाङ्माधुर्यमनातुरत्वं, नम्रत्वं शिष्टाचारमनुराग-
प्रदर्शनमित्यादीनि महत्त्वपूर्णानि तत्त्वानि मयाऽन्वेषितानि। अत्र प्रगल्भत्व
कुलटात्वव्यञ्जकानि वाक्यानि परिहार्याणि भवन्ति। कन्यापक्षतः प्रस्ताववाक्ये
कन्यायाः सुखादिकं काम्यं भवति यदाच पुरुषपक्षतः प्रस्ताववाक्ये कन्यायाः
सुखपूर्णस्य भविष्यकालस्याश्वासनं भवति। इदमेवाश्वासनं स्त्रीपक्षतः
प्राप्तप्रस्तावोपरि स्वीकृतिवाक्येऽपि दातव्यं भवति। विवाहप्रस्तावः
शुभकामनापूर्वकं कर्तव्यं भवति। यथा-‘विवाहोऽयं मह्यं श्रेयस्करोऽस्तीति’
वाक्यं विवाहस्वीकृतिवाक्यानां प्राणो भवति। प्रणयप्रस्तावोपरि अस्वीकृतिः
प्रायः प्रस्तावकस्यानर्हत्वमेव लक्ष्यीकृत्य संरचिता भवति।

ज-विप्रलम्भ-संवादाः>

अत्र वियुक्ताः प्रायोऽतीतकालिकं संयोगसमयं स्मरन्ति। वियोगकारणं
वियोगकर्तारश्च उपालम्भन्ति। उन्मत्तावस्थांगतास्ते इतस्ततः प्रियतमामेव
विलोकयन्ति। अस्माकं महाकविभिर्वियोगावस्थायां वियुक्तानां वियोगजनितस्य
दुःखस्य पराकाष्ठाव्यञ्जनार्थं सूत्रमेकं निर्दिष्टं यत्-

‘वियुक्तानां रात्रौ निद्रालोपो भवति, दिवसे च निरंतरमश्रुपातो भवति।
आभ्यां कारणाभ्यां ते वियुक्ताः स्वप्नदर्शनाच्चित्रदर्शनादपि वंचिता भवन्ति।
यस्मात्तेषां वियोगदुःखं कथमपि न्यूनत्वं न गच्छतीति।

वियुक्ताः प्रायो रजन्याः, वसन्तस्य, अथवा कामविवर्द्धकानां सर्वेषा-

मेवाश्रयाणामुपालम्भनं कुर्वन्ति। ते येन-केन प्रकारेण सम्मेलनमाकांक्षन्ति।
ते कुत्रचिद्रोषोऽपि प्रकाशयन्ति। यथा प्रसन्नराघवे रामोक्तिरियं सिद्ध्यति-
रामः> हा जानकि! त्वमधुनासि कथं भवित्री,

धिगदैवतं तव सुदारुण एष पाकः।

आः पाप राक्षस! कुलाधम संहतोऽसि,

हे वत्सलक्ष्मण! धनुर्धनुरेष कालः॥

(प्रसन्नराघवम्-६/९१)

सुहृत्संवादाः>अध्यायेऽस्मिन् मया निष्कर्षोऽयं सम्प्राप्तो यत् सुहृदः स्वयमेव
मित्रहिते रतास्तिष्ठन्ति। अतस्तेषामन्तःकरणेषु स्वाभीष्टनिवेशनमेव कार्यसिद्धौ
पर्याप्तं भवति। स्पष्टादेशवाक्यमत्रानावश्यकं भवति। स्पष्टादेशवाक्येन दासवद्
व्यवहारः प्रकटयति। यत् तु तेषां सुहृदां कोमलचित्तेषु क्षुररेखेव कष्टमुत्पादयति,
येन मित्रहानेः सम्भावना वर्द्धते। यथाऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्के दुष्यन्तेन
विदूषकं प्रति भणितमस्ति-

दुष्यन्तः>(विचिन्त्य) सखे माधव्य! त्वमपि अम्बाभिः पुत्र इव गृहीतः। स

भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रतामस्माकमावेद्य

तत्रभवतीनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति।^१ (शाकुन्तलम्-२/१३३)

मित्राणि वाक्प्रसूतानि भवन्ति। अतस्तेषां सुमधुरैः स्निग्धैश्च वाक्यै-
स्तोषणमावश्यकं भवति। अपि च विश्वास एव मैत्र्या मूलाधारो भवति। अतः
सुहृद्भिः संलापकाले विश्वासध्वंशकं वाक्यं न कदापि वक्तव्यं भवति। मित्राणां
मैत्रीभावस्य सर्वदा सत्कारो विधेयो भवति। अभीष्टसिद्धौ मित्राय श्रेयो दातव्यो
भवति।^२ वस्त्राभूषणधारणे, शयनकाले च मित्रस्य साहाय्यग्रहणेन सौहार्दवृद्धि-

१-विशेषविवरणमस्य ग्रन्थस्य सुहृत्संलापानामध्याये द्रष्टव्यम्।

२-दुष्यन्तः>सुहृत्संपादितत्वात् साधुतरफलो मे मनोरथः।(शाकुन्तलम्-७/५५२)

३-द्रष्टव्यम् > शाकु.१/३५, विक्रमोर्वशीये ३/१०७, स्वप्ननाटके च ५/१७७।

भवति।^३ इमान्येव सूत्राणि सुहृत्संवादानां मूलाधाराणि सन्ति।

स्नेहवात्सल्यात्मकाः संवादाः>

मनसो यद् द्रवाद्वैतं विषयेषु ममत्वता।

भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते।

स्नेहः स्वभावजो यावद् द्रव्यभावी भविष्यति।^१

स्नेहवात्सल्ययोः प्रकाशयितुं मधुरावाणी, प्रसादगुणसंयुताः शब्दाः, नातिश्लिष्टा सरला च भाषेति त्रीणि आधारभूतानि सूत्राणि सन्ति। पुनश्च वक्तुः निष्कामभावनापूरितं हृदयं तस्य व्यक्तिगतगुणाश्चापि (औदार्यादि) स्नेहवात्सल्यात्मकानां संलापानां प्रभाववृद्धिं कुरुतः। यथा—‘अविमारके’ कुन्तिभोजस्य कुरङ्गी-विषये दुश्चिन्ता^२, प्रतिमानाटके दशरथस्य सीताविषये निर्देशश्च द्रष्टव्यौ स्तः।^३ स्निग्धानामरिषु अरिभावः^४, स्निग्धोपरि कस्यचिदपरिचितस्य स्नेहं श्रुत्वा (प्रेक्ष्य वा) रोषाभिव्यक्तिरपि^५ प्रकारान्तरेण स्नेहमेव सूचयति। स्निग्धानामालिङ्गनं, तेभ्य आश्वासनदानं, तेषां कल्याणकामना च इत्यादीन्यपि स्नेहस्य परिचायकानि भवन्ति।^६

१-भावप्रकाशनम् (४/१८-२०-२१)

२-कुन्तिभोजः> ‘...सत्सु हेतु सहस्रेषु कुरङ्गां शङ्कते मतिः’ (अवि.१/७)

३-दशरथः> रामोवैदेहीलक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली।

बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति।

४-केशवदासः> हं भो! राक्षसापसद! किमहमब्राह्मणः? (म.व्या.पृ.१२)

५-शकुन्तला >..तत् क एष कृतरक्षामङ्गलं मे दारकं गात्रसंसर्गेण दूषयति? (शाकु.७/५४३)

६-विशेषविवरणमस्य ग्रन्थस्य स्नेहवात्सल्यात्मकानां संलापानामध्याये द्रष्टव्यम् ।

७-आंग्लभाषायाः सपोर्ट (Support) इति शब्दोऽत्र उपयुक्तो भवितुमर्हति।

सुभाषितसंयुक्ताः संवादाः>

सुभाषितसंयुक्ताः संलापाः श्रोतृजनमनसि प्रभाववैशिष्ट्यमाक्षिपन्ति। सुभाषितसहकारेण कथ्यस्याभिप्रायः समर्थनं^१ लभते तथाच कटुसत्यमपि वक्तव्यं निर्दोषत्वमधिगच्छति। अप्रस्तुतमुखेन प्रस्तुतस्याभिव्यक्तेरयमेकः सशक्त उपायो वर्तते। कर्तव्याकर्तव्यस्य निश्चयार्थं,^२ निषेधार्थं,^३ सम्मतिप्रदानार्थं,^४ आश्वासनार्थं,^५ ताडनार्थं^६ किमधिकमात्मतुष्टयेऽपि^७ सुभाषितानां प्रयोगः प्रभावा-स्पदो भवति। संस्कृतनाटकस्थानां सुभाषितानां संग्रहः, प्रयोगविधिः, प्रभावश्च नागरकेभ्यः कथं लाभदायको भवितुमर्हतीति ग्रन्थस्यास्य सुभाषितसंयुक्तानां संलापानामध्याये विस्तरेण वर्णितमस्ति।

हास्यसंवादाः> अप्रस्तुतमुखेन प्रस्तुतस्याभिव्यक्तेः सुभाषितमिव परिहासोप्येकः सक्षम उपायो वर्तते। हास्यसंलापार्थं (वाक्यसंरचनायां) प्रत्युत्पन्नमतेरावश्यकता^८

१-कांचुकीयः>...अथवा कुतो विश्रामो लोकपालानाम्? शाकु. ५/३१३।

२-वसन्तसेना> गुणः खलु अनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः। मृच्छ. १/५२।

३-उदयनः> साक्षिमन्यासो निर्यातयितव्यः। स्वप्न. ६/२५।

४-कांचुकीयः> कः कं शक्तो रक्षितुं मृत्युकाले, रज्जुच्छेदे के घटं धारयन्ति? स्वप्न. ६/२३४।

५-शार्ङ्गवः> उपयन्तुहि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी। शाकु. ५/३७२।

६-चारुदत्तः> दारिद्र्याद् हियमति...निधनता सर्वापदामास्पदम्। मृच्छ. १/३०।

७-दुष्यन्तः> सखे! माधव्य! अनाप्तचक्षुःफलोऽसि...।

विदूषकः> ननु भवानेव मे अग्रतो वर्तते। (शाकु. १०४)

८-विदूषकः> कृतं भवता साम्प्रतं निर्मक्षिकम्। (शाकु. २/१०३)

९-विदूषकः>...तत् वाचामात्रेण जाप्यसे। (शाकु. २/८९-९१)

१०-विदूषकः> भो! यथा पिण्डीखजूरैरुद्वेजितस्य तिण्णितड्यां श्रद्धा भवति। (शाकु. २/१०८)

११-विदूषकः> किं तत्र भवत्युर्वशी अहमिव विरूपतयाऽद्वितीया रूपेण? (विक्रम. २/४५)

१२-विदूषकः> तेन हि लघु लघु गच्छतु भवान्... इंगुदीतैलचिक्वणशीर्षस्यहस्ते

निपतिष्यति। (शाकु. २/११३)

भवति। कुत्रचिदतिशयोक्तिसहकारेणापि हास्यसंलापा निर्मिताः प्रयुक्ताश्च दृश्यन्ते।^{१४} परिहास उपदेशस्यापि एकं प्रभावशालिसाधनं भवति यथा- राजानं राजकर्मणि नियोजयितुं,^{१५} दुष्प्राप्याद्विरतकरणार्थं,^{१६} कामशमनार्थं,^{१७} परदोषप्रकाशनार्थं-परिमार्जनार्थं वा।^{१८} हास्यसृष्टिलोकोक्ति-प्रयोगेणापि सम्भवाऽस्ति।^{१९} आत्मन उपहासं कृत्वा मूढतापूर्णाचारैरपि हास्यरचना सम्भवति।^{२०} निष्कर्षतः परिहासश्चित्तप्रसादनस्य एका सशक्ता विधा वर्तते किन्त्वियमतीवकठिनाप्यस्ति। प्रथमतः परिहासकर्मणि परिहासकर्तुः समुचितोऽधिकारोऽपेक्षितो भवति। अनधिकारिणा कृतः परिहास अपमानकारको भवति। परिहासकर्मणि साहित्यव्याकरणादेर्व्यापकं परिज्ञानं, प्रत्युत्पन्नमतिश्च विशेष सहायकौ भवतः। साहित्यव्याकरणादिभिः संस्कृताः सज्जिताश्च हास्यसंलापा न केवलं वक्तुः सुरुचिं प्रकाशयन्त्यपितु ते श्रोतॄणामपि मनस्सु सौन्दर्यं विकीर्णयन्ति। पुनश्च उत्कृष्टानां हास्यसंलापानामिदमेव मानदण्डमस्तीति यत् परिहाससंलापं श्रुत्वा तस्य परिहाससंलापस्य लक्ष्यपुरुषोऽपि हसेत् न तु क्रुद्धयेत् ।

आशीर्वादात्मकाः संवादाः> आशीर्वादिषु प्रायः आशीर्वादगृहीतुः सौख्यकामना तिष्ठति। आशीर्वादगृहीतुः पात्रत्वं विचार्याशीर्वाददानकालमवसरं वा प्रेक्ष्य स्वस्य यथासामर्थ्यं तदनुसारं दत्ता आशीर्वादा एव शोभन्ते। इमान्येवात्र सूत्राणि विचारितानि सन्ति।

अतिथिसत्कारविषयकाः संवादाः> अतिथिसत्कारक्रियायां वक्तव्यानां संलापानां मूलतत्त्वान्यग्रलिखितानि सन्ति-

>कृ. अ. पृ. द्र.

१-विदूषकः> भोः त्रिशंकुरिव अन्तरा तिष्ठ। (शाकु.२/१३१)

२-विदूषकः> भो वयस्य! तिष्ठ तावत्। अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पवाणं नाशयामि। (शाकु.६/४२०)

अतिथिपक्षः	आतिथेयपक्षः
१-आतिथेयस्य यथोचितमभिवादनं कुर्यात्।	१-अतिथेर्यथोचितमभिवादनं कुर्यात्।
२-प्रणामालिङ्गनादिना स्वस्य हर्षं प्रकाशयेत्।	२-उत्थानादिना हर्षमूलकैः कार्यैरर्घ्यादि-भिश्च स्वस्य हर्षं प्रकाशयेत्।
३-आतिथेयस्य दर्शनात् संसर्गाद्वा स्वस्य यात्रासाफल्यं भाग्योदयञ्च प्रकाशयेत्।	३-अतिथेर्दर्शनादागमनाद्वा स्वस्य भाग्योदयं प्रकाशयेत्।
४-स्वस्य यात्राविषयकं कुशलाकुशलं निवेद्यातिथेयस्य गृहस्वास्थ्यदि विषयकं कुशलप्रश्नं पृच्छेत्(यथा तयोर्मध्ये सम्बन्धो भवेत्।)	४-अतिथेः शारीरिकं गृहविषयकं यात्राविषयकमपि कुशलप्रश्नं पृच्छेत् (यथा तयोर्मध्ये सम्बन्धो भवेत्।)
५-सम्मेलनस्यावसरानुकूलं समसामयिकमपि कुशलप्रश्नं कुर्यात्।	५-सम्मेलनस्यावसरानुकूलं, समसामयिकं कुशलप्रश्नं कुर्यात्।
६-आतिथेयस्य कुशलप्रश्नानामुत्तरं दद्यात्।	६-अयमपि तथैवाचरतु।
७-आतिथेयेन पृष्टोऽतिथिः स्वस्यागमन-प्रयोजनं सविनयेन निवेदयतु तथाच तत्प्रयोजनं पूरयितुमातिथेयः सर्वथा समर्थोऽस्तीति स्वस्य विश्वासं प्रकाशयतु। एतदर्थं स आतिथेयस्यो-त्साहं वर्द्धयत्वथवा यथास्थिति प्रार्थनामपि करोतु।	७-आतिथेयोऽतिथेर्कीदृशी सेवाकर्तुं समर्थोऽस्तीति संलपनतिथेरागमन-प्रयोजनं पृच्छेत् ।
८-स्वस्यागमनप्रयोजनं पूरयितुमातिथेय-स्याश्वासनं श्रुत्वा तस्मै धन्यवादं शुभकामनामप्यर्पयतु।	८-अतिथेरागमनप्रयोजनं पूरयितुं यथाशक्तिः सहायतां कर्तुं आश्वासनमर्पयतु।
९-पूर्णमनोरथोऽतिथिरातिथेयस्य धन्यवादं कुर्यात्।	९-अतिथेः सौभाग्यादेव अतिथिमनोरथं सम्पादितमिति स्वस्य विनयं

<p>१०-आतिथेयेन सह व्यतीतान् क्षणान् प्रशंसतु। विसर्जनाद् दुःखातिशयमनुभवामीति स्वस्य खेदं प्रकाशयतु।</p> <p>११-आतिथेयकृतं सत्कारमनुपमेयमिति आतिथेयमाश्वास्य तस्यातिथ्यं प्रति सम्मानञ्च प्रदर्श्य प्रत्युत्तरे तमातिथेयमप्यामन्त्रयतु।</p> <p>पुनरागमनसयाश्वासनमपि ददातु।</p> <p>१२-विसर्गसूचकं किञ्चिच्छुभकामनावक्यं भणित्वा विसर्गं गृह्णातु, नमस्करोतु।</p> <p>(‘तवप्रसादात् सकुशलं गमिष्यामि’ इति अतिथेर्मूलाभिप्रायो भवति।)</p>	<p>प्रकाशयतु।</p> <p>१०-अयमपि तथैवाचरतु।</p> <p>११-पुनरायातुमतिथिमामन्त्रयतु। अतिथेरामन्त्रणं स्वीकरोतु।</p> <p>१२-विसर्गसूचकं किञ्चिच्छुभकामनावक्यं भणित्वा विसर्गं गृह्णातु, नमस्करोतु।</p> <p>(‘सुखदास्सन्तु ते पन्थानः’ इत्यत्र आतिथेयस्य मूलाभिप्रायो भवति।)</p>
---	---

पर्यन्तत इदं वक्तुं शक्यते यत् संलापपरिशीलनमुपयोगावहं किमपि वाग्द्वारं समुन्मीलयति, यस्य च परीक्षणं ग्रन्थेऽस्मिन् कृतम्। कियती सफलता मयाऽधिगतेत्यत्र सुधियः प्रमाणम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

- ग्रन्थनाम
- १- अभिज्ञानशाकुन्तलम्
  - २- विक्रमोर्वशीयम्
  - ३- मालविकाग्निमित्रम्
  - ४- स्वप्नवासवदत्तम्
  - ५- प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्
  - ६- प्रतिमानाटकम्
  - ७- चारुदत्तम्
  - ८- अभिषेकनाटकम्
  - ९- दूतवाक्यम्
  - १०- दूतघटोत्कचम्
  - ११- मध्यमव्यायोगः
  - १२- बालचरितम्
  - १३- पञ्चरात्रम्
  - १४- उरूभङ्गम्
  - १५- अविमारकम्
  - १६- कर्णभारम्
  - १७- वेणीसंहारम्
  - १८- उत्तररामचरितम्
  - १९- मालतीमाधवम्
  - २०- मृच्छकटिकम्
  - २१- मुद्राराक्षसम्
  - २२- प्रसन्नराघवम्
  - २३- मनुस्मृतिः
  - २४- श्रीमद्रामायणम्
  - २५- श्रीमद्भागवतम्

रचनाकारः

महाकविकालिदासः

”

”

महाकविभासः

”

”

”

”

”

”

”

”

”

”

”

”

महाकविभट्टनारायणः

महाकविभवभूतिः

”

महाकविशूद्रकः

महाकविविशाखदत्तः

महाकविजयदेवः

सुप्रसिद्धः स्मृतिग्रन्थः

महर्षि वाल्मीकिप्रणीतम्

महर्षि वेदव्यासप्रणीतम्

- २६- श्रीगरुडपुराणम्
 २७- पञ्चतन्त्रम्
 २८- हितोपदेशः
 २९- कामसूत्रम्
 ३०- कामतन्त्रम्
 ३१- काव्यप्रकाशः
 ३२- साहित्यदर्पणम्
 ३३- काव्यकल्पलतावृत्तिः
 ३४- भावप्रकाशनम्
 ३५- मेघदूतम्
 ३६- कादम्बरी
 ३७- नलचम्पूः
 ३८- शब्दकल्पद्रुमः
 ३९- संस्कृत-हिन्दी कोष

- महर्षि वेदव्यासप्रणीतम्
 महाकविविष्णुशर्मप्रणीतम्
 ”
 महर्षिवात्स्यायननिर्मितम्
 ”
 आचार्यमम्मट निर्मितः
 आचार्यविश्वनाथप्रणीतम्
 श्रीअमरचन्दयति निर्मिता
 श्रीशारदातनय विरचितम्
 महाकविकालिदास प्रणीतम्
 महाकवि वाणभट्ट प्रणीता
 श्रीत्रिविक्रमभट्ट विरचितम्
 सुप्रसिद्धः कोशग्रन्थः
 श्रीवामन शिवराम आप्टे

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
 JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY
 Jangamawadi Math, Varanasi
 Acc. No. .... 51.68 .....

अनेकशः सम्मानप्राप्तः सूर्याप्रकाशनस्याद्भुतो ग्रन्थः

ग्रन्थनाम-श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रम् 'अन्नपूर्णा' हिन्दी भाष्य

प्रणेता-डॉ. पवनकुमार शास्त्री

प्रकाशक-सूर्या प्रकाशन, वाराणसी।

मूल्य- ₹ ३०० मात्र

प्राप्तिस्थान-सूर्या प्रकाशन,

के.५६/२९ औसानगंज, वाराणसी।

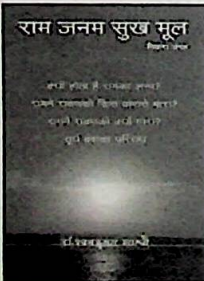
मो.०९३० ७४७ ३८१७

ई. मेल:suryaprakashanam@gmail.com

श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रम् 'अन्नपूर्णा' हिन्दीभाष्यम्

श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रग्रन्थो गणेशोपपुराणस्योपासनाखण्डे सन्निविष्टो विद्यते। गोष्ठीगरिष्ठो वरिष्ठचिन्तकोऽतिकर्मठो विद्वान् डॉ. पवनकुमार-शास्त्री साध्यवसायं खद्योतटीकासनार्थं श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रग्रन्थं सपाठान्तरनिर्देशं सुव्यवस्थितं प्रकाशितवान्। अन्नपूर्णाहिन्दीभाष्येण सूर्यप्रसादटिप्पणेन च संवलितोऽयं ग्रन्थोऽनुपमोपादेयत्वं बिभर्ति। भाष्यटिप्पणयोर्मणिकाञ्चन योगतोऽयं ग्रन्थो नितान्तं प्रामाणिकः सिद्धः। निश्चप्रचमेष भाष्यग्रन्थः 'श्रीगणेशज्ञानस्य विश्वकोश' इति कथने नास्त्यतिशयोक्तिर्नापि काचिद् विकल्थना। (पूर्वाचार्यः, संस्कृत विभागे, महात्मागांधीकाशीविद्यापीठम्।) -डॉ. प्रभुनाथ द्विवेदी

सूर्या प्रकाशनका सद्यः प्रकाशित निबन्ध संग्रह

ग्रन्थनाम-राम जनम सुख मूल

लेखक-डॉ. पवनकुमार शास्त्री

मूल्य-₹ ४०० मात्र सजिल्द

मूल्य-₹ ३०० मात्र अजिल्द

प्राप्ति स्थान-सूर्या प्रकाशन;

के. ५६/२९ औसानगंज; वाराणसी।

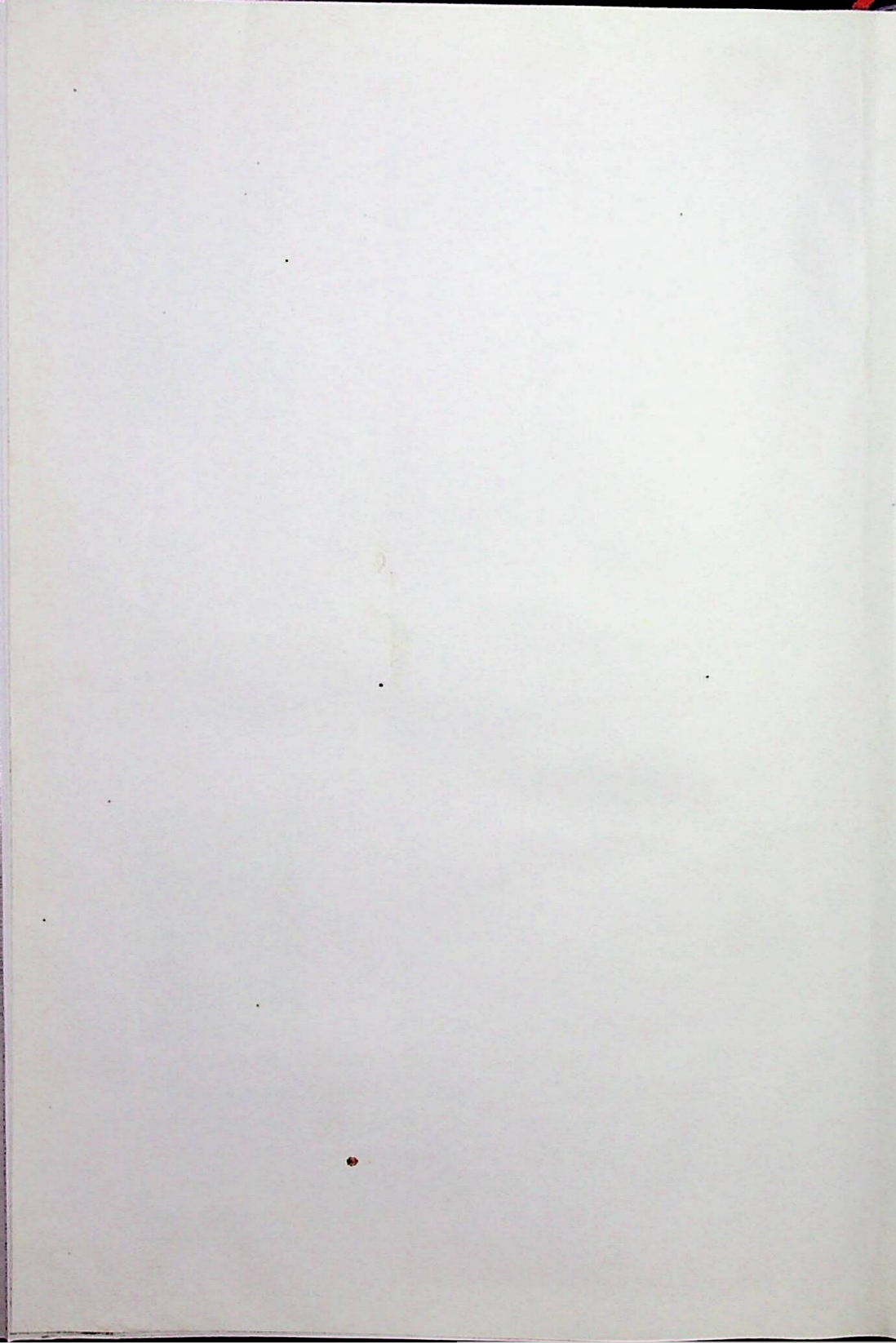
राम जनम सुख मूल

भगवान्के अवतारका प्रयोजन क्या है? उनके अवतारका कारण क्या है? भगवान्के अवतारका स्वरूप कैसे निर्धारित होता है? श्रीरामावतारके प्रयोजन क्या थे? राम अनेकशः रोये क्यों? पूर्ण बहुमत पक्षमें होने पर भी राम वनमें क्यों गये? पिताका आदेश रहने पर भी भरत राजगद्दीपर क्यों नहीं बैठे? इत्यादि प्रश्नोंके शास्त्र सम्मत उत्तर देते हुए रामचरित विषयक चिन्तनके नये दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है सर्वाङ्गपूर्ण निबन्ध संग्रह-'राम जनम सुख मूल'।

-प्रकाशक

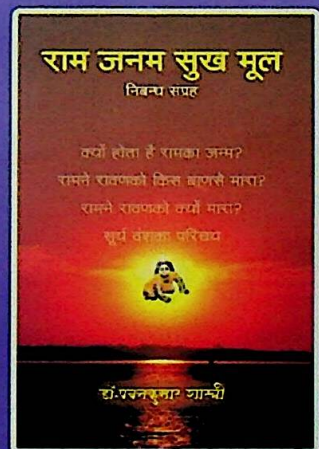
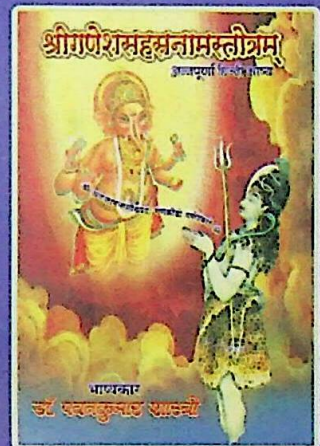

सूर्या प्रकाशन के प्रशंसित ग्रन्थ

नाम :-

डॉ. पवनकुमार शास्त्री

पिताका नाम :-

स्व. श्रीसूरज प्रसाद

जन्मतिथि :-

२५ जुलाई १९५६ ई.

निवास स्थान :-

के० ५६/२९ औसानगंज, वाराणसी।

नागरिकता :-

भारतीय

सम्पर्क सूत्र :-

मो. ०९३०७१०६५५४

शिक्षा : परम्परागत :-

साहित्य, व्याकरण, ज्योतिष, वास्तु, न्याय, पुराण, राजशास्त्र, गणित, वाणिज्य, विधि, संगीत, कला, हिन्दी, एवं इतिहासादि।

विश्वविद्यालयीय

शास्त्री, साहित्याचार्य एवं विद्यावारिधि।

उपाधियाँ:-

(बी. ए., एम. ए., पीएच.डी. -संस्कृत)

भाषा परिचय:-

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

व्यवसाय :-

संस्कृत, हिन्दी, अंग्रेजी, बंगला, उर्दू, आदि।

स्वतंत्र पत्रकारिता :-

अध्ययन, अध्यापन, लेखन एवं व्याख्यान(संस्कृत/हिन्दी)आदि।
भारतीय संस्कृति एवं सदाचारों के संरक्षण तथा प्रचार प्रसार हेतु साहित्य, कला, संस्कृति, पुराण, इतिहास, ज्योतिष, वास्तुशास्त्र तथा अन्य विषयों पर निबन्धों एवं शोधपत्रों आदि का लेखन।

प्रकाशित ग्रन्थादि :-

श्रीमहागणपति-एकादशी-प्रदोष-व्रत निर्णयपत्रम्(प्रतिवार्षिक),
श्रीगणेशसहस्रनामस्तोत्रम्(अन्नपूर्णा हिन्दी भाष्य),
संवाद-संविद, (बृहद् संस्कृत ग्रन्थ),

अन्य प्रकाशन :-

राम जनम सुख मूल (रामकथा विषयक शोध आलेखोंका संग्रह)
वाराणसी, गोरखपुर, पटना, लखनऊ, दिल्ली आदि अनेक स्थानों से प्रकाशित होने वाले राष्ट्रीय/अंतर्राष्ट्रीय पत्र पत्रिकाओं तथा ग्रन्थों आदि में २००० से अधिक निबन्ध एवं शोधपत्र प्रकाशित।

प्रसारण :-

आकाशवाणी एवं दूरदर्शन से हिन्दी एवं संस्कृत में अनेकशः।

प्रकाशन प्रक्रियामें :-

काशी : कल और आज, एवं अन्य कई ग्रन्थ।

प्राप्त सम्मान/

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान से विविध पुरस्कार,

पुरस्कार आदि :-

अखिल भारतीय विद्वत् परिषद्, काशी से 'गणपति पुरस्कार', एवं अन्य अनेक संस्थाओं से सम्मान प्राप्त।

सामाजिक सम्बन्ध :-

अध्यक्ष-साहित्य-संगीत-परिषद्, काशी।

निदेशक-भारतीय ज्योतिष अनुसंधान संस्थान, वाराणसी।

एवं अन्य अनेक संस्थाओं से सम्बद्ध।

